

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres:
Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXXIV**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J. C. G. M. JANSEN

EISMA B.V., LEEUWARDEN / MAASTRICHT, 1989

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. – Dl. 4 (1959) –
. . . . – Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XXXIV-1989 / onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen. –
ill.

ISBN 90-9003259-2

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

Woord Vooraf	VII
J.C.G.M. Jansen, Onderweg naar een nieuwe samenleving	1
J.F.R. Philips, Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914 ..	17
M.J. Frequin-Delmaar, De 'Romeinse' kleding op de muurschilderingen van Maasbracht	43
J.J.T. Roex, De culturele betrekkingen tussen Belgisch en Nederlands Limburg na 1945.	90
W. Tijms, De effractie van Sint Andries te Roermond (1599-1948)	112
Limburgs Biografisch Repertorium, aflevering II	164
Jaarverslag 1988 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	179
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.	220
Begunstigers en Contribuanten	221

WOORD VOORAF

Het jaar 1989 werd in Limburg mede gekenmerkt door vele jubilea die vaak groots werden gevierd. Bij een drietal was het Sociaal Historisch Centrum nauw betrokken. Ter gelegenheid van de viering van 150 Jaar beide Limburgen werd een historisch congres gehouden dat zijn neerslag vond in de bundel 'Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen'. Op 8 september 1989 herdacht het Sociaal Historisch Centrum zijn veertigjarig bestaan. Op dezelfde dag vierde de Stichting Maastrandse Monografieën zijn vijftigjarig jubileum. De opening van de tentoonstelling 'De vlag dekt de lading' vormde één van de hoogtepunten van die dag.

Dr J. Kremers, gouverneur van Nederlands Limburg en Dr H. Vandermeulen, gouverneur van Belgisch Limburg, openen de tentoonstelling 'De vlag dekt de lading' al bordurend.

Naast de publicaties die in het kader van de jubileumviering zelf het licht zagen, werden vanwege de bijzondere gelegenheden enkele artikelen aangeboden, waarin de auteurs terugblikken op aspecten van de Limburgse samenleving uit de laatste anderhalve eeuw. Zij worden hier gepubliceerd.

Deel XXXIV van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg opent met de uitgewerkte tekst van de rede, die J.C.G.M. Jansen bij de viering van het veertigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum hield onder de titel 'Onderweg naar een nieuwe samenleving'. Er wordt een overzicht in gegeven van de bijzondere configuratie van de sociale organisaties in Limburg die de vernieuwing van de samenleving droegen na het op gang komen van de industrialisatie van het gewest.

J.F.R. Philips gaat in zijn bijdrage, getiteld 'Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914', na hoe het samenstel van sociale instellingen in deze stad tot stand kwam. Hij verklaart waarom zich daarbij zoveel vertraging voordeed.

Na deze twee sociaal-historische bijdragen volgt een tweetal cultuur-historische. Mevrouw M.J. Frequin-Delmaar analyseerde de kledingstukken, gedragen door figuren, voorkomend op de fragmenten van muurschilderingen, gevonden bij het opgraven van een villa te Maasbracht. Zij wijdt uit over de sociale betekenis van de kleding van personen die in de Romeinse tijd min of meer belangrijke functies vervulden. J.J.T. Roex onderzocht de culturele betrekkingen tussen de beide provincies Limburg na 1945, een tijdvak, waarin door de provinciale bestuurders grote interesse aan de dag werd gelegd voor betere relaties in cultureel opzicht zonder dat deze inspanningen overigens leidden tot blijvende resultaten.

W. Tijms, die zich verdiensten verwierf door geleidelijk de graanprijzen in het Maasdal tussen 1250 en 1950 te publiceren op een wijze die onderlinge vergelijking mogelijk maakt, geeft ditmaal de Roermondse prijzen in druk. Zij beslaan de periode 1599-1948.

Van het Limburgs Biografisch Repertorium wordt een korte tweede aflevering gepubliceerd.

Het deel wordt als gebruikelijk besloten met het jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum en de lijsten van bestuurders en contribuanten.

De redactie

ONDERWEG NAAR EEN NIEUWE SAMENLEVING

Bekommernis om de destijds wel uiterst beperkte mogelijkheden tot het schrijven van de sociale geschiedenis van Limburg heeft aan de basis gelegen van de oprichting van het Sociaal Historisch Centrum, nu veertig jaar geleden. Tijdens de voorbereiding van een studie over de sociale veranderingen gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw in het Zuidlimburgse steenkoolbekken bleek weldra dat veel bronnen en gegevens verloren waren gegaan, of zodanig verspreid dat hopeloos veel tijd verloren ging met een onderzoekstocht langs organisaties, bedrijven en personen, waar nog – in de grootste wanorde – gegevens waren te achterhalen over betrekkelijk recente gebeurtenissen.¹ Besloten werd een gecoördineerde actie te voeren om nog zoveel mogelijk materiaal te redden, dat licht kon werpen op de geschiedenis van de sociale organisaties en het sociaal leven in Limburg. In de Statuten van het Sociaal Historisch Centrum werd vastgelegd dat het niet voldoende was het documentatiemateriaal over het sociale leven in Limburg bijeen te brengen, maar dat de sociale geschiedenis daadwerkelijk aan het licht diende te worden gebracht: ordening, beschrijving en documentatie van de nog aanwezige bronnen werden essentieel geacht om er een grondslag voor te bieden. Het allerbelangrijkst waren evenwel het stimuleren, zelf verrichten en publiceren van onderzoek op dit terrein. Mede als gevolg van deze opzet werd in de afgelopen veertig jaar door het Sociaal Historisch Centrum grote aandacht besteed aan de geschiedenis van de sociale transformatie, die de provincie sedert het einde van de negentiende eeuw heeft doorgemaakt. Een keur van archieven is bijeengebracht. Talrijke boeken, tijdschriften, brochures en pamfletten konden worden verzameld. Hoewel de doelstellingen van het Sociaal Historisch Centrum geleidelijk zijn verbreed doordat ook aandacht aan de economische geschiedenis werd besteed, heeft nog altijd meer dan de helft van de archiefcollecties betrekking op de veranderingen die de samenleving onderging, 90% van het bezit heeft betrekking op de periode 1890 tot 1985.

Van het begin van de jaren vijftig af werden door het Sociaal Historisch Centrum voortdurend onderzoeken naar de geschiedenis van de sociale

¹ J.R.F. Philips, Retrospectief en toekomstverwachting, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), deel XIX, 1974, pag. 3.

veranderingen in het contemporaine Limburg gepubliceerd. De aandacht, besteed aan dit thema, heeft grote aantrekkingskracht uitgeoefend op historisch geïnteresseerden, die niet zelf bij het Sociaal Historisch Centrum werkzaam waren. Ook door hen werden belangrijke bijdragen geleverd. Vooral in de jaren zeventig en tachtig is een grote stroom publicaties verschenen over de sociale geschiedenis van Limburg in de moderne tijd.² Merkwaardigerwijze kwam in de recente reeks uitgaven het accent steeds meer te liggen op deelproblemen, zoals de sociale gevolgen van de industrialisatie van Maastricht, de consequenties van de spectaculaire uitbouw van de mijnindustrie en de opkomst van de arbeidersbeweging. Gaandeweg werd sociale evolutie steeds meer ingeperkt tot de moeilijkheden, waarmee industrie-arbeiders werden geconfronteerd. Een klein deel van de door het Sociaal Historisch Centrum bewaarde documentatie werd telkens opnieuw geraadpleegd en heroverwogen. De rest bleef voorshands onbenut.

De specifieke kenmerken van de sociale evolutie in Limburg bleven als gevolg van het ontbreken van een geïntegreerde aanpak in het duister. Wij zullen er hier wat meer aandacht aan besteden in de hoop duidelijk te maken, hoe een bredere aanpak van de problematiek van de maatschappelijke vernieuwing in de eerste helft van de twintigste eeuw niet alleen leidt tot helderder inzicht in de veranderingsprocessen, maar ook tot een herwaardering van de bijdragen, die de betrokken instellingen, organisaties en personen hebben geleverd aan de herordering van de regionale samenleving, ieder op hun plaats en elk slechts voor een onderdeel van de totale problematiek. De tentoonstelling, waarvoor aan het eind van dit verhaal aandacht wordt gevraagd, laat aan de hand van door het Sociaal Historisch Centrum bewaard materiaal zien, welke resultaten dan mogelijk zijn. Vooropgesteld zij, dat de hiervoor gebezigde uitdrukking 'specifieke kenmerken van de sociale evolutie in Limburg' niet betekent dat in deze provincie heel nieuwe gedachten over de sociale kwestie in de meest brede zin van het woord werden ontwikkeld. Waar het om gaat is de heel opmerkelijke configuratie van opvattingen en wijzen van aanpak, her en der in Europa ontwikkeld, die werden overgenomen en ineengesmolten tot een heel opmerkelijk samenhangend geheel van organisaties en instellingen, waarmee in één keer een breed veld van maatschappelijke vernieuwing werd aangevat.

² B.P.A. Gales en E.J.G. van Royen, De fabrikanten van de geschiedenis, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (P.S.H.A.L.), deel 125, 1989, pag. 150-160.

Een veelheid van problemen

De provincie Limburg had in de tweede helft van de negentiende eeuw af te rekenen met een veelheid van problemen. Zij waren van economische, politieke, religieuze, culturele, maatschappelijke en sociaal-psychologische aard. In economisch opzicht kampte Limburg met enorme achterstanden. Berekeningen omtrent het nationaal inkomen hebben aangetoond dat het nominaal inkomen per hoofd van de bevolking gedurende heel de eeuw tot kort voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog ongeveer 40% ten achter lag bij het Rijksgemiddelde. Met enig recht kan Limburg tot 1890 worden aangeduid als de armoedigste provincie des Rijks.³ Het meest droevig was de toestand in de sector van de economische dienstverlening. De omzetten in handel en transportwezen beliepen in de tweede helft van de negentiende eeuw hier per hoofd slechts 40% van die in Noord-Holland. De inkomens van de Limburgse handelaren waren in 1908 slechts het vijfde deel van die van hun Noordhollandse collegae.⁴ De nijverheid zat in een schommel. Herhaaldelijk werden initiatieven ontplooid die schenen te leiden tot industrialisatie door het ontstaan van groeikernen en spilindustrieën. Maar na verloop van al te korte tijd verzandden zij, zodat omstreeks 1900 nog altijd geen samenhangend geheel van industriële bedrijvigheid was ontstaan met autonome en blijvende groeiomogelijkheden.⁵ Misschien was het mede daaraan te wijten dat het grootbedrijf met wantrouwen werd bejegend. Limburg bleef nog lang een landbouwprovincie. In de werkgelegenheid was het agrarisch overwicht sterk, al daalde het percentage beroepsbeoefenaren in de landbouw van 54% in 1859 tot 41% in 1909. De landbouwcrisis die Europa tussen 1875 en 1895 in zijn greep hield, sloeg in Limburg verhoudingsgewijs hard toe. Hier haalden de boeren hun inkomsten hoofdzakelijk uit de akkerbouw. De prijzen van de granen daalden het sterkst. Ook overwoog het kleinbedrijf met exploitaties van één tot vijf hectaren. De keuterboeren misten nog lang de kennis, het geld en de bereidheid tot de in zakelijk opzicht noodzakelijke vernieu-

³ J.C.G.M. Jansen, De armoedigste provincie des Rijks, 1820-1940, manuscript ter perse. [pag. 3-4]; voor de cijfers vgl. J.L. van Zanden, Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw. Enkele nieuwe resultaten, in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek*, deel 50, 1987, pag. 51-76.

⁴ R.T. Griffith, The creation of a national Dutch economy, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 95, 1982, pag. 526-527.

⁵ J.C.G.M. Jansen, Industrie en Mijnbouw in de beide Limburgen van 1839 tot 1989, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden/Maastricht 1989, pag. 14-33.

wingen.⁶ De verbetering van de levensstandaard liet in Limburg tussen 1860 en 1910 veel te wensen over. Ongunstige welvaartsverhoudingen en voedingsomstandigheden vertraagden de adolescentiestrekking, de natuurlijke groei op 16-18-jarige leeftijd, zo zeer, dat de Limburgse dienstplichtigen bij de meting voor de keuring steeds ongunstiger te voorschijn kwamen. De economische problemen van het gewest waren zo veelomvattend en zo diepgaand, dat ingrijpende verbeteringen noodzakelijk waren. Pas in de eerste decennia van deze eeuw werd er de basis voor gelegd door de opkomst van mijnindustrie in het zuiden en belangrijke verbeteringen in de landbouw op de zandgronden in het midden en het noorden van de provincie.⁷

Ook in politiek opzicht werden fundamentele problemen gesignaleerd. De integratie van de provincie Limburg in het Nederlandse staatsbestel na de splitsing van de beide Limburgen verliep niet zonder moeilijkheden. Tot omstreeks 1850 waren er zelfs regelmatig oprispingen van separatisme.⁸ Ook daarna bleven de verhoudingen koel, mede omdat Den Haag bepaald geen actieve wervingspolitiek voerde ten opzichte van de Limburgers.⁹ Omstreeks 1890 begonnen de Limburgers zich te storen aan de buitenstaanderspositie die zij in de Nederlandse samenleving innamen. Uit hogere functies werden zij geweerd, omdat zij zich niet voldoende aan de Nederlandse cultuur zouden hebben aangepast. De liberale en protestantse burgerij hing bij voortduring een negatief beeld op van 'Het Donkere Zuiden'. De immigratie van leidende figuren, wars van de eigen aard en het volkskarakter van de Limburgers en de introductie van een levensstijl die haaks stond op de geplogenheden in de traditionele dorpsamenleving, riepen verzet op. De eerste decennia van de twintigste eeuw kenden een explosie van regionaal zelfbewustzijn en een toenemende behoefte eigen aard, eigen taal, eigen cultuur, maar ook de eigen sociale verhoudingen en de eigen economische belangen te verdedigen.¹⁰ Tussen de beide wereldoorlogen heerste in Lim-

⁶ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1964, pag. 277-278.

⁷ Jansen, *De armoedigste provincie des Rijks*, o.c., [pag. 12].

⁸ R.P.W.J.M. van der Heyden, *Maastricht en de separatistische dreiging*, doctoraalscriptie R.U.U., 1988.

⁹ A.F. Manning, *Reacties op de scheiding in Nederlands Limburg*, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden/Maastricht 1989, pag. 179.

¹⁰ J. Goltstein, *Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard*, in: *S.S.E.G.L.*, deel XXXI, 1986, pag. 18-19; P.J.A. Nissen, *De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg*, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden/Maastricht 1989, pag. 190.

burg veel onvrede over het beleid van de landsoverheid.¹¹

Met kracht diende te worden gestreefd naar een religieus reveil. Bij zijn aantreden als administrator van het vicariaat Limburg in 1841 trof bisschop Paredis een enkele jaren tevoren opgesteld visitatieverslag aan met een bedroevende inhoud. Noch over de eredienst, noch over het godsdienstonderwijs, noch over de moraal, noch over de zielzorgelijke activiteiten konden lovende woorden worden gesproken.¹² Een onderzoek dat hij zelf liet instellen, maakte zo mogelijk nog duidelijker hoe treurig het was gesteld met geloof en zeden. Er was een grote onkunde in geloofszaken en een ongebonden moraal, vooral inzake geslachtelijke omgang buiten het huwelijk en als gevolg van het drankmisbruik. Het opdringen van liberale opvattingen werd met name genoemd als oorzaak van veel euvelen.¹³ De hele negentiende eeuw door heeft de leiding van het diocees gestreefd naar verbeteringen in godsdienstig en zedelijk opzicht. Omdat allereerst een clericus moest worden gevormd, die bereid was zich in te zetten voor een religieus reveil, duurde het tot in de jaren zestig voordat de bevolking er veel van gewaar werd. Aanvankelijk overwoog de strijd tegen de misstanden.¹⁴ De krachtige groei van diverse religieuze congregaties kort na het uitbreken van de landbouwcrisis bood de mogelijkheid heel wat meer menskracht in te zetten ten behoeve van het oplossen van maatschappelijke euvelen. Sedert 1880 spanden broeders, fraters en zusters zich op tal van plaatsen in ten behoeve van onderwijs en gezondheidszorg. Spoedig werd duidelijk dat langs deze weg successen waren te behalen. Terwijl de Kerk in het eerste kwart van de twintigste eeuw in de meeste westerse landen bijna instinctief achterdochtig stond tegenover elke vernieuwing en verandering in de samenleving en weinig risico's nam, ontplooiden zij in de beide Limburgen talrijke initiatieven om te trachten de gebruikelijke vervreemding van christendom en profane beschaving om te buigen tot een stelsel van sociale harmonie.¹⁵

De geleidelijke monopolisering van het cultuurpatroon door de Kerk

¹¹ Goltstein, o.c., pag. 57.

¹² J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis 1795-1886, bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*, Assen 1968, pag. 212.

¹³ Gijsen, o.c., pag. 224.

¹⁴ J.C.G.M. Jansen, *Voorgeschiedenis en vroegste geschiedenis van St. Michaël*, manuscript ter perse; L.J. Deuss, *De pastoor komt uit de Kerk*, scriptie U.V.A., 1984, pag. 74-97.

¹⁵ E. Mounier, *La petite peur du XXe siècle*, Neuchatel 1948; J. Kerckhoffs, *Een provincie van Christelijke cultuur*, in: *Industrialisatie en cultuur in Limburg*, Hasselt 1962, pag. 55-56.

riep in de agrarische samenleving¹⁶ herhaaldelijk ernstige spanningen op. Het censuskiesrecht had in de tweede helft van de negentiende eeuw tot gevolg dat het aantal kiezers in vele dorpen niet veel groter was dan het getal van de gemeenteraadszetels. Door de wet opgelegde beperkingen op vereniging en vergadering zadelde de kandidaat-gemeenteraadsleden op met een gecompliceerd probleem. Om voldoende kiezers achter zich te krijgen en hun beleid in brede kring aanvaard te krijgen, dienden omwegen te worden bewandeld. Her en der werden culturele verenigingen gebruikt om de politieke clientèle te bereiken. Giftige pijlen van de kansel, gericht tegen het liberalisme, de zedenverwildering als gevolg van nachtelijke danspartijen of de steun van de overheid aan landverhuizing naar Amerika, leidden in meerdere dorpen tot ernstige spanningen, uitmondend in een schier onontwarbaar kluwen van politieke, religieuze en culturele tegenstellingen. Soms worden harmonieën, schutterijen en toneelgezelschappen brandhaarden van sociale tegenstellingen. Hier en daar kwam het tot scheuringen in de lokale culturele organisaties.¹⁷ Niet in elk opzicht heeft dit negatief uitgewerkt: lange tijd was het mogelijk dat Limburg bij landelijke en provinciale verkiezingen bijna homogeen stemde en de politieke frustraties op lokaal vlak uitleefde door te stemmen op persoons- of verenigingsgebonden lijsten. Ook stimuleerde de maatschappelijke betekenis van culturele organisaties het ontstaan van verenigingen, werkzaam op het terrein van de amateuristische muziek- en toneelbeoefening, enorm.¹⁸

De sociale problemen traden in heel de provincie rond 1880 openlijk aan de dag. Kapelaan Wijnen verhief zijn stem tegen de brutale uitbuiting van de arbeiders in de Maastrichtse aardewerk- en glasindustrie. In die stad waren de moeilijkheden alomvattend. Met de huisvesting van de arbeiders was het erbarmelijk gesteld. Omstreeks 1900 woonde twee derde deel van de bevolking in één- en tweekamerwoningen. Tot 1918 verergerde die toestand nog. Minstens 15.000 mensen waren in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw te Maastricht volstrekt onvoldoende gehuisvest. De volksgezondheid vertoonde soortgelijke problemen. Een onwaarschijnlijk lange lijst beroepsziekten en een zeer groot

¹⁶ E. Lamberts e. a., De invloed van het Katholicisme op het maatschappelijk leven in de beide Limburgen, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden/Maastricht 1989, pag. 127-136.

¹⁷ Deze kwesties werden nog slechts in enkele gemeenschappen bestudeerd, zoals Eijsden: J. van Lieshout, *St. Cécile, De rode draad*, Eijsden 1980, pag. 10-17; Buchten-Born: Deuss, o.c. en Thorn: Jansen, *St. Michaël*, o.c.

¹⁸ Cfr. H. Schillings, *Toneel en theater in Limburg*, Assen 1976 en M. Nijsten, *Blaasmuziek in Limburg 1800-1988*, in: *Blaasmuziek in Limburg*, Thorn 1989, pag. 15-51.

aantal tuberculoseslachtoffers kenmerkten de plaatselijke leefomstandigheden tot tenminste in 1920. Het dagelijks leven was voor velen onaangenaam. Slechte voedingstoestanden gingen hand in hand met onmatig drankgebruik. Huisraad bezaten velen nauwelijks. De hygiëne in huis was ver te zoeken. Het bereik van het onderwijs was ondanks inspanningen van diverse religieuze congregaties gering. Lonen en arbeidsomstandigheden lieten te wensen over, vooral in het midden- en kleinbedrijf en in de detailhandel. Daar kwam ook nog veel gedwongen winkelnering voor, werd de zondagsrust niet in acht genomen en moesten de ouders voor hun werkende kinderen nog geld toegeven, zogenaamd omdat zij leerjaren doormaakten.¹⁹

Ten plattelande waren de problemen weinig minder groot. Onder de landarbeiders nam de nood sinds 1875 toe, omdat de werkgelegenheid afkalfde. De pendel naar de Westduitse industriebekkens en de seizoenarbeid van brikkenbakkers in het Roergebied leverden nieuwe vraagstukken op. Ook de boeren worstelden met een reeks problemen. Een laag ontwikkelingspeil, een overmaat aan bedrijven die zo klein waren dat er geen redelijk inkomen mogelijk was, een overwicht van de akkerbouw en dientengevolge een lage productiviteit wegens gebrek aan mest, het ontbreken van enigerlei marktorganisatie en de afwezigheid van kredietfaciliteiten vormen slechts een staalkaart van de problemen die dwongen tot het in stand houden van een exploitatietechniek, waarin het verouderd half-autarkisch gemengd kleinbedrijf bleef overwegen.²⁰ De groei van de grofkeramische nijverheid en de metaalindustrie in de streek tussen Venlo en Roermond sedert 1885 en de explosieve groei van de mijnbouw van 1900 af bedreigden ook de samenleving in plattelandsgebieden van Noord- en Zuid-Limburg met een golf van maatschappelijke problemen. Steeds overwogen algemeen maatschappelijke problemen boven kwesties rond bezoldiging en secundaire arbeidsvoorwaarden.

Plannen om te komen tot herstel

De sociale problematiek in Limburg was veelomvattend. Zij had, zoals wij zagen, economische, politieke, religieuze, culturele, sociaal-psycho-

¹⁹ J.C.G.M. Jansen, *Conflict en samenwerking. 75 jaar fabrieksarbeidersorganisatie in Maastricht*, [Maastricht 1970], pag. 5-14.

²⁰ Cfr. A. Hutschemaekers, *Geschiedenis van het landbouwonderwijs en het landbouwhuishoudonderwijs in Limburg*, manuscript, hfd. I.

logische en algemeen maatschappelijke aspecten. Er was behoefte aan een brede emancipatiebeweging, die het mogelijk maakte de algemene achterstand van Limburg in te halen, de integratie van de provincie in de Nederlandse samenleving te bevorderen, het herstel van de sociale betekenis van de Katholieke Kerk in een nieuwe maatschappelijke constellatie tot stand te brengen en structurele oplossingen te vinden voor de talrijke facetten van de sociale kwestie. Zelfontplooiing van allerlei groepen in de regionale samenleving diende centraal te staan en niet een defensief emancipatiestreven van een achtergestelde minderheid, de introductie van een kerkelijke verdedigingsstrategie of de politieke mobilisering van een bestaand machtsblok, zoals in recente literatuur wordt gesuggereerd.²¹ Er diende een netwerk tot stand te komen van sociale organisaties, geschikt voor de mobilisering van economische krachten, regionaal zelfbewustzijn, de vermaatschappelijking van het kerkelijk leven en de sociale emancipatie van de arbeiders, de boeren en de middenstanders. Ook de werkgevers en de witte boorden werkers hadden belang bij deze inspanningen.²²

Het ontwikkelen van een systeem van sociale hervorming, dat de aanpak van al deze problemen tegelijk mogelijk maakte, was eenvoudiger dan op het eerste gezicht lijkt. Het voorwerk was in Duitsland en België gedaan. Daar was een program van sociale actie ontwikkeld, dat voor de Limburgse situatie passend scheen. Bij de uitwerking ervan en bij de eerste experimenten hebben Mönchengladbach, Aken en het arrondissement Maaseik, dat in de Volksvertegenwoordiging werd vertegenwoordigd door de peetvader van de Belgische sociale beweging, Joris Helleputte, een voortrekkersrol gespeeld. Vanuit Limburg kon men daarmee gemakkelijk contact onderhouden.

In Aken werd al rond het midden van de negentiende eeuw beseft dat de nieuwe maatschappelijke problemen met hun woningnood, gezondheidskwesties, explosieve bevolkingstoename, stijging van levensmiddelenprijzen en economische crises als gevolg waarvan ontslagen, arbeidstijdverkorting en loonsvermindering aan de orde van de dag waren, niet langer door charitatieve instellingen konden worden opgevangen. Met nadruk werd een fundamentele 'Sozialreform' bepleit, liefst in katholieke geest, want volksmissies hadden juist geleid tot een nadruk-

²¹ Cfr. J.A. Righart, *De Katholieke Zuil in Europa: een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*, Meppel 1986.

²² J.F.R. Philips, Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914, in: *S.S.E.G.L.*, XXXIV, 1989, [pag. 17].

kelijke katholieke signatuur van de stad.²³ Met instemming begroette men de gedachten van de bisschop van Mainz, Wilhelm Emanuel von Ketteler, die voor de Kerk een taak zag weggelegd in de moreel-zedelijke en religieuze verheffing van de arbeidende bevolking.²⁴ De ideeën van Lasalle hadden grote invloed op hem. Deze betoonde zich een tegenstander van rigoureuze overheidsingrijpen en voerde daartegen de ijzeren loonwet als argument aan. Verkorting van arbeidstijd en verplichte zondagsrust zou het gros van de arbeiders doen omzien naar een bijverdienste en een neerwaartse loonspiraal introduceren. Veeleer diende de arbeider mede-firmant te worden in het bedrijf waar hij werkte zodat hij ging inzien dat zijn inspanningen hem behalve op loon recht gaven op dividenden en renten van het kapitaal dat hij met eigen handen kneedde.²⁵ In katholieke kring vonden deze ideeën veel weerklank. In 'Die Arbeiterfrage und das Christentum'²⁶ bepleitte Von Ketteler een totale hervorming van de bestaande sociaal-economische ordening, gedragen door de geest van het christendom. Hij achtte de overgang naar een humaner orde mogelijk door zelfhulp en de introductie van productiecoöperaties. Schultze-Delitsch lanceerde in dat verband de gedachte de arbeiders te beschouwen als een 'vierde stand' met het recht naast de andere standen een gelijkberechtigde maatschappelijke en politieke kracht te vormen.²⁷ De voorwaarden daartoe dienden door de overheid te worden vervuld middels een wettelijk kader, waarin een breed spectrum van kwesties rond arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden werd geregeld. De Katholiekendag te Düsseldorf in 1869 verhefde dit program tot beleidslijn voor de Duitse Katholieke Kerk.²⁸ Van de uitvoering kwam niets terecht, omdat Bismarck de idee van brede 'Arbeiterschutz' verwierp en slechts tot een stelsel van sociale verzekeringen tegen de risico's van loondienst bereid was. De oorlog van 1870-1871 en de kort daarna inzettende economische crisis drukten het sociale probleem naar de achtergrond en versterkten de angst dat de concurrentiepositie van de Duitse industrie door kostbare sociale maat-

²³ H. Lepper, *Sozialer Katholicismus in Aachen*, Mönchengladbach 1977, pag. 19*-21* en pag. 33*-34*.

²⁴ Lepper, o.c., pag. 40*.

²⁵ F. Tenstedt, *Vom Proleten zum Industriearbeiter. Arbeiterbewegung und Sozialpolitik in Deutschland 1800 bis 1914*, Köln 1983, pag. 255-256.

²⁶ Mainz 1864. Nederlandse vertaling: W.E. von Ketteler, *Het vraagstuk der arbeiders en het Christendom*, Leiden 1865.

²⁷ Lepper, o.c., pag. 39*-41*.

²⁸ Lepper, o.c., pag. 47*-49*.

regelen verder zou worden uitgehoud.²⁹

Ideëel was de actie van Von Ketteler evenwel van het grootste belang. In zijn program liepen maatschappelijke, religieuze en beperkte politieke doelstellingen parallel. Hij heeft zelfs een poging gewaagd om er een economisch element aan te verbinden. Zijn suggestie de kapitalistische vennootschappen om te vormen tot sociale productiecoöperaties vond echter slechts in beperkte mate weerklank. Zijn voorkeur voor het oprichten van verenigingen overeenkomstig de eigen stand met als doel broederlijk hulpbetoon, kreeg daarentegen in brede kring vaste voet. Deze gedachte sloot nauw aan bij de christelijke principes 'onera alter alterius portate': beseft dat gij verplicht zijt elkanders lasten te dragen, en 'instaurate omnia in Christo', met andere woorden de Kerk heeft niet de plicht de maatschappij te organiseren, wel voorwaarden te scheppen opdat de mens zichzelf als Kind Gods kan ontplooien. De patroon noch de Staat draagt de arbeider de hemel in: hij doet het zelf.³⁰ Tegenover het interventionistisch beginsel van het socialisme werd in katholieke kring het subsidiariteitsprincipe geplaatst. Conservatisme wezen allen af.

Het Duitse model van sociaal herstel door samenwerking van alle betrokkenen werd verder uitgewerkt tijdens de Luikse sociale congressen, gehouden van 1886 tot 1890.³¹ Godefroid Kurth, Abbé Pottier, bisschop Doutreloux en Joris Helleputte ontwikkelden er een dynamisch geheel van maatregelen, gericht op oplossing van maatschappelijke problemen door beroepsgenoten. De op te lossen vraagstukken hadden evenzeer betrekking op economische kwesties, zoals concurrentiebeding, prijsvorming en de organisatie van de productie als op de arbeidsvoorwaarden, de arbeidsomstandigheden en het leefklimaat. De in de verdrukking geraakten dienden zelf het hoofd boven water te houden. De Kerk en de Staat hadden slechts een stuwende taak op afstand.³² Helleputte cum suis bepleitten 'bonden van, voor en door de beroepsgenoten' en vermeden zo de klassestrijd.

In België bleken dergelijke ideeën eenvoudig te realiseren voor en door de boerenstand. Vooral Vlaanderen was geschokt door de gevolgen van

²⁹ P. Jostock, Duitsland, in: *150 Jaar Katholieke Arbeidersbeweging in West-Europa 1789-1939*, Hilversum 1961, pag. 118-124.

³⁰ A. Simon, Het Vaticaan, in: *150 Jaar Katholieke Arbeidersbeweging in West-Europa 1789-1939*, Hilversum 1961, pag. 15-17.

³¹ P. Gérin, *Catholiques Liégeois et question sociale 1833-1914*, Bruxelles 1959, pag. 87-101.

³² F. Lehouck, *Van apathie tot strijdbaarheid. Schets van een geschiedenis van de Belgische vakbeweging 1830-1914*, Brugge 1980, pag. 170-172.

de landbouwcrisis: de boer lag op sterven. Afwisselend werden sociale, economische, demografische, pedagogische, zedelijke, religieuze en staatkundige motieven aangevoerd om het herstel van land- en tuinbouw te bepleiten.³³ Al in 1885 was in Brugge een eigenaars- en landbouwersbond opgericht. Hij pleitte voor een gerichte landbouwpolitiek, stichting van aan- en verkooporganisaties, het inrichten van instellingen voor landbouwonderwijs, advisering aan de leden door landbouwvoorlichting, het tot stand brengen van krediet- en verzekeringsinstellingen en het bevorderen van het zedelijk welvaren van de leden.³⁴

Van de veelheid van agrarische organisatiemodellen, waarmee werd geëxperimenteerd, bleek de standsorganisatie het meest werkzaam en succesvol. Zij trok zich alles aan wat voor de verheffing van de boerenstand van enig nut kon zijn, van religieus engagement tot het opzetten van laboratoria voor de chemische analyse van veeteeltproducten en grondmonsters toe. Op plaatselijk vlak bleek het voor de spaarzame kleine boer een probaat middel tot zelfverheffing. In 1890 werd naar het voorbeeld van de Rijnlandse Bauernvereine de Belgische Boerenbond opgericht. In Vlaams-Brabant, Antwerpen en Limburg verbreedde deze organisatie zich razendsnel. In de dorpen in de vier Noordlimburgse kantons waren in 1894 al 21 afdelingen actief.³⁵ In het programma primeerde de zelfhulp, tot uiting gebracht in de leuze 'ieder voor allen, allen voor ieder'. In tegenstelling tot de Westduitse praktijk werden in België het beleid en de actieplannen uitgestippeld op centraal niveau. Het contact met kerkelijke functionarissen was er intensiever dan in het Rijnland.³⁶ Volgens hetzelfde stramien trachtte Joris Helleputte ook de personen, werkzaam in industrie en handel, te organiseren, zij het met aanmerkelijk minder effect.

Het hier geschetste model van standsgewijze organisatie van sociale groepen heeft in Nederlands Limburg grote invloed gehad, zij het via de omweg van de boerenbond. De in Stramproy geboren onderwijzer P.J. Ament nam in 1892 uit de Limburgse Kempen de idee van een coöperatieve handkrachtcentrale voor de verwerking van melk over. Hij vestigde haar in zijn standplaats Tungelroy.³⁷ Samen met Jan Truyen bracht hij vier jaar later de Christelijke Boerenbond tot stand. In 1901 fuseerde

³³ L. van Molle, *Katholieken en landbouw. Landbouwpolitiek in België 1884-1914*, Leuven 1989, pag. 47-69.

³⁴ Van Molle, o.c., pag. 145.

³⁵ Van Molle, o.c., pag. 151-157 en 170.

³⁶ Van Molle, o.c., pag. 164-167.

³⁷ Philips e.a., *Geschiedenis van de landbouw*, o.c., pag. 238.

zij met de elitaire Maatschappij van Landbouw tot de Limburgse Landbouwbond (L.L.B.). Op dat moment was al bijna de helft van de zelfstandige boeren aangesloten. Sinds 1910 was het lidmaatschap vrijwel algemeen.³⁸ Zowel qua doelstellingen, actieplan, organisatiestructuur als qua effectiviteit leek de L.L.B. heel sterk op de Belgische Boerenbond.

De L.L.B. was van stonde af aan een standsorganisatie met een zeer breed actieprogram, gericht op verheffing van de boerenstand op politiek, economisch, sociaal, religieus en cultureel terrein. Eén nuancering dient slechts te worden aangebracht. De L.L.B. verenigde vrijwel uitsluitend zelfstandige beroepsbeoefenaren. Ook in dit opzicht leek de bond als twee druppels water op haar zusterorganisatie in Belgisch Limburg. In beide provincies waren de landarbeiders tijdens de agrarische crises bijna verdwenen. De bond voor hen openstellen had geen zin. De actieprogramma's van de Belgische Boerenbond en de L.L.B. hadden de landarbeiders trouwens ook niets te bieden.³⁹ De Christelijke Boerenbond, de voorganger van de L.L.B., was de eerste sociale organisatie in Limburg met een provinciaal werkgebied.

De arbeidersbeweging ging kort voor de eerste wereldoorlog op dezelfde toer. De eerste verenigingen van arbeiders waren weliswaar iets ouder. In Maastricht was in 1892 'Loon naar Werk' opgericht onder leiding van Servaas Baart. Evenmin als 'Verbroedering', 'Vergelding' en 'Door Vereniging Verbetering', de drie navolgers van het initiatief van Baart c.s., was het een arbeidersorganisatie in eigenlijke zin. Zij verenigden slechts vakgenoten van een afdeling van enkele grote bedrijven respectievelijk de aardewerkers, de glasblazers, de glasslijpers en de ovenwerkers, werkzaam bij één, hooguit twee Maastrichtse bedrijven. Omdat Baart er zeer aan hechtte het neutrale karakter van deze verenigingen te bewaren, waren de contacten met grotere landelijke vakorganisaties uiterst spaarzaam totdat medio 1895 het Maastrichts Arbeids Secretariaat werd opgericht dat relaties ging onderhouden met het Nederlands Arbeids Secretariaat, een koepel van socialistische instellingen.⁴⁰

Met de katholieke reactie op deze eerste schuchtere pogingen tot arbeidersorganisatie in Maastricht was het niet anders gesteld. Tot stand gekomen in 1895 sloten zij zich in mei 1900 aan bij de R. K. Volksbond, een organisatie waarvan oorspronkelijk ook kleine zelfstandigen lid konden

³⁸ Hutschemaekers, o.c., hfd. I.

³⁹ Van Molle, o.c., pag. 168 en Philips e.a., *Geschiedenis van de landbouw*, o.c., pag. 219-221.

⁴⁰ Jansen, *Conflict en samenwerking*, o.c., pag. 17-18.

zijn. Hermans, Ruys de Beerenbrouck en Souren, de voormannen van de katholieke sociale beweging in Maastricht, waren er in 1911 bij de overgang van de Volksbond naar een Werkliedenbond nog maar juist in geslaagd de Volksbond om te vormen tot een echte arbeidersorganisatie.⁴¹ In Venlo-Tegelen en in de Mijnstreek kwamen de arbeidersorganisaties even moeizaam van de grond. De contacten met de werkgevers waren zeer beperkt. De bondsbesturen bereikten weinig. Veelal hadden zij de arbeiders ook niet echt veel te bieden. Het ledental was gering. Het verloop groot. Een meer systematische aanpak van het arbeidersprobleem was dringend gewenst.

In socialistische kring zocht men de oplossing in felle propaganda. Dat bracht de nodige risico's met zich mee. Zoals in Duitsland het geval was geweest, werd ook hier zo nu en dan het voorhanden potentieel aan radicale energie vanwege de politieke onmacht en de maatschappelijke ineffectiviteit afgeleid naar kwesties van de tweede en derde rang.⁴² In Limburg betekende dit dat met enige regelmaat aanvallen werden gedaan op de religieuze wereldbeschouwing van een groot deel van de arbeiders. H.J. van Vorst blies op die manier in 1909 de hele socialistische vakbeweging in Maastricht op.⁴³ De katholieken zochten het in verbreding van activiteiten. Henri Hermans en de latere minister-president Ch. Ruys de Beerenbrouck namen sedert 1902 het ene initiatief na het andere op het terrein van volksgezondheid, volkshuisvesting, volksontwikkeling, arbeidsbemiddeling, drankbestrijding en het verminderen van de kosten van levensonderhoud.⁴⁴ Het waren maatregelen voor de arbeiders, niet door de arbeiders. De aanhang van de lokale vakverenigingen werd er niet veel groter van. Eerder was het tegendeel het geval. De hoge eisen door de sociale organisaties, gesteld aan het leefpatroon van de arbeider, leidden tot een extra claim op zijn huishoudbudget. De leden, met veel egards aan de voordeur van de bonden ontvangen, maakten zich vlug weer via de achterdeur uit de voeten. Bij sommige kleine organisaties werd ledenwerving en het scheppen van een band met de achterban bijna de enige activiteit.⁴⁵

Poels ontwikkelde dadelijk na zijn komst naar de Mijnstreek in 1910 een

⁴¹ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, deel II, Assen 1974, pag. 249.

⁴² J.C. Kaiser, *Arbeiterbewegung und organisierte Religionskritik*, Stuttgart 1981, pag. 35-37.

⁴³ Jansen, *Conflict en samenwerking*, o.c., pag. 23.

⁴⁴ Philips, Maastricht op een keerpunt, o.c., [pag. 17].

⁴⁵ J.C.G.M. Jansen, *Verscheidenheid in activiteit. Door Rechtvaardigheid tot Bloei 1896- St. Eloy 1971*, in: *St. Eloy 1896-1971*, Maastricht 1971, ongepagineerd.

nieuw organisatie-model, dat Limburg jarenlang een vooraanstaande plaats in de nationale en internationale sociale beweging zou bieden. Naar het voorbeeld van de landbouworganisatie, waarmee hij in zijn geboortestreek Venray kennis had gemaakt, bepleitte hij ook voor de arbeiders de standsorganisatie. Het individu kon men niet alléén zijn weg laten zoeken in een anonieme samenleving, die hem van werk, inkomen, gezondheid en welzijn dreigde te beroven. Gestimuleerd door christelijke beginselen, die het zuurdesem in het leef- en werkmilieu van de moderne mens moesten worden, dienden de vraagstukken in georganiseerd verband aangevat door lotgenoten die hun omgeving door en door kenden en gemeenschappelijke noden hadden.⁴⁶ Elke groep die in de samenleving een eigen plaats innam, waarvan de arbeiders er één vormden, moest zelf een netwerk van sociale organisaties in het leven roepen, passend bij de eigen geestelijke en maatschappelijke noden. Vrijwel onmiddellijk werden de vastgeroeste sociale verhoudingen opengeboken. Arbeiders begonnen te participeren aan de stijging en daling op de maatschappelijke ladder. De standsorganisaties hielpen hun leden meer sociaal aanzien te verwerven, waardoor zij hoger werden gewaardeerd. In Heerlen hadden enkele voormannen van de arbeidersbeweging zich in 1920 al een plaats verworven in de bestuurlijke netwerken. Zij maakten deel uit van de plaatselijke elite.⁴⁷

De middenstanders en de werkgevers volgden na korte tijd het voorbeeld van de boeren en arbeiders. De plaatselijke afdelingen van 'De Hanze, Roomsche-Katholieke Vereeniging van den handeldrijvenden middenstand in Limburg' gingen in 1913 op in een standsorganisatie voor het midden- en kleinbedrijf, 'De Vereeniging Roomsche Katholieke Limburgse Middenstand' geheten.⁴⁸ De Limburgse R.K. Werkgeversvereniging kwam in 1918 tot stand. Het gros van de Limburgse werkgevers was niet erg gretig geweest de lokroep van de algemene organisatie op katholieke grondslag te volgen: zij hadden weerzin tegen de ideeën, neergelegd in *Rerum Novarum*, wilden zaken en religie graag gescheiden houden, hielden er een individualistische mentaliteit op na en geloofden meer nut te hebben van een patroonsorganisatie die opkwam voor de belangen van de eigen branche dan van een algemene

⁴⁶ Jappe Alberts, o.c., pag. 251.

⁴⁷ M. Brylka, *De bestuurlijke elite van Heerlen 1890-1930*, in: *S.S.E.G.L.*, deel XXXIII, 1988, pag. 139.

⁴⁸ H.A.C.M. Nootenboom, *Vijftig Jaar Katholieke Limburgse Middenstands Bond*, Venlo 1963, pag. 5-6.

werkgeversorganisatie.⁴⁹

De contacten tussen de diverse standsorganisaties op de Katholieken-dagen en de energieke wijze, waarop tijdens de sociale studieweken in Rolduc actieplannen werden ontwikkeld, leidden tot een opmerkelijke effectiviteit van dit netwerk van sociale organisaties. Tussen 1910 en 1938 slaagde Limburg erin een aanzienlijk deel van zijn achterstand in regionaal inkomen per hoofd van de bevolking ten opzichte van het landelijk gemiddelde weg te werken. De relatieve positieverbetering was dubbel zo groot als die van de andere randprovincies.⁵⁰ Niet heel deze verbetering is toe te schrijven aan het optreden van de standsorganisaties. Hun bijdrage aan de beide factoren van doorslaggevend belang was evenwel niet gering. De spectaculaire verbetering van de productiviteit op de kleine landbouwbedrijven op het Noord- en Middenlimburgse zand is goeddeels gevolg van de inspanningen van de boerenorganisaties. Het behoud van een zeer hoog niveau van verzekerd dagloon in de mijnen tijdens de crisis van de jaren dertig en de ontplooiing van de maatschappelijke dienstverlening in het Zuidlimburgse industriegebied zijn mede door de arbeidersorganisaties tot stand gebracht. Omstreeks 1955 was een groot deel van de oorspronkelijke doelstellingen gerealiseerd. De aantrekkingskracht van de standsorganisaties en van het sociale netwerk begon te tanen.

Conclusie

Het perspectief van de sociale evolutie in Limburg is breder, effectiever en fundamenteler dan tot uitdrukking kon worden gebracht in de talrijke studies naar de geschiedenis van afzonderlijke organisaties, die sedert veertig jaar verschenen. Een meer integrale aanpak en een bedrijfstaksgewijze analyse, waarin de stimulansen van groepen, organisaties en factoren in onderlinge samenhang aan de orde worden gesteld, zijn dringend geboden. Het Sociaal Historisch Centrum heeft daarvoor inmiddels meer dan genoeg materiaal bijeengebracht. Ik hoop in deze evaluatie van veertig jaar onderzoek, gestimuleerd of verricht door het Sociaal Historisch Centrum, te hebben aangetoond, hoe ook in wetenschappelijk opzicht de grondslag is gelegd voor een nieuwe aanpak en

⁴⁹ G.C.P. Linssen, *Werkgeversorganisatie in Katholiek patroon 1915-1940*, Tilburg 1978, pag. 38.

⁵⁰ Jansen, *De armoedigste provincie*, o.c., [pag. 3-5].

gewijzigde paradigma's. De tentoonstelling die zo dadelijk wordt geopend, zal laten zien hoe het beoogde doel op eenvoudige wijze kan worden bereikt. In de loop van de jaren werden talrijke vlaggen en vaandels aan het Sociaal Historisch Centrum overgedragen. Zij zijn bij uitstek geschikt om het wereldse perspectief van de sociale organisaties te laten zien. Vlaggen zijn immers van oudsher symbolen geweest van waardigheid, gezag en macht. Zij representeerden de herkenbaarheid van de groep, bevorderden de band tussen leden en organisaties en speelden een rol bij het opbouwen van een positief imago. Zo hebben de vlaggen ook bij de sociale organisaties gewerkt. De nieuwe organisatievormen vroegen om nieuwe symbolen. De iconografie van de vlaggen maakt het mogelijk de veelheid van doelstellingen van de op sociaal-economisch en maatschappelijk terrein werkzame organisaties te identificeren. Organisatie-specifieke symbolen vormen de basis. Zij laten de sociaal-maatschappelijke betekenis van de betreffende organisatie zien. De weergave van beroepsbezigheden en werktuigen symboliseert het economisch aspect. Het gebruik van nationale en regionale kleuren toont de politieke aspiraties. Het religieuze aspect komt tot uitdrukking in de verwijzing naar de goddelijke bescherming, die blijkens het gebruik van bijvoorbeeld een stralend kruis vaak zeer positief werd opgevat. Decorelementen leenden zich voor de weergave van de culturele opgave. De vlag dekte de lading in de meest letterlijke zin van het woord.

Ik heb gezegd.

MAASTRICHT OP EEN KEERPUNT, DE JAREN 1895-1914

In de geschiedenis van Maastricht kunnen wij in de negentiende en twintigste eeuw niet alleen een aantal fundamentele maatschappelijke structuurveranderingen onderscheiden, maar eveneens een opeenvolging van opvattingen en gedachtenstromingen, die daarmee vaak niet eens parallel lopen. Het lijkt wel, of binnen het geestelijk klimaat van een tijdperiode sommige maatschappelijke en levensbeschouwelijke stelsels beter gedijen dan andere. Het gevolg is, dat wanneer een van hen de overhand krijgt, het voor de hand ligt, dat de onderstroom zich ook manifesteert in organisaties en instellingen, die het samenleven van die tijd vorm geven.

Zulk een omslag in de sociale verhoudingen, zo'n sociaal keerpunt treffen wij aan in de jaren rond de eeuwwisseling. Wij zien dan niet alleen dat de sociale relaties zich beginnen te wijzigen. Er ontstaat ook een andere optiek, een andere visie, een andere mentaliteit, en op den duur een proces van institutionalisering, dat daarmee gepaard gaat. En dat alles van een ingrijpende omvang en diepgang, die alleen is te vergelijken met de omslag, die wij sinds de 60-er jaren hebben beleefd.

De stelling, die wij in dit verband zouden willen uitwerken, luidt dat in de jaren tussen 1895 en 1914 (ten laatste 1920) in Maastricht alle levensterreinen een diepgaande verandering ondergingen tengevolge van het katholiek verzuilingsproces, dat geleidelijk het hele openbare leven in zijn greep kreeg. Wij zullen proberen na te gaan, hoe dit proces zich op lokaal niveau heeft uitgewerkt.

Vooraf dienen wij eerst iets nader te definiëren, wat wij onder verzuiling verstaan en hoe wij voor onze lokale analyse het verzuilingsproces willen operationaliseren. Verzuiling zouden wij kunnen omschrijven als het netwerk van instituties, waarin mensen zijn verenigd, die eenzelfde levensbeschouwing aanhangen. In Nederland vallen die netwerken doorgaans uiteen in een blok van katholieke of protestants-christelijke, liberale of socialistische instituties, die de voornaamste levensgebieden bestrijken met name op het terrein van het politieke, sociaal-economische en culturele leven. Van daaruit worden strategische posities ingenomen ter regulering van deze terreinen.

In operationele termen vertaald hebben wij enerzijds te maken met ge-

dragspatronen en organisatievormen, die het individuele handelen modelleren, anderzijds met een waardenhiërarchie, die aan dit patroon een zekere stabiliteit geeft. Het onderzoek heeft derhalve te maken met een aantal maatschappelijke processen op uiteenlopend gebied om die vanuit een levensbeschouwelijke en een structurele optiek te beheersen. Het komt neer op een confrontatie van personen en groepen evenals op een confrontatie van hun stromingen en conflicten.

Wat is de reden geweest van dit verzuilingsproces? Hierover zijn door verschillende auteurs tal van verklaringen gegeven, die telkens andere benaderingen hebben aangebracht. Het verschijnsel werd aanvankelijk bijna uitsluitend bestudeerd vanuit een nationaal gezichtspunt zonder oog te hebben voor regionale verschillen. De theorievorming over verzuiling is vooral uitgegaan van de sociologen en politicologen.¹

De discussie kwam voor het eerst op gang naar aanleiding van het verschijnen van het bisschoppelijk mandement van 1954, dat veel deining veroorzaakte, omdat het werd gezien als een poging het katholieke machtsblok te bevestigen.² Een weerslag hiervan vinden wij onder meer in de verzuilingsnummers van *De Sociologische Gids* 3 (1956), nr. 3-4 en *Socialisme en Democratie* 14 (1957), januari. Een meer verkennend karakter had het opstel van Kruyt en Goddijn in *Drift en Koers*.³

Het ontstaan van de katholieke verzuiling werd uitgebreid beschreven door L.J. Rogier.⁴ Over de nadagen van het katholieke organisatieleven, maar tevens over de opkomst, handelt het latere werk van Jan Thurlings.⁵ Deze auteurs zien de verzuiling als een uiting van het streven naar gelijkwaardigheid en gelijke kansen voor de katholieken in de moderne maatschappij.

¹ J.P.A. van Vugt e.a., *Een voorlopige bibliografie over het thema 'verzuiling'*, Nijmegen 1980.

² Zie hierover de studies van A.F. Manning, *Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954*, en J. Hinke, *Het bisschoppelijk mandement 1954 in pers en politiek*, mei 1954 – februari 1955, in het *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, Nijmegen 1971 en 1979.

³ J.P. Kruyt en W. Goddijn, *Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces*, in: *Drift en Koers; een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen 1962, pag. 227-263.

⁴ L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*, Den Haag 1956 (een samenvatting van het monumentale epos, dat hij schreef samen met rector N. de Rooy).

⁵ J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Deventer 1978.

Anderen (Ellemers bijvoorbeeld)⁶ brachten dit in verband met de behoefte om binnen de achterban een hechte sociale controle te organiseren, conflicten te neutraliseren en met anderen afspraken te treffen. Het vraagstuk had in die zin eerder al de aandacht gehad van de Leidse politicologen H. Daalder⁷ en A. Lijphart.⁸

Eerst betrekkelijk laat heeft de verzuiling de belangstelling opgeroepen van de historici,⁹ die zich de laatste jaren uitvoerig met de verschillende aspecten van dit verschijnsel hebben bezig gehouden.¹⁰ Het is hier niet de plaats deze studies samen te vatten. Wij willen alleen in het kort ingaan op het boek van Hans Righart over het ontstaan van de katholieke verzuiling, omdat zijn verklaringen ons voor de Maastrichtse situatie het meest van belang lijken.¹¹

Righart bestudeert de katholieke zuil in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland en is als zodanig het beste in staat in deze problematiek te herkennen, welke de algemene en de bijzondere kenmerken zijn. Hij onderscheidt een drietal theoretische perspectieven:

1. verzuiling als het resultaat van het streven naar emancipatie van achtergestelde gediscrimineerde minderheden,
2. verzuiling als het resultaat van een kerkelijke verdedigingsstrategie,
3. verzuiling als politieke mobilisering van een bestaand machtsblok.

Righart kiest bewust niet voor de eerste en de derde hypothese, maar meent dat historisch zijn tweede uitgangspunt de werkelijkheid het meeste nabij komt. Met betrekking tot de constellatie in Maastricht blijft echter zijn hypothese enigszins onbevredigend, omdat zijn onder-

⁶ J.E. Ellemers, Pillarization as a proces of modernization, in: *Acta Politica* XIX (1984), pag. 129-143.

⁷ H. Daalder, Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek, herdrukt in: *Res Publica* IX (1967), pag. 5-27.

⁸ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1968.

⁹ Een van de eersten, die een bijdrage hiertoe leverde, was I. Schöffner, Het politiek bestel van Nederland en maatschappelijke verandering, in: *Kleio* 14 (1973), pag. 518-534.

¹⁰ S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, Nijmegen S.U.N. 1983; J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland, 1850-1925, in het bijzonder op lokaal niveau*, Amsterdam, Historische Reeks 2, 1981; J. Bank, 'Verzuiling', a confessional road to secularization, in: *Britain and the Netherlands* VIII, 's-Gravenhage 1981; Van Vugt, o.c. Een samenvatting vindt men o.m. bij F.L. Holthoon, ed., *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, Assen/Maastricht 1985, pag. 159-171.

¹¹ Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*, Meppel/Amsterdam 1986.

zoek zo sterk de nadruk legt op de defensieve aspecten als afweer, bescherming en aanpassing. Bovendien blijft in zijn benadering nog veel onverklaard.

Inderdaad is het verzuilingsverschijnsel in heel Europa te constateren, maar veel interessanter is het om te zien, hoe die aanpassing en navolging op lokaal en regionaal vlak plaats had. In Limburg liep de Kerk in dit streven niet voorop, maar maakte zij oorspronkelijk meer gebruik van haar godsdienstig overwicht, waardoor aan haar positie en belangen nog voldoende recht werd gedaan.¹² Eerst toen het moderne denken veld won en het gedrag minder door een kerkelijke controle werd beheerst, was er aanleiding voor een meer nadrukkelijke confessionele organisatievorm. Uitgangspunt werd min of meer het principe van de antithese, dat Abraham Kuyper in 1892 had gelanceerd.

Van Doorn heeft er op gewezen, dat deze ontwikkeling is uitgegaan van de algemene weigering van de Nederlandse katholieken in de tweede helft van de vorige eeuw om de maatschappij ondergeschikt te maken aan de staat.¹³ Vanuit deze opvatting was het logisch, dat de confessionelen een intermediaire laag van maatschappelijke organen construeerden op ieder gebied: de zuilenstructuur.

Verzuiling is in deze betekenis een algemeen begrip, een netwerk, omvattend het hele conglomeraat van verzuilde subculturen. Men kan het zien als een reactie tegen bijvoorbeeld de openbare school, de handelspolitiek, de socialistische vakbeweging, het liberale stelsel enzovoort. Maar het was niet enkel een houding van defensieve afweer, want daarmee doet men aan de samenhang en feitelijke ontwikkeling afbreuk. Het is ook iets positiefs, een eigen machtsvorming en een eigen ideologie, hoe men daar ook over mag denken.¹⁴

Wij zullen proberen deze gedachtengang wat nader op één stad, Maastricht, toe te passen om de ontwikkelingen aldaar te schetsen. Zulk een studie is niet zonder belang, omdat het voor de Nederlandse sociale geschiedschrijving van betekenis is om een inzicht te hebben in wat zich in deze stad heeft afgespeeld, de oudste industriestad namelijk van ons land, waar de sociale strijd al vroeg en fel was ontbrand en tal van expe-

¹² J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis, 1795-1886, bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*, Assen 1968, pag. 248 e.v.

¹³ J.A.A. van Doorn, *De strijd om de Maastrichtse arbeidersklasse; een alternatieve interpretatie*, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987).

¹⁴ J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*, Assen/Maastricht 1980, pag. 351-354.

rimenten werden beproefd, die voor heel ons land van belang waren. Daarom wordt in de sociaal-historische literatuur doorgaans met meer dan gewone belangstelling gevolgd, wat over het sociaal verleden van Maastricht wordt gepubliceerd. Dat herinneren wij ons nog maar al te goed naar aanleiding van de enorme deining, die destijds het proefschrift van Maenen verwekte en evenzeer, kort daarop, het gedenkboek over de Sphinx-C eramique. Dat hebben ook de medewerkers van het Sociaal Historisch Centrum meermalen ervaren, waarvan de geschriften soms erg kritisch zijn ontvangen vanwege hun (te uitsluitende?) belangstelling voor de gebeurtenissen in katholieke kring. Die kritiek kwam onder meer van het G.A.L., een platform van historici, die zich de bestudering van de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Limburg ten doel stellen. Daaronder verstaan zij – als ander uiterste – eigenlijk alleen de socialistische vakbeweging.

Een van hun meest prominente leden is Jos Perry, een geboren Maastrichtenaar, tot voor kort verbonden aan de universiteit van Nijmegen, die in 1983 is gepromoveerd op een geruchtmakend proefschrift onder de uitdagende titel: *Roomse kinine tegen roode koorts*.¹⁵ Die verschijning bracht een climax in de discussies. Het boek gaf onvermijdelijk aanleiding tot een oppositie, die hij zelf had opgeroepen, omdat hij (naar eigen zeggen) zich verplicht voelde tot het maken van een duidelijke keuze, en wel bepaaldelijk tegen elke vorm van confessionele arbeiders- en emancipatiebeweging. Maar, zo zegt hij er uitdrukkelijk bij, niet uit een anti-katholieke partijdigheid, want katholieken opereerden aan beide zijden van de scheidslijn.

Die onomwonden stellingname heeft niet iedereen hem in dank afgenomen. In het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis van februari 1987 kwam de bekende Rotterdamse socioloog Jac van Doorn tegen hem in het verweer met een uitvoerig besprekingsartikel.¹⁶ Ook Van Doorn is een geboren Maastrichtenaar, met de historie van die stad niet onbekend, die als student al enige scripties over de sociale geschiedenis van deze stad had geschreven.¹⁷ Blijkbaar kon hij zijn oude liefde niet vergeten en wilde hij in deze plaatselijke aangelegenheid stelling nemen,

¹⁵ J. Perry, *Roomse kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht, 1880-1920*, Van Gennep, Amsterdam 1983.

¹⁶ Van Doorn, o.c., pag. 33-58. Jos Perry antwoordde met een verweer: Over selectief lezen, een repliek, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987), pag. 59-69; Van Doorn kwam met: De vragen blijven: een dupliek, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987), pag. 70-73.

¹⁷ J.A.A. van Doorn, De economische geest te Maastricht, in: *Mens en Maatschappij* 1947; Idem, Het Nieuwe Tricht, ms. Stadsbibliotheek Maastricht.

een stelling overigens die het plaatselijk belang ver oversteeg. Het voornaamste bezwaar dat hij tegen Perry inbrengt, lijkt ons te zijn dat deze geen bevredigende verklaring weet te geven, waarom de katholieke organisatiegolf in het tweede decennium van deze eeuw de socialisten volledig heeft kunnen overspoelen. Dit hangt waarschijnlijk vooral samen met het beeld, dat Perry heeft van de katholieke kerk. Wat de Kerk in Maastricht bewoog, daarvan heeft hij een visie, die vertekend overkomt bij diegenen, die zijn standpunt niet delen. Van Doorn draagt zelf ter verklaring aan, dat Perry teveel voorbij ziet aan de dynamiserende functie, die 'een clericale vrijgesteldenklasse' rond de eeuwwisseling op zich nam in het geleidelijk transformatieproces van de samenleving.

Terug nu naar onze stelling, die op zich niets opmerkelijks zou inhouden, als wij daarbij over het hoofd zouden zien, dat Maastricht in de vorige eeuw geenszins die katholieke signatuur had, die daar vaak wordt verondersteld. Perry maakt die fout ook en vergeet gemakshalve naar de echte karaktertrekken van de stad te kijken, als hij Maastricht als 'een rooms bolwerk' beschouwt. Gemeten naar de godsdienstige gezindte van de inwoners, naar de talrijkheid van de geestelijke stand of naar de rijkdom van de eredienst lijkt dat te kloppen. Maar enige echte macht of invloed bezat de Kerk toen niet.¹⁸

Men mag de ogen niet sluiten voor de controverse tussen de katholieke gemeenschap en het groeiend liberalisme, dat er alle strategische posities had ingenomen. De burgerij was in de negentiende eeuw van het geloof vervreemd; onder de ontwikkelden heerste eerder een anti-clericale mentaliteit. Het plaatselijk atheneum ademde een liberale geest. Deze hele periode werd beheerst door de conservatieve liberaal Pijs, een vurig Thorbeckiaan, afwisselend burgemeester en wethouder van de stad. De oprichting van een openbare (ongodsdienstige) H.B.S. was een van zijn initiatieven. Zijn coterie beheerste het openbare leven en de politiek. Zij bevorderde het openbaar lager onderwijs en beheerste het enige dagblad, dat Maastricht rijk was: de *Courier de la Meuse*. Hoe moeilijk het was daar enig tegenwicht tegenover te stellen, heeft Petrus Regout ondervonden.¹⁹

¹⁸ Deze stelling is een van de overtuigende argumenten in de kritiek van Van Doorn. Zie Van Doorn, *De strijd om de Maastrichtse arbeidersklasse*, o.c.

¹⁹ Deze tegenstellingen werden het eerst beschreven in het proefschrift van A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*, Nijmegen 1959, hoofdstuk 1.

Een reactie bleef mede uit, omdat de katholieke kerk zelf door innerlijke zwakte was verdeeld. De geestelijkheid was teveel met het burgerlijk milieu vergroeid om open te staan voor de noden van de arbeiders. De clerus beseftte niet eens, dat het nodig was aan het arbeidersvraagstuk aandacht te besteden. De christelijke liefdadigheid probeerde immers de schrijnende armoede al te verzachten?

De clergé heeft zich in deze jaren er voornamelijk toe beperkt het 'rode gevaar' af te weren zonder daar iets positiefs tegenover te stellen. Zij begonnen het vertrouwen van de massa te verliezen, toen zij kapelaan Wijnen na zijn verklaring voor de enquêtemissie openlijk desavoueerden en praktisch tot heengaan dwongen. Zijn eerlijke bedoelingen werden niet begrepen.²⁰

Het moet gezegd, dat de geestelijkheid in die afwijzing niet alleen stond. Die mentaliteit werd praktisch door de hele burgerij gedeeld. Niemand wist goed raad met het streven van de arbeiders, hun uitingen van opstandigheid, stakingen, vakverenigingsacties en politieke druk. Men schrok terug voor ingrijpende maatregelen en zocht naar een systeem van volksofvoeding om de arbeiders tot de stand van de kleine burgerij te verheffen.

De arbeiders in Maastricht waren voor de Kerk verloren, zo schreef De Maasbode in 1896.²¹

'In Maastricht zijn de werklieden reeds ver, veel te ver. Men heeft het volk veel te lang laten roepen, en thans hoort het niet meer naar de waarschuwendende stem, want het volk is gekomen in verkeerde banen, de stroom is buiten de bedding. Is het niet hoogstbedroevend, dat in het katholieke Maastricht, in sommige wijken de priester bijna niet meer kan komen, zonder de ene belediging na de andere te moeten horen. Voor Maastricht is de werkliedenbeweging op dit ogenblik althans verloren. De werklieden, die de onzen moesten zijn, behoren reeds, helaas, aan de socialisten'.

Bezien vanuit dit vertrekpunt was het geenszins zo vanzelfsprekend, dat deze houding zich later zo radicaal wijzigde, zodat de grote afstand tus-

²⁰ E. Roebroeck, Ontkerkelijking en veranderende sociaal-economische structuur te Maastricht in de negentiende eeuw, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XI* (1966), pag. 59-90. De machinaties rond Wijnen werden al in 1941 beschreven door Gerard Brom in zijn tweedelig werk over Alfons Ariëns.

²¹ Het hierna volgende citaat ontleen wij aan de studie van Roebroeck, o.c., pag. 107.

sen de 'nette' burgerij enerzijds, opgesloten binnen hun deftige clubs en sociëteiten, en het proletariaat anderzijds, levend in hun eigen wereld, begrensd door de sloppen van hun buurt, toch nog kon worden overbrugd. En dan nog wel door een katholiek geïnspireerde bezieling, die men daartoe niet meer in staat had geacht.

Wat leert ons de discussie over de periode, die ons hier bezig houdt? Iedereen is het er over eens, dat rond 1900 de katholisering van het openbare leven in Maastricht een aanvang nam ten koste van concurrerende geestesstromingen. Tengevolge van die omslag hebben de liberalen en de socialisten aan macht en invloed ingeboet. Van de opstelling van de toeschouwers hangt het meestal af, of zij deze omslag positief of negatief waarderen. Van een oordeel zullen wij ons proberen te onthouden, al zal de teneur van ons onderzoek wel degelijk in een bepaalde richting wijzen.

Voorlopig beginnen wij met een analyse van de veranderingsprocessen, die zich op de verschillende niveau's afspeelden.

Het sociale probleem aan het einde van de vorige eeuw

Veel vroeger dan in de meeste andere fabriekssteden heeft zich in Maastricht het grote probleem gesteld, dat destijds als 'dé sociale quaestie' werd aangeduid. De vroegrijdige industrialisatie had daartoe aanleiding gegeven. De stad telde sinds het midden van de vorige eeuw een aantal grootbedrijven met honderden arbeiders, met alle problemen, die dat meebracht. Tijdens de parlementaire enquête van 1888 bleek eerst recht, welke spanningen er leefden. De stad was op die massale arbeidersbevolking (de ondernemingen hadden in dat jaar 5168 arbeiders in dienst) helemaal niet ingesteld.

Dat de spanningen steeds hoger waren opgelopen, mag men niet zonder meer toeschrijven aan boos opzet van de fabrikanten, als zouden die willens en wetens hun arbeiders in onwaardige omstandigheden hebben laten verpauperen. Die voorstelling van zaken doet de waarheid geweld aan. De industrieën waren gewoon verplicht mee te doen met de economische wedijver, wilden zij hun markten niet verliezen. Zij waren evenzeer de slaaf van de arbeidsomstandigheden, die het laissez-faire systeem hen oplegde als de arbeiders. De rationalisering van het productieproces vroeg om een hiërarchische bedrijfsopbouw, om een grotere disciplinerende en een verabsolutering van het winststreven.

Als we een schuldige moeten zoeken, dan is dat het economisch liberalisme van de toen heersende markteconomie. Dat legde de ondernemers een sociale structuur en een leefklimaat op, waaraan zij zich bezwaarlijk konden onttrekken. Het is zo ongeveer als met de schuld van de Duitsers aan de laatste oorlog, als wij de Regout's en anderen verantwoordelijk willen stellen voor de sociale gevolgen van hun industriële activiteiten.²²

Maar zelfs als wij er van uitgaan, dat de werkgevers het sociale effect van hun maatregelen niet altijd konden inschatten noch voorkomen, dan neemt zulks niet weg, dat die sociale toestanden volkomen ongerechtvaardigd waren. Het loon was niet toereikend voor een behoorlijk levensonderhoud; de fabrieksarbeid van vrouwen en kinderen was een barre en vernederende noodzaak. De arbeidstijden waren te lang, de omstandigheden ongezond, de sociale zekerheid ontbrak volledig. De woonellende in de een- en tweekamerwoningen was onbeschrijflijk.²³

Binnen het economisch stelsel van het laatste kwart van de vorige eeuw was er geen bestaansrecht meer voor patriarchale ondernemers. De tijd dat de fabrikant zich de beschermer voelde van het werkvolk was definitief voorbij, hoe graag Petrus Regout, Léon Lhoëst en anderen nog wilden vasthouden aan dit idee. De ondernemers waren noodgedwongen rationele bedrijfsvoerders geworden, die strikt de beginselen van de kostprijscalculatie moesten toepassen en dus ook de loonsom als een kostenfactor zagen.

Het problematische is waarschijnlijk geweest, dat deze strakkere bedrijfsorganisatie moest worden doorgevoerd in een tijd, dat de industrie met een afzetcrisis had te kampen. Daardoor werden de sociale problemen nog toegespitst, wat vooral duidelijk wordt bij de loonsverlagingen, die in 1885 en 1886 werden doorgevoerd. Sociale wenselijkheden liepen hier te pletter op de economische stagnatie.

Naarmate in het bedrijfsleven de winstnorm als een stringentere maatstaf werd beschouwd en de arbeiders als afhankelijke loonslaven geen alternatief overbleef, moest het spanningsveld wel groter worden. Geleidelijk ontstond een bewustwordingsproces, een begrip van het fatale van die ontwikkeling, een besef van de onontkoombare belangentegenstelling tussen arbeid en kapitaal. De groeiende kloof tussen werkne-

²² J.F.R. Philips, Een periode van sociale kentering, 1880-1890, in: *Miscellanea Trajectensia*, Werken 4 L.G.O.G., Maastricht 1962, pag. 661-693; H. Hoefnagels S.J., *Een eeuw sociale problematiek; van sociaal conflict naar strategische samenwerking*, Assen 1957.

²³ W.H. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding*, Amsterdam 1905.

mers en patroons uitte zich in steeds rumoeriger vormen. Er ontstonden opstootjes, wilde stakingen en conflicten, waaraan wij hier voorbij gaan, maar die allemaal uiting gaven aan het toenemend ongenoegen.²⁴ Aan de andere kant werd de houding van de werkgevers veel stroever, toen de arbeiders zich tegen hen gingen keren en de productie lam legden. Tegenover het stakingswapen wisten zij als enig antwoord slechts de uitsluiting te stellen. Het standpunt van de arbeiders is overigens wel te begrijpen: in hun erbarmelijke leefomstandigheden hadden zij alle reden zich te beklagen. Met hun gebrekkige ontwikkeling – er was nog geen leerplicht – waren zij van de hogere cultuurgoederen praktisch verstoken. Bevattelijk voor allerlei vervreemdingsverschijnselen, voelden zij zich van alle kanten bedreigd. Kapitaal, Kerk en burgerij spanden tegen hen samen; alleen in een onderlinge solidariteit vonden zij nog enige compensatie. Het is begrijpelijk, dat zij open stonden voor de marxistische ideeën van klassestrijd en omwenteling, zoals die door de Sociaal Democratische Bond van Domela Nieuwenhuis werden gepreikt.

In deze sfeer traden informele leiders op, die deze vergeten groep een stem gaven. Hun belangrijkste exponent was de in Gulpen geboren Willem Vliegen met als trouwe secondant de Maastrichtenaar Gerard Pieters.²⁵ Zij waren de eersten, die opriepen tot lotsverbetering en algemeen kiesrecht. Zij wisten te bewerkstelligen, dat er neutrale vakverenigingen werden gesticht, waarvoor zij alle arbeiders enthousiast kregen. Ongemerkt stuurden zij op een socialistische koers aan, maar de leden deerde die ideologie niet, als hun belangenbehartiging maar voorop stond.

Vakbonds rivaliteit

De Maastrichtse katholieken hebben in 1892 toch iets ondernomen als bijdrage tot de oplossing van dit vraagstuk en naar landelijk voorbeeld een sociale organisatie opgericht, die zij de R.K. Volksbond noemden. Het was een goedwillende vereniging uit de burgerij (met als leden onder meer de Maastrichtse notabelen Sassen, Schaepkens van Riepst,

²⁴ Hoefnagels, o.c., pag. 35 e.v.; Perry, Roomsche kinine tegen roode koorts, o.c., pag. 91 e.v.

²⁵ G.H. Pieters, *Een kwart eeuw van strijd. Herinneringen uit de Limburgse arbeidersbeweging*, ingeleid door Ger Harmsen, met een nawoord van Jos Perry, herdruk Maastricht 1979.

Nuyens, Thissen en anderen). Er waren nauwelijks arbeiders lid. Veel moeilijker was het namelijk om katholieke vakverenigingen op te richten, beter gezegd te trachten om de bestaande neutrale vakorganisaties in katholieke om te zetten.²⁶

Alle pressiemiddelen werden daartoe in 1895 in het geweer gebracht. De leden van de Canisiuscongregatie en de H. Familie, die bij de neutrale vakbonden waren aangesloten, zouden voor de katholieke richting stemmen. Kapelaan Rutten, een onbetwist vriend van de arbeiders, wendde zijn invloed aan en wist gedaan te krijgen, dat Schaezman het katholieke standpunt mocht komen verdedigen. Ook heeft Ariëns nog getracht te bemiddelen.²⁷ Maar ondanks al die pogingen bleef de bond van Servaas Baart neutraal.²⁸

De katholieken, die zich organiseerden, hadden de schijn tegen. Zij werden als onderkruipers beschouwd, als huurlingen van de fabrikanten. Katholieke vakorganisaties kregen eerst een (zij het wat onfaire) kans, toen de maandenlange staking van de glasslijpers in 1896 op een mislukking uitliep omdat het bestuur van de neutrale bond met de stakingsgelden had geknoeid. De katholieke arbeidersorganisaties konden zich sindsdien doorzetten, maar het vakbondswerk moest wel de gevolgen dragen van deze rivaliteit.

Echte vakactie bleef uit. Zij was ook niet mogelijk, zolang de werkgevers de organisaties niet wensten te erkennen. Wel streefden de vakorganisaties naar een verbetering van de levensomstandigheden voor hun leden op een breed terrein. Dat aspect zullen wij nog nader uitwerken. Eerst veel later werden de bonden ingeschakeld bij de regeling van lonen en arbeidsvoorwaarden.

Sinds 1900 kwam de sociale actie in een stroomversnelling. De Volksbond werd getransformeerd in een echte arbeidersorganisatie, namelijk

²⁶ Het ontstaan van de vakbeweging in Maastricht is van verschillende kanten beschreven. Verwezen zij hier o.m. naar: Perry, Roomsche kinine tegen roode koorts, o.c.; J.C.G.M. Jansen, *Konflikt en samenwerking; 75 jaar Katholieke Bond van Werknemers in industriële bedrijven Sint Willibrordus Maastricht*, z.pl. 1970; J.C.G.M. Jansen, *St.-Eloy, 1896-1971*, Maastricht 1970; Observator (R. Nafzger), Uit het sociale verleden van Maastricht, artikelenserie in het weekblad *Veritas*, 1939-1940; J. Jacobs M.S.C., *Het gouden boek der K.A.B.*, Heerlen 1950, pag. 19-21; M. Ubachs, *Een eeuw modern kapitalisme. De Regout's*, Tongeren z.j.; J.F.R. Philips, Maastricht. De groei naar een nieuwe tijd, in: *Onze Spreekbuis, maandblad van en voor het personeel der N.V. Staalwerken De Maas, Maastricht* 13 (1958), nr 1-2, pag. 98-115.

²⁷ Met deze poging had hij het bij deken Sevriens behoorlijk verbruid. Zie wat Roebroec daarover schrijft in *Studies*, o.c., pag. 106.

²⁸ Jacobs, o.c., pag. 21 e.v.

als overkoepelend lichaam van alle plaatselijke katholieke vakbonden. In 1902 werd kapelaan J.M. Souren vrijgesteld voor het sociale werk; hij werd tevens geestelijk adviseur van de gereorganiseerde Volksbond. Als 'aalmoezenier van de arbeid' was hij niet langer ondergeschikt aan de plaatselijke pastores, waardoor hij vrijer kon optreden.

In 1903 werd Henri Hermans benoemd tot secretaris van de Volksbond als opvolger van Jhr Charles Ruys de Beerenbrouck, die juridisch adviseur bleef en in deze jaren verschillende nieuwe sociale initiatieven heeft ontwikkeld.²⁹

Dit tweetal heeft jarenlang een voortreffelijk span gevormd. Op provinciaal vlak werkten zij samen in de Limburgsche R.K. Volksbond. Landelijk kregen zij een gezaghebbende stem in de nationale organisatie als leden van de zogenaamde Limburgse school. Van Hermans stamt het Handboek van de R.K. Vakbeweging. Hij is ook degene geweest, die in 1904 de ontwikkelings- en propagandaclubs heeft geïntroduceerd, waaruit Credo Pugno ontstond.³⁰

Het is verrassend te ontdekken op hoeveel terreinen de katholieke arbeidersbeweging in Maastricht al onmiddellijk actief was. Een van de hoofdtaken was het secretariaat van de arbeid, waar de leden gratis voorlichting en bijstand kregen. Aalmoezenier Souren had dit idee in Duitsland leren kennen en heeft het adviesbureau in Nederland ingevoerd, het tot de huidige dag bekende bureau voor rechtsbijstand. Van grote importantie was daarnaast de oprichting in 1902 van de bouwspaarvereniging St. Servatius, die zich twee jaar later als de eerste woningwetvereniging constituëerde. In 1902 was verder de katholieke coöperatie De Ster opgericht, in navolging van de eerder opgerichte socialistische coöperatie Het Volksbelang, en zeer tegen de zin van de R.K. Middenstand.

In 1904 werd een katholieke arbeidsbeurs in het leven geroepen. In dat jaar werd ook het katholiek volksbondhuis, het arbeiderscentrum De Stuers, geopend. Terloops mag worden gewezen op ideële acties ter verbreiding van goede lectuur, tegen het drankmisbruik en ter bevordering van het sparen. In 1906 kwam het Limburgsche Ondersteuningsfonds tot stand, dat uitkering gaf bij ziekte en overlijden. Hieruit is in 1909 het Centraal Ziekenfonds ontstaan en in 1910 het Limburgse Groene Kruis voortgevloeid. In 1910 kwamen de werklozenkassen on-

²⁹ Zie het Ruys-nummer van *De Nieuwe Mens* 4 (1953), nr 12.

³⁰ H. Hermans, *Verslag over het tienjarig bestaan van den Limburgschen R.K. Volksbond*, Maastricht 1909.

der beheer te staan van de vakverenigingen, waardoor de katholieke bonden verder groeiden.³¹

Dit breed programma verschaftte de katholieke arbeidersbeweging nog lang geen monopoliepositie in Maastricht, maar zij had in geen geval haar kansen verloren laten gaan. De socialistische vakbonden waren intussen onder leiding van S. Baart tot nieuw leven gekomen. In 1908 werd de Maastrichtse Bestuurdersbond gesticht, die was aangesloten bij het kort tevoren gestichte N.V.V. In politiek opzicht volgde men de landelijke organisatiestructuur sinds de socialistische beweging zich had aangesloten bij de in 1893 gestichte S.D.A.P. Met die keuze opteerde men voor een concrete reformistische hervormingspolitiek en liet men het vroegere utopisme varen.

Toch waarde nog iets van die oude spookbeelden door Maastricht, toen daar in 1907 de uitgetreden pater capucijn H.J. van Vorst als socialistisch propagandist werd aangesteld. Die uitdaging bleef niet onbeantwoord. Als hij met het blad *De Voorvechter* op straat verscheen, moesten er wel relletjes volgen. Het is de tijd van de legendarische strijd tussen de 'roeien' en de 'blauwen', die gepaard ging met een felle pamflettenoorlog, met aanhoudende demonstraties, ruzies en opstootjes. Het gaf aanleiding tot familievetes, die tientallen jaren bleven voortduren. Een onverkwikkelijke situatie, die de positie van de socialisten geen goed heeft gedaan. Die felle confrontatie was een bewijs, hoe zij onderhand door de sociale actie van de katholieken in het defensief waren gedrongen. De gematigde leider van de socialistische beweging in Maastricht, Jhr W.C. de Jonge, heeft later getracht deze schade te herstellen.³²

Van huiskamer geloof naar openlijke levensovertuiging

Het valt sterk in het oog, dat met name de katholieke arbeidersbeweging zich zo betrekkelijk snel en op zulk een breed terrein kon gaan ontplooiën. Er zijn auteurs, die van mening zijn dat het om een klakkeloze navolging ging van een strategie, waarin de socialisten waren voorgegaan. Dit kan wat betreft de coöperatie, het volkshuis en de individuele steunverlening ten dele het geval zijn geweest. Maar op veel meer terreinen heeft de R.K. Volksbond werkzaamheden verricht, die uit eigen inzicht en motivering voortsporen. In die gevallen hebben de Maas-

³¹ Roebroeck, o.c., pag. 109-113; Philips, *De groei naar een nieuwe tijd*, o.c., passim.

³² Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts*, o.c., pag. 189-197.

trichtse arbeidersleiders hun initiatieven eerder aan buitenlandse voorbeelden ontleend.

Het is niet zuiver toevallig, dat juist in de jaren na 1900 de katholieke sociale leer een sterke uitbreiding had ondergaan. Sedert de tijd dat de Kerk zich niet langer tot het binnenkerkelijke terrein kon beperken, maar haar heilsboodschap tot de hele maatschappij uitstrekke, was in deze sfeer geen terrein van activiteit meer als zodanig uitgesloten. Het verdient de aandacht op die kentering in opvattingen nader in te gaan, voorzover wij tenminste in Maastricht die gedachtenevolutie kunnen volgen.

In de vorige eeuw bestonden er aanvankelijk onder de katholieken twee stromingen. De eerste stroming werd aangeduid als de school van Angers – genoemd naar een congres in die stad in 1890 – waar de oplossing van het sociale vraagstuk vooral werd gezocht in een verdiepte christelijke mentaliteit en een daadwerkelijke beoefening van de naastenliefde. Deze school had in Nederland in burgerlijke kringen veel aanhang. Daarnaast was er de zogenaamde school van Luik, genoemd naar de congressen in 1886, 1887 en 1890, waar radicalere oplossingen werden voorgestaan. Men trachtte die te bereiken door een hervorming van de maatschappij en door middel van de zelfwerkzaamheid van de arbeiders en hun verenigingen. In 1891 publiceerde Leo XIII zijn beroemde encycliek *Rerum Novarum*, waarmee in feite de ideeën van Luik werden gesanctioneerd.³³

Deze discussie ging volledig buiten Maastricht om. Niet alleen dat er niemand uit deze contreien op die congressen aanwezig was, ook de onderwerpen als zodanig en de latere pauselijke uitspraken drongen nauwelijks tot de openbare mening door. Het waren hooguit enige jongeren, die enthousiast reageerden op deze kerkelijke stellingname, maar de ouderen waren waarschijnlijk van mening, dat de encycliek niet voor hun stad was geschreven.³⁴

In deze jaren bestond een kortsluiting tussen het kerkelijk en het burgerlijk denken. De meeste katholieken waren uitsluitend bezorgd om hun eigen bovennatuurlijk welzijn en zagen over het hoofd, dat de heils-

³³ Karlheinz Brüls, *Zeitgebundene Vorstellungen in der katholischen Soziallehre des 19. und beginnenden 20. Jahrhunderts*, in: *Neue Ansätze der katholischen Soziallehre; Festschrift Prelat Müller*, Köln 1970, pag. 78-101; J. Racine, *Rerum Novarum en zijn ontstaansgeschiedenis*, in: *Internationaal katholiek tijdschrift Communio* 6 (1981), pag. 127-138; A.L.M. Arnolds, *Sociale opgang*, Utrecht z.j., pag. 26-36.

³⁴ Kapelaan J. van Rijt, die in 1895 benoemd was aan de St. Matthiasparochie, verhaalde later in zijn mémoires, hoe de jonge geestelijkheid wel enthousiast op die ontwikkeling reageerde.

boodschap ook van toepassing was op de maatschappelijke verhoudingen. Het woord van Poels, dat de priesters zich niet in hun binnenkamers mochten opsluiten, maar als moderne ridders moesten opkomen voor het recht van de zwakken, had zelfs een revolutionaire klank.³⁵

Op het stuk van de emancipatie van de arbeiders lieten de liberalen het evengoed als de katholieken afweten. Het liberale denken, dat ooit de bevrijding inluidde van de burgerklasse, weigerde de emancipatorische beginselen nu van toepassing te verklaren op het industrieel proletariaat. Die zochten daarom steun in de marxistische heilsleer. De katholieken wezen net als de liberalen de strijdgedachte in deze ideologie af zonder er iets voor in de plaats te stellen.

Een remmende factor te meer was het conservatisme van de geestelijkheid, met name van de achtereenvolgende dekens Sevriens en Menten en de meeste pastoors, die weinig oog hadden voor de noden van het volk.³⁶ Wat daar leefde, drong niet bewust tot hen door. Men preekte berusting en naastenliefde zonder te merken, dat voor die patronale verhoudingen geen plaats meer was. Hoewel de boodschap van *Rerum Novarum* niet voor misverstand vatbaar was, ging er van de Maastrichtse clerus geen enkel initiatief tot verandering uit.

Het was een vrij algemeen verschijnsel, dat in Europa de hogere geestelijkheid sterk traditioneel dacht, een afkeer had van de moderne seculiere staat en weinig afwist van het moderne organisatiewezen en van liberale en democratische principes. Maar van de parochiegeestelijken, die dichter bij het volk stonden, mocht een andere houding worden verwacht.

Toch zijn er enige schaarse pogingen gedaan om de impasse te doorbreken. In de eerste plaats moet hier worden gewezen op de studieclub *Salus Populi*, die in 1894 was opgericht door de leraar aan het gymnasium Dr E. Corduwener, die veel steun vond bij kapelaan Martin Rutten. De tragiek is geweest dat deze jonge kapelaan door de intriges van deken Sevriens – net als tevoren kapelaan Wijnen – in 1895 uit Maastricht werd overgeplaatst.³⁷ Deze studieclub heeft desondanks aan het sociale reveil in Maastricht bijgedragen. In eigen kring besprak men uitvoerig de resoluties, die op de congressen van Luik waren aangenomen en begroette met instemming de nieuwe sociale encycliciek. Ook bestudeerden zij het sociale programma, dat de *Ligue Démocratique Belge* had opge-

³⁵ H.A. Poels, *Een zestal redevoeringen*, z.pl. 1935, pag. 59.

³⁶ P. Geurts, *Gestalten en gedachten*, Amsterdam 1925-1928, dl III, pag. 245; Ubachs, o.c., pag. 161; Roebroeck, o.c., pag. 105.

³⁷ Roebroeck, o.c., pag. 94-95.

steld, waarmee de christen-democraten een doorbraak in de Belgische politiek hadden geforceerd.³⁸

Deze studieclub was ook op praktisch terrein werkzaam. Salus Populi bouwde nog vóór 1900 enige arbeiderswoningen aan de Capucijnenstraat en de Statensingel. Maar desondanks bleef de arbeidershuisvesting een droeve episode in Maastricht. In sociale conflicten heeft de studieclub meermalen bemiddeld. Waarschijnlijk moet mede aan haar invloed worden toegeschreven, dat Schaepman en Ariëns zich met de sociale toestanden in Maastricht hebben bezig gehouden.

Later heeft zij haar naam gewijzigd in sociale debatingclub Leo XIII. Helaas is er tot nu toe weinig of niets over deze groepering bekend; wij weten slechts dat zij heeft bestaan tot 1905 en dat onder meer leden waren J. Schaepkens van Riepmst, Mr F. Janssen, Mr Ch. Ruys de Beerenbrouck, M. Souren, en anderen.

Wij zijn geneigd te veronderstellen, dat er een relatie heeft bestaan met enige professoren van de theologische opleiding van de jezuiten en franciscanen, met name met de pastoraal-theologische schrijvers, de paters Bruin en Van Gestel S.J. Nog twee andere namen moeten in dit verband worden genoemd, de paters Jennissen en Ruth S.J., die in de stad bekend waren vanwege hun congregatiewerk. De leden van de genoemde studieclub kunnen afkomstig zijn geweest uit de zogenaamde Herencongregatie, de congregatie voor de gegoede stand, die al sinds 1865 bestond.³⁹

Een relatie ligt ook voor de hand met de Canisiuscongregatie, een congregatie voor de arbeidersstand. Deze bloeiende vereniging was in 1871 ontstaan en telde bijna 700 leden.⁴⁰ Onder de ongeletterden bestond blijkbaar wel behoefte aan geestelijke verdieping. Dat bewezen nog twee andere godsdienstige verenigingen, waarvan veel arbeiders lid waren: de H. Familie in de St. Mathijs en de Derde Orde van de Franciscanen.⁴¹ Maastrichtse arbeiders waren zelfs de eersten in Nederland, die in

³⁸ In 1891 stichtte Arthur Verhaegen, 1847-1917, een van de pioniers van de Belgische Volksbond, de Ligue démocratique belge. Met Helleputte en Carton de Wiart stichtte hij La Justice Sociale. Tegenover het conservatisme van eerste minister Woeste stelden zij een sociaal programma op, dat een nieuwe richting gaf aan de politiek.

³⁹ J. Tesser S.J., *De Jezuiten te Maastricht*, Maastricht 1952.

⁴⁰ H. van Ruth, *De Canisiuscongregatie te Maastricht, 1871-1921*, Maastricht 1921; *Een gouden jubilé in de Sint Matthiasparochie, der H. Familie en der Spaarbank*, z.pl. 1926.

⁴¹ E. Jaspas, *De Franciscanen of Minderbroeders te Maastricht, 1234-1934*, Maastricht 1934.

1906 als groep een gesloten retraite gingen volgen. Het was een idee van Henri Hermans, die ook de organisatie op zich nam. De leden moesten daarvoor naar het Luikse, want in Limburg moest Manresa in Venlo (en later Spaubeek) nog worden gebouwd.⁴² Deze bewijzen van geestelijke weerbaarheid hebben zonder wijfel in kerkelijke kring de behoefte gestimuleerd zich nader in het arbeidersvraagstuk te verdiepen.

In de fase dat men zich serieus op de uitgangspunten van *Rerum Novarum* ging bezinnen en naar concrete uitwerkingen ging zoeken, heeft men in Nederland in twee richtingen oriëntatie en steun gezocht, namelijk bij de Volksverein für das katholische Deutschland, gevestigd in München Gladbach⁴³ en via de contacten, die werden gelegd tijdens de bezoeken aan de Vlaamse Sociale Studieweken.⁴⁴ Deze ideeën sloegen aan in ons land en werden hier verder uitgewerkt, onder meer door een studiecentrum, dat door Aengenent en Aalberse in 1901 was gesticht, de Katholieke Sociale Actie, waarvan ook Ch. Ruys de Beerenbrouck medeoprichter was. Zij gaven vanaf 1902 het Katholiek Sociaal Weekblad uit, een navolging van het Sociale Weekblad, dat de jong-liberalen in 1887 waren begonnen. In dit blad werd ook aan Limburgse vraagstukken aandacht besteed.

Charles Ruys nam in 1899 het initiatief tot het organiseren van de eerste Bondendag, later bekend onder de naam Katholiekendagen. Het was een idee, dat hij uit Duitsland had overgenomen om de katholieke standsorganisaties jaarlijks ter bestudering van een concreet thema samen te brengen. Vanaf 1900 vonden die Limburgse Katholiekendagen telkens in een andere stad plaats.⁴⁵

⁴² Jacobs, o.c., pag. 64.

⁴³ E.C.M. Fleré, *Relatie van de katholieke sociale beweging in Duitsland – met name de Volksverein für das katholische Deutschland – en de katholieke sociale beweging in België en Nederland. Voorlopige bibliografie van Belgische en Nederlandse literatuur*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXIV*, 1979, pag. 83-126.

⁴⁴ Deze internationale contacten werden vooral bevorderd door H.A. Poels, die o.m. lid was van de Union Catholique d'Etudes sociales et économiques (de Unie van Fribourg). Hij was een van de promotors van de Vlaamse Studieweken, waar men in aanraking kwam met mensen als pater Rutten O.P. (de witte generaal), L. Colens, J. Belpaire, P. Seghers, H. Heijman e.a. Cfr. J. Colsen C.M., *Poels*, Roermond 1955, pag. 432 e.v.

⁴⁵ Jacobs, o.c., pag. 65; Colsen, o.c., pag. 322. Eerst later werden de Limburgse Sociale Studieweken georganiseerd, driedaagse congressen met een heel eigen sfeer, waaraan mede de plaats van samenkomst (Rolduc) bijdroeg. Deze congressen waren opgezet naar het voorbeeld van de Semaines Sociales de France en de Vlaamse Studieweken.

Een initiatief van Poels, Ruys en Hermans was het idee van de standsorganisatie, die voor de katholieke emancipatie van groot belang is geweest, en waarvan thans de betekenis sterk wordt onderschat. Deze organisatie was vooral bedoeld voor de politiek op lange termijn, omdat binnen die organisaties werd uitgestippeld, hoe in een goed evenwicht tussen de verschillende standen een nieuwe structuur kon worden gegeven aan de maatschappij.⁴⁶

Geleidelijk begon de katholieke leiders enigszins voor ogen te staan, dat men op weg was 'naar een nieuwe gemeenschap'⁴⁷: een organische maatschappij, gebaseerd op de samenwerking van standen en beroepsgroepen, gefundeerd op de beginselen van verdraagzaamheid en christelijke liefde. Het was het nu grotendeels vergeten idee van het solidarisme, dat wij hier niet verder zullen uitwerken, maar dat in die jaren een richtinggevend levens- en maatschappijopvatting begon te worden.⁴⁸

⁴⁶ Naar de opvatting van Poels hadden de standsorganisaties de taak goede sociale verhoudingen te scheppen en te zorgen voor een goed leefklimaat en voor een culturele ontplooiing van de standgenoten op basis van hun godsdienstige overtuiging. Zij waren derhalve duidelijk onderscheiden van de vakorganisaties, die een uitgesproken materieel doel hadden. Cfr. Poels, o.c.; Colsen, o.c., pag. 384-410.

⁴⁷ Deze leuze was populair in katholieke kring in de jaren vóór de tweede wereldoorlog. In 1938 was een grote actie begonnen, ingeleid met een grote manifestatie in Amsterdam, ter hervorming van het maatschappelijk leven in christelijke zin. De actie bedoelde een concrete uitwerking te geven aan de gedachten van de pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno*.

⁴⁸ Grondleggers van het solidarisme zijn: H. Pesch, *Lehrbuch der Nationalökonomie*, Freiburg im Breisgau 1924-1926, en A. Pieper, *Berufsgedanke und Berufsstand im Wirtschaftsleben*, München-Gladbach 1925. Dit organisatorisch ideaal was een ordeningspoging op vrijwillige en partiële basis, die roemloos ten einde liep, toen het idee van de beroepsstandenmaatschappij na de laatste oorlog niet voldoende weerklink vond. Veel relevante literatuur hierover vindt men bij H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Tussen Scylla en Charibdis koersend naar een organische maatschappijleer*, in: *Tilliburgis* nr 25, 's-Hertogenbosch 1968; Idem, *Corporatisme en katholiek sociaal denken, 1891-1901*, in: *Sociale Wetenschappen XI* (1968), pag. 236-246; Idem, *Ideeën rond 1900 van katholieken in Nederland over een reconstructie der maatschappij*, in: *Sociale Wetenschappen XIII* (1970), pag. 257-284. Een nader onderzoek naar deze stroming, met name hoe deze ideeën waren geworteld en door hun aanhangers werden beleefd, zou zeer de moeite waard zijn. Cfr. *Wijsgerig leven in Nederland en België, 1880-1980*, onder redactie van C.E.M. Struyker Boudier, dl 1 (1985) de jezuïeten, dl 2 (1986) de dominicanen, dl 3 (1987) de augustijnen. (= *Publicaties van het Katholiek Studiecentrum, Nijmegen, Ambo, Baarn*). In het kader van deze overzichten, waarvan in totaal tien delen zijn voorzien, zal mogelijk het maatschappelijk engagement binnen de kerkelijke gedachtenwereld preciezer zijn te ontdekken.

Tot nu toe hebben wij voornamelijk gesproken over de verzuiling binnen de Maastrichtse arbeidersklasse, een onderwerp dat het meeste in de aandacht heeft gestaan. Maar ook andere beroepsgroepen raakten onder de invloed van de confessionele organisatievorm met als eerste de onderwijzers en de zelfstandige middenstanders en later de ambtenaren en de werkgevers. Het waren bijna uitsluitend katholieke organisaties, die werden opgericht. De Kerk wilde metterdaad tonen zorg te hebben voor een evenwichtige maatschappelijke opbouw en een breed algemeen welzijn.

Het verzuilingsproces heeft in de eerste decennia van deze eeuw in snel tempo voortgang gemaakt. Enige algemene achtergronden hebben tot die opsplitsing bijgedragen. In de eerste plaats moeten wij wijzen op het algemene nivelleringsproces, dat toen veld won, waardoor er minder ruimte bleef voor een lokale vormgeving, die niet op dat algemene patroon was afgestemd. De bevolking kwam steeds meer in de greep van de nieuwe media en volgde al gauw de trends, die in kranten en nieuwsbladen in de mode waren. Dit viel samen met een zekere verburgerlijking van het proletariaat. De arbeidersklasse volgde gedwee de marsrichting, die hun leiders hadden uitgezet.

Een ander opmerkelijk verschijnsel was het ontstaan van een nieuwe middengroep, bestaande uit een categorie loonafhankelijken, die zich niet bij de arbeidersklasse wilden zien ingedeeld (beambten, kantoorpersoneel enzovoort). Zij voelden zich niet aangesproken door de socialistische propaganda, die het al of niet terecht deed voorkomen, alsof de sociaal-democratie met een echte arbeiderspartij was te vereenzelvigen. Het was dan ook niet vreemd, dat de middengroepen eerder voor een politieke middenpartij kozen.

De bewustwording van een katholieke voorhoede, die bewust voor een eigen identiteit opteerde, ging gepaard met een ander sociaal fenomeen. Wij zouden kunnen zeggen, dat de sociale stratificatie ongemerkt naar boven was geschoven. Er was een verschuiving opgetreden, waardoor alle lagen van de maatschappelijke ladder iets waren gestegen. Alleen de laagst geklasseerden, de paupers, de invaliden, de werklozen en andere achtergebleven groepen, bleven het residu van de samenleving vormen. Maar in aantal gingen zij sterk achteruit.

Sedert het stelsel van de sociale verzekering op steeds meer mensen van toepassing was, en de bestaanszekerheid veel groter was geworden, vormden de armen en bedeeden een minderheid. Zij kwamen bovendien steeds meer onder invloed te staan van de kerkelijke liefdadigheid, die aan het heersende bedelingssysteem een persoonlijke noot toevoeg-

de. Voor Maastricht is te denken aan de katholieke armenzorg, zoals die werd beoefend door de Vincentiusvereniging, de Dames de Charité en andere instellingen van sociaal-charitatief werk. Hoe fel ook bekritiseerd, zij brachten eindelijk een ontmoeting tot stand tussen werelden, die vreemden voor elkaar waren gebleven.

Wij spraken zo even over de verburgerlijking van het proletariaat, wat enige uitleg behoeft om de betekenis van dit verschijnsel beter te beseffen. Enerzijds wordt hiermede bedoeld op het doorbreken van het vroegere isolement, toen de meeste arbeiders zaten opgesloten in het sociaal systeem van hun woonbuurt met de daar heersende strenge sociale controle en met de typische afweerhouding ten opzichte van andere klassen. Met het doorbreken van dit systeem begon anderzijds een proces van assimilatie. Veel burgerlijke verenigingen, die vroeger voor arbeiders taboe waren, gingen nu voor hen open, bijvoorbeeld de muziek- en sportverenigingen. De arbeiders begonnen daardoor in de samenleving in te groeien, leerden verantwoordelijkheid te dragen en kregen erkenning. Vooral door hun participatie aan het verenigingsleven begonnen de standsverschillen enigermate te vervagen.⁴⁹

De mentale en levensbeschouwelijke verschillen van inzicht hebben zich in de negentiende eeuw steeds heftiger gemanifesteerd in de schoolstrijd. Het onderwijs was het actieterrein bij uitstek, sedert liberalen en katholieken van elkaar waren vervreemd. Abraham Kuyper vond er de belangrijkste motivering voor zijn idee van een christelijke partijvorming. Dit streven vond bij de katholieken gehoor. Zij hadden sinds de pauselijke encycliek van 1868 ook in Limburg doelbewust voor de katholieke scholen partij gekozen.

In Maastricht had Mgr L. Rutten deze opvatting overigens al lang in praktijk gebracht met het stichten van zijn onderwijscongregatie. Vooral dank zij zijn activiteit waren in Maastricht zoveel katholieke scholen werkzaam, broeders- en zusterscholen in de drie gradaties van die tijd: de armenschool (of klompenschool), de tussenschool en de burgerschool. Voor het instandhouden van de lagere en bewaarscholen hebben Mgr Rutten en de katholieken in het algemeen zich grote financiële offers getroost.⁵⁰

⁴⁹ Eerder beschreven in Philips, Een periode van sociale kentering, o.c., pag. 685 e.v.

⁵⁰ S. Tagage, *Maastricht bakermat van een congregatie, 1800-1850*, Maastricht 1965; Br. Hyacinthus, *In honderd jaren, 1840-1940*, Maastricht 1940; Br. Hyacinthus, *Leven en werken van Mgr. L.H. Rutten*, in: *Publications* 60 (1924), pag. 37-100.

In 1889 kwam de schoolwet Mackay tot stand, een eerste stap op de weg naar een gelijkstelling van het openbaar en het bijzonder onderwijs, ook op financieel gebied. Dit gaf aan de katholieke scholen een grote lastenverlichting, waardoor tot een verdere uitbreiding van het bijzonder onderwijs kon worden overgegaan. In 1917 kwam de onderwijspacificatie tot stand, wat als de grootste overwinning werd gezien van de christelijke politiek.

Sindsdien konden de katholieke scholen zich in Maastricht ongeremd ontplooiën, wat de voortgaande confessionalisering heeft bevorderd.

De strijd tussen de verschillende geestesrichtingen is nog op een ander terrein met grote felheid gevoerd, met name door een aantal persorganen met als inzet de vraag, welke krant zich uiteindelijk als provinciaal dagblad kon handhaven als opvolger van de *Courier de la Meuse*.⁵¹

Zelfs voordat het zover was, begon in Maastricht al enige deining te ontstaan, toen daar in 1883 de St. Paulusdrukkerij werd opgericht, wat op internationale verbindingen wees. De Sint Paulusvereniging stelde zich ten doel de verspreiding van katholieke lectuur te bevorderen en was destijds in verschillende landen actief. In Maastricht werden twee weekbladen gekocht van de drukkers J.H. van Aelst en Th. Croon-Chambille. In de plaats daarvan verscheen nu het weekblad *De Ster* onder redactie van kapelaan Lucas.

Dit weekblad heeft het vijf jaar volgehouden. Het werd opgevolgd door het weekblad *De Grensbode* (1889-1892) met als redacteur A.J. Nuyens. Toen een poging om een fusie aan te gaan met de *Courier de la Meuse* na de opheffing van deze krant in 1891 mislukte, kwam er een ander weekblad voor in de plaats: *Ons Zuiden*. Maar in 1894 was ook dit blad ter ziele.

De drukkerij Crolla te Wijck nam het blad over, maar gaf er een andere naam aan: *Dagblad van Maastricht*. Maar dagelijks verscheen het blad zeker niet, al had men nog zulke ruime pretenties, tot uiting komend in de ondertitel *Provinciale Limburgsche Courant*.

Met menig nieuwe eigenaar verschoot het blad van kleur. In 1897 nam M. de Ras de uitgave over onder de titel *De Zuid-Limburger*. Het werd nu liberaal van strekking, met name gericht tegen de clericale *Limburger Koerier*, die toen nog in Heerlen werd uitgegeven.

⁵¹ Het hierna volgend exposé over de Maastrichtse kranten is ontleend aan de verzamelde notities, die bij het Sociaal Historisch Centrum worden bewaard t.b.v. de samenstelling van een Limburgse persgeschiedenis.

In 1899 moest de uitgave worden beëindigd, waarschijnlijk omdat er al een andere liberale krant in Maastricht verscheen. Van 1886 tot 1904 verscheen daar namelijk tweemaal per week De Maastrichtsche Courant, een liberaal anti-clericaal blad onder redactie van Hendrik Zwaardemaker. In 1891 werd het een weekblad onder redactie van Salvador Hertog.

Nadat in 1899 De Zuid-Limburger de strijd om de erfopvolging had gestaakt, waagde De Limburger Koerier in 1901 de sprong naar Maastricht, waar de krant sinds 10 augustus praktisch ononderbroken tot heden is verschenen. Aanvankelijk was pastoor Thissen nog hoofdredacteur bij gebrek aan een capabele opvolger. De Limburger Koerier had in Maastricht op dat moment nog lang geen monopoliepositie.

In 1904 dook een krant in de stad op, die alle andere dreigde te overvleugelen: De Volkscourant, gedrukt en uitgegeven door Leiter-Nijpels. De hele opzet getuigde van een gedurfde aanpak. Dit moest het grote katholieke Limburgse dagblad worden. Ruys de Beerenbrouck had Jacques van Term en Max van Poll er voor naar Maastricht gehaald. Drie weken werd er een strijd op leven en dood geleverd, enigszins vergelijkbaar met de poging enkele jaren geleden om in Belgisch-Limburg een nieuw dagblad op te richten.

De strijd was vooral gericht tegen De Limburger Koerier, die als de gevaarlijkste concurrent werd beschouwd. Inhoudelijk was het nieuwe blad breder en socialer van oriëntatie, maar niet minder principieel. Maar drie weken waren te kort om een brede lezerskring daarvan te overtuigen. Langer respijt was De Volkscourant echter niet gegeven.

De financiers (een Nederlands-Duits kartel) zagen af van het avontuur en zochten naar een compromis. Het redactionele duo ging uiteen: Van Term werd hoofdredacteur van De Limburger Koerier; Van Poll werd hoofdredacteur van De Gelderlander (later van De Morgen). Sindsdien was de positie van de katholieke Limburger Koerier vast gevestigd.

Er verschenen daarnaast nog enige algemene bladen zoals het katholieke opinieblad Het Algemeen Volksbelang en het blad van de R.K. Volksbond, Het Limburgsch Volksblad. Dit laatste kwam in 1904 onder redactie van H. Hermans onder de naam De Volksbode. Uit dit blad groeide nadien Het Katholieke Volk, waaruit tenslotte De Volkskrant voortkwam. Een socialistische tegenhanger was er niet meer sedert in 1897 De Volkstribuun uit Maastricht was vertrokken. Volledigheidshalve noemen wij nog de kleinere weekbladen als De Maas- en Jekerbode en het Advertentieblad.

De vraag mag niet ontbreken, waarom de verzuiling ook tot het terrein van de 'vrije' tijd werd doorgetrokken. De beslissing om de confessionalisering uit te breiden tot het terrein van ontspanning en cultuur heeft destijds veel kritiek opgeroepen. Die poging is steevast onderwerp geweest van ridiculiserende opmerkingen met als standaardvoorbeeld de katholieke geitenfokvereniging. In die spot stak zeker een kern van waarheid, vooral als men aan de strenge toepassing denkt in menig dorp, waar geen andere politiek of levensbeschouwing viel te bekenen.

Maar voor Maastricht was de zaak hiermede niet afgedaan. Men vergeet vaak de kerkelijke aandrang om in eigen verband culturele ont-plooiingsmogelijkheid te zoeken, te situeren tegen de achtergrond van de eenzijdigheid en liberaliteit van het heersende ontspanningspatroon. De verzuiling was zeker niet uitsluitend bedoeld om geloofsgenoten tegen ongodsdienstige invloeden te beschermen. Het was ook een spontane beleving van momenten van levensvreugde tussen gelijkgezinden.

Wie daarin is geïnteresseerd, zal in de geschiedenis van het Maastrichtse stads- en volksleven menig aanknopingspunt vinden. Zo zou hij kunnen bestuderen, waarom de jezuiteten het nodig vonden een katholieke kring (1872) of een Servatius (=Heren)sociëteit (1875) op te richten als tegenhanger tegen het liberale sociëteitsleven. Verzuiling avant la lettre? Zo zou hij kunnen nagaan, waarom Kunst en Vermaak ontstond in concurrentie met de toneelafdeling van Momus? Waarom de spijskokerij van Vincentius opbood tegen die van de Momus-sjariteit? Waarom Pater Victorius een eigen voetbalclub en sportvereniging oprichtte, uitgerend tegen M.V.V. in? Op een heel ander vlak, maar vanuit een soortgelijke inspiratie is de houding verstaanbaar van Pater Cassianus Hentzen, die zijn werkgeversvereniging als een soort Gemeinschaft zag, en niet primair als een standsorganisatie, wat zijn tegenstanders hem verweten.

Vermoedelijk zal uit nader onderzoek blijken, dat de verzuiling van het ontspanningsleven door meerdere motieven was ingegeven. Hierin kan ook een emancipatorisch element hebben meegespeeld, niet alleen trouwens van katholieke zijde. Het streven namelijk om middels de eigen organisatie te bevorderen, dat de recrutering van de leden en de democratisering van het verenigingsleven op een meer evenwichtige manier verliep. Voor katholieken voldoende grond om hieraan het etiket R.K. te verbinden.

Duidelijk was geleidelijk aan de keuze van de identiteit bepalend geworden voor de naam, de doelstelling en het karakter van praktisch elke organisatie en institutie. Het was een sneeuwbal effect geworden, dat door een toevallige sociale constellatie op gang was gebracht. Het was in Maastricht in hoofdzaak de veranderende maatschappijstructuur, die in het voordeel heeft gewerkt van een uitdijende verzuiling en die heeft voorkomen, dat de sociale tegenstellingen zich op één enkele beroepsgroep gingen toespitsen.

Tengevolge van dit confessionaliseringproces werd de werfkracht van de socialisten voor een deel geneutraliseerd en op sommige terreinen tot staan gebracht. Deze bewering kunnen wij het beste staven aan de hand van de politieke evolutie, die in Maastricht plaats had.

In verschillende opzichten wijkt de politieke geschiedenis in Maastricht af van wat in andere plaatsen gebeurde, waar de clericalen rond 1870 aan eigen lokale partijvorming begonnen en zich van de liberalen gingen distantiëren. Hier bleven de katholieken het papo-thorbeckiaans verbond van Pijsls c.s. nog lang ondersteunen. Het is nog steeds de vraag, waarom de katholieken hier zo laat hun eigen weg zijn gegaan.

Waarschijnlijk zat men hier nog lang gevangen in het traditionele besluitvormingscircuit: politiek was een zaak van nette heren, die in gemeen overleg – vaak in informeel vooroverleg ten sociëteite – de zaken pleegden te regelen. Dat de arbeidersklasse eigen (socialistische) afgevaardigden naar voren schoof, daarvan werd nauwelijks notitie genomen. Wel nam men er met stijgende verontrusting kennis van, dat die telkens meer stemmen behaalden:

Bij de Kamerverkiezingen van 24 juni 1901 werd ondanks het beperkte censuskiesrecht 28% van de stemmen op S. Baart uitgebracht. Bij de Kamerverkiezingen van 11 juni 1909 kreeg Jhr De Jonge 24% van de geldig uitgebrachte stemmen. In 1913 werd het kiesrecht uitgebreid en beschikte voor het eerst een grote groep arbeiders over stemrecht. Dat bleek niet direct uit de uitslagen. Het socialistisch stemmenpercentage bereikte de 28,1%. In 1917 werd het kiesrecht verder uitgebreid en kwam er een algemeen kiesrecht voor mannen. Bij de eerste stemming volgens dit systeem in 1919 behaalden de socialisten een daverende overwinning met een record van 37% van alle stemmen, een vooroorlogs hoogtepunt.

In 1918 werd het vrouwenkiesrecht ingevoerd, maar dat leverde de socialisten in Maastricht geen stemmenwinst op. Dat lag echter niet in eerste instantie aan de vrouwen, maar was een gevolg van de annexatie van enige dorpen bij Maastricht, die van oudsher veel rechtse kiezers tel-

den. De socialisten meenden, dat boos opzet in het spel was; zij haalden nu nog maar 24% van alle stemmen. Vooruitgang hebben zij daarna niet meer geboekt; het cijfer werd alleen in 1925 nog benaderd.

De moderne massamaatschappij had zich sinds de invoering van het algemeen kiesrecht van de strijd om het electoraat meester gemaakt. Het werd nu een gevecht tussen partijen en machtsblokken, compleet met alle manipulatie en propaganda, die sindsdien aan de verkiezingen vooraf plegen te gaan. Maar deze democratisering bracht geen politieke verandering teweeg, maar gaf eerder een bevestiging van de omslag, die een tiental jaren tevoren had plaats gevonden.

Een concluderende terugblik

Langzaam maar zeker had de katholieke zuil in Maastricht zijn invloedssfeer kunnen uitbreiden van de ene maatschappelijke sector naar de andere. In de jaren twintig bleek een organisatorisch netwerk tot stand gekomen, dat voor tenminste vier decennia een ideologisch overwicht van de katholieken garandeerde en hen mogelijkheden bood de samenleving diepgaand te beïnvloeden, misschien mag men zelfs zeggen te beheersen.

Elk van de door Righart genoemde perspectieven: emancipatie van een achtergestelde minderheid, de introductie van een kerkelijke verdedigingsstrategie, en politieke mobilisering van een bestaand machtsblok, hadden in dit proces een zeer bescheiden, duidelijk ondergeschikte rol gespeeld, als zij al aan de orde waren gekomen. De verzuiling had in Maastricht heel wat minder defensieve kanten. Zijn theoretisch concept bleek niet volledig toereikend.

Wie op lokaal niveau verzuilingsprocessen bestudeert, raakt onwillekeurig in de knoop met geabstraheerde begrippen als confessionalisering of zuilenstructuur. Voor een plaatselijke analyse zijn die concepten eigenlijk veel te algemeen. Wat theoretisch als een mooie leidraad lijkt gegeven, valt dan uiteen in een aantal verzuilde subculturen, die zich met wisselende intensiteit en in ongelijke volgorde manifesteren, soms als reactieverschijnselen, vaak ook als bewuste uitingen van een eigen identiteitsstreven.

Ontegengesteld valt sommigen de reactie het meest in het oog. Maar ongetwijfeld ontsproot de nieuwe sociale vormgeving niet alleen uit een houding van afweer. Hierachter lag eveneens verscholen de keuze voor

een eigen waardehiërarchie, die men in stand wenste te houden. Holt-hoon⁵² komt de Maastrichtse werkelijkheid nog het meest nabij, als hij stelt, dat de katholieken in hun behoefte aan geborgenheid en erkenning prijs bleven stellen op hun identiteit en de daarmee verbonden traditionele waarden.

De primaire verzuilingstendenties ziet hij als een reactie tegen de offensieve moderne levensstijl. In hun afwijzing hiervan kwamen de katholieken als vanzelf in hun eigen zuil terecht, omdat elk alternatief een ongewilde geestelijke lading had. Zo waren zij gedwongen op verschillende levensterreinen strategische posities in te nemen, omdat – zoals Holt-hoon terecht heeft betoogd⁵³ – voor de katholieken het maatschappelijk leven, de politieke overtuiging en de geestelijke cultuur voor een groot deel samen vallen.

Gegeven de waardeverankering, die aan de keuze voor een eigen groepsvorming ten grondslag lag, heeft dat zeker tot de meerderheidspositie van de katholieken in Maastricht bijgedragen en tot een bundeling en bewustwording op breder vlak aanleiding gegeven. Zo heeft de verzuiling in het Limburgse land zeker ook de regionale en culturele aspiraties gediend.

Het keerpunt in dit proces, tevens de draaischijf in de hele ontwikkeling, kan men duidelijk markeren: uitgerekend vanaf het moment, dat de kerkelijke krachten maatschappelijk konden worden gemobiliseerd. Met enige vertraging was Maastricht op de trein gesprongen, die Paus Leo XIII op de rails had gezet. Omdat de leidende figuren aanvankelijk aarzelden, was de trein bijna van het Maastrichtse station vertrokken, toen men er onder aanvoering van Ruys de Beerenbrouck nog achteraan holde en bijna onmiddellijk flink vaart zette 'op weg naar een nieuwe gemeenschap'.

⁵² Van Holthoon, o.c., pag. 169-171.

⁵³ Van Holthoon, o.c.

M.J. FREQUIN-DELMAAR

DE 'ROMEINSE' KLEDING OP DE MUURSCHILDERINGEN VAN MAASBRACHT*

Inleiding

Onder leiding van Dr W. Willems werd van 21 juni tot november 1982 een Romeinse villa onderzocht die werd bedreigd door het uitbreidingsplan van de gemeente Maasbracht.¹ De nederzetting ligt in Brachterbeek aan de oostkant van de Maas. Er werden rijke vondsten gedaan. Vooral de ontdekking van delen van muurschilderingen trok alom de aandacht. De oudste bewoning van deze plek dateert al uit de late IJzertijd. Misschien is er sprake van continue bewoning, maar uitgezonderd enkele vroegere scherven uit de Romeinse tijd is er alleen materiaal uit het einde van de eerste eeuw n.Chr. en later aangetroffen. Uit deze vondsten valt op te maken dat deze villa rond 270 n.Chr. verlaten en misschien ook wel verwoest is.² Veel van het materiaal, waaronder de muurschilderingen, is overgebracht naar het Bonnefantenmuseum te Maastricht.³

Prof. Dr W. Peters vertrouwde mij de muurschilderingen van Maasbracht toe als onderwerp voor mijn doctoraalscriptie. Het heeft mij veel plezier gedaan deze opdracht te mogen ontvangen van degene die de Romeinse muurschilderingen ook in Nederland tot een erkend onderdeel van de archeologie heeft gemaakt. Ik beschouw het als een voorrecht dit artikel, waarin deze muurschilderingen worden beschreven en geïnterpreteerd, aan hem op te mogen dragen.

* met respect opgedragen aan Prof. Dr W. Peters.

¹ Verslag hiervan in: *Archeologie in Limburg* 15, 1982, pag. 15-17. Voor zijn hulp en broodnodige kritiek bij het bestuderen van het materiaal dank ik Prof. Dr J.A.K.E. de Waele. Zonder hem was dit artikel niet tot stand gekomen.

² S.M.E. van Lith, Van Backerbosch naar Maasbracht, in: *Westerheem* XXXIII, 1984, pag. 263-279.

³ Tentoonstellingscatalogus *Langs de weg*, Thermenmuseum Heerlen/Bonnefantenmuseum Maastricht, 1987.

Beschrijving van de muurschilderingen

Op de vloer van de kelder waar vrijwel alle fragmenten van de muurschilderingen zijn gevonden, komen stukken muurschildering voor die horen bij de decoratie van het eerste gebouw.⁴ Het zijn alle eenvoudige paneeldecoraties.

De meeste muurschilderingen werden aangebracht na 200 n.Chr. in de tweede bouwfase van de villa. Voor de grote betekenis van deze muurschilderingen spreekt al de ongewoon hoge kwaliteit in de uitvoering van dit schilderwerk. Het grote aantal figuren is uniek voor deze streken.⁵ Bovendien zijn deze figuren gekleed in kledingstukken van opzienbarende vorm en kleur.

Achtereenvolgens zullen alle fragmenten worden behandeld die in het kader van dit artikel van belang zijn.

Afbeelding I.1.⁶ Twee aansluitende fragmenten van een, naar de gelaatstrekken te oordelen, vrouwelijk hoofd met velum. Het gezicht is gedraaid 'en trois-quart' afgebeeld. Het gezicht is vrij egaal geschilderd met zachte kleurovergangen waarbij door lichtere vlekken een lichtval van linksboven wordt gesuggereerd. De blik van de ogen, die door donkere lijnen worden benadrukt en met weinig penseelstreken zijn aangegeven, is gericht naar links beneden. Het velum is door oranje en donkerbruine tinten schetsmatig aangegeven.

Afbeelding I.2.⁷ Deze afbeelding vertoont in de behandeling van perspectief en proporties en ook wat betreft kleurovergangen grote overeenkomst met het hiervoor genoemde fragment. Ogen en neus zijn minder benadrukt en de bonnet laat het linkeroor vrij.

Parallellen van vrouwen met het hoofd bedekt door een velum ziet men in de decoratie van figuren op muurschilderingen uit Münsingen.⁸ Bonnetten zijn veel afgebeeld op monumenten voor de ook in de omstreken van Maasbracht vereerde Matres Aufaniae.⁹ In de 19e eeuw zijn bij op-

⁴ ± 100 n.Chr. – 175 n.Chr.

⁵ Vergelijk: Alix Barbet, *La peinture murale romaine dans les provinces de l'empire*, in: *B.A.R.* 165, Paris 1983.

⁶ Zie afbeelding I.1, pag. 45.

⁷ Zie afbeelding I.2, pag. 45.

⁸ Balázs Kaposy, *Römische Wandmalereien aus Münsingen und Hölstein*, in: *Acta Bernensia IV*, Bern 1966.

⁹ Zie afbeelding 1a en 1b. J. Liversidge, *Everydaylife in Roman Empire*, London 1976. Een op het principe van de bonnet teruggaand model van een kapje met vleugeltjes ziet men nog in onze tijd in het Oudhollandse boerinnenkapje.

I.1 Hoofd van een vrouw met 'velum', ± 14 x 9 cm.

I.2 Hoofd van een vrouw met 'bonnet', ± 14 x 9 cm.

II.1 Hoofd van een jager, 13 x 8 cm.

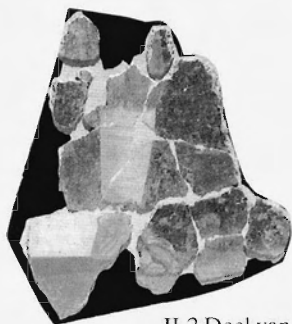

II.3 Geruite stof, 7 x 11 cm, 10 x 10 cm, 11 x 9 cm, 4 x 4 cm.

II.5 Lans, 7 x 7 cm.

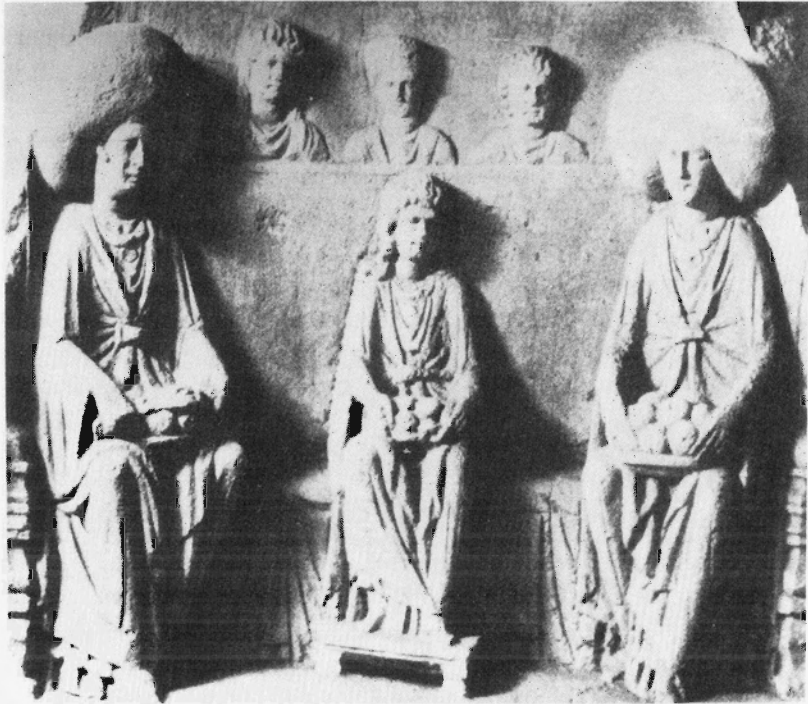
II.4 Hand, 7 x 8 cm.

II.2 Deel van een broek en onderbeen, 30 x 30 cm.

1a Bronzen vrouwehoofd uit het Rijndal.

1b Reliëf met de zogenaamde Matrones Aufaniae.

gravingen grote groepen offergaven aan dergelijke Moedergodinnen¹⁰ ontdekt in Engeland, het Rijnland en Gallia Cisalpina. De speciale positie van deze Matrones wordt duidelijk door hun Germaanse bijnamen en vreemde kleding, waarbij vooral de bonnet opvalt. Ook Nehalennia ziet men afgebeeld met een dergelijk hoofddeksel. Aan deze godin was te Domburg en bij Colijnsplaat in Zeeland een tempel gewijd. Het eiland Walcheren was de zetel van een volk dat van de rechteroever de Rijn was overgestoken.¹¹ Hier, aan het einde van de handelsroutes naar Engeland, wijdden handelslieden bij de tempel aan hun patrones een

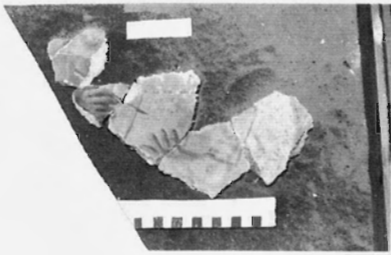
¹⁰ Matres of matronae (Latijn).

¹¹ Zie afbeelding 2a en 2b. J. Wild, *Clothing in the N.W. Provinces of the Roman Empire*, in: *Bonner Jahrbücher* 168, 1968, pag. 115; A. Hondius-Crone, *The temple of Nehalennia at Domburg*, Amsterdam 1955.

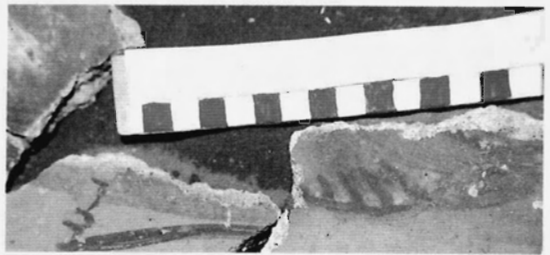

2a Altaar met en voor Nehalennia.

III.1 Schrijver, 15 x 10 cm.

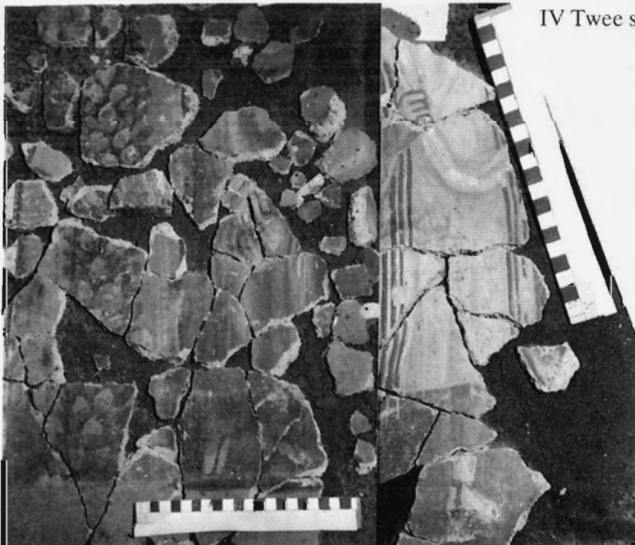

III.2 Stoelpoot, 9 x 4 cm.

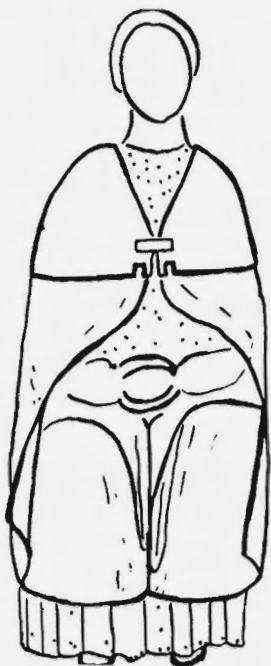
III.3 Fragment van een blote voet, 9 x 6 cm.

III.4 Lezend figuur, 15 x 15 cm.

IV Twee staande figuren, 37 x 40 cm.

2b Reconstructietekening van de kleding van Nehalennia.

belangrijke serie altaren. Hierop is Nehalennia te zien in een kostuum, opvallend gelijk aan dat van de vrouwen van de Ubii,¹² een volk dat in de streek leefde waar nu Keulen ligt. De enige plaats buiten Walcheren waar we deze kleding zien op monumenten uit deze tijd is dan ook in het gebied rond Keulen.

Afbeelding II.1.¹³ Het zijdelings afgebeelde hoofd is in weinig tinten roze-wit met bruine lijnen als het ware getekend. In dezelfde tinten als het gezicht is een deel van het bloot bovenlijf en een stukje van de linkerbovenarm zichtbaar.

Afbeelding II.2.¹⁴ Beide delen zijn egaal monotoon geschilderd tegen een zwarte achtergrond. Op het bovenste stukje van de donkerbruine broek ziet men groene sporen, wellicht element van II.3.

¹² Wild, o.c., pag. 216; Tacitus, *Germania* 29.

¹³ Zie afbeelding II.1, pag. 45.

¹⁴ Zie afbeelding II.2, pag. 45.

Afbeelding II.3.¹⁵ Fragmenten van witte kledingstof met rode blokken en vijf groene stippels in elke ruit, tegen een zwarte achtergrond.

Afbeelding II.4.¹⁶ Egaal geschilderde, relatief donkere fragmenten van linkerhand met ringvinger en pink, zijdelings afgebeeld, met bruine lijnen tegen een zwarte achtergrond.

Afbeelding II.5.¹⁷ Fragment met een deel van lanspunt en -schacht. De punt is bruin en de schacht wit geschilderd tegen een zwarte achtergrond.

De bijeenhorende fragmenten van achtereenvolgens zijdelings afgebeeld hoofd, broek en onderbeen, geruite stof, hand en lans doen de aanduiding van een jager vermoeden. Jagen was een favoriet tijdverdrijf, evenals vissen.¹⁸ Het vangen van wilde dieren voor de venatio, de wilde beestenjacht in het amphitheater waar mannen met dieren of dieren met dieren vochten, ontwikkelde zich tot een grote handelsmarkt. Deze spelen waren van oorsprong een dankoffer voor Jupiter na een overwinning maar werden later louter voor het plezier gehouden.

De stijl waarin het geheel is uitgevoerd, is lineair met zeer sobere motieven. In het gezicht neigt dit zelfs tot het abstracte. Parallele afbeeldingen ziet men op een pot van het zogenaamde Castor aardewerk, gevonden in Zeeland¹⁹ en afkomstig uit Durobrivae in Northhampshire. In Engeland was de jacht zeer geliefd en aangezien de tempel van Nehalennia aan de handelsroute naar Engeland lag, ziet men zo hoe dit gedecoreerde aardewerk Romeins-Britse culturele elementen naar Zeeland bracht. Op de zijkant van een altaar aldaar ziet men een jager afgebeeld.²⁰ Andere afbeeldingen met jachtscènes uit dezelfde tijd zijn gevonden in Rognee,²¹ Nizy-le-Conte, Croisille sur Briance, op een mozaïekvloer te Nennig, op muurschilderingen uit Keulen en op mozaïekvloeren te Westerhofen en Kreuznach.

Hierbij valt op dat de jager in Maasbracht evenals de figuren in Croisille

¹⁵ Zie afbeelding II.3, pag. 45.

¹⁶ Zie afbeelding II.4, pag. 45.

¹⁷ Zie afbeelding II.5, pag. 45.

¹⁸ Liversidge, o.c., pag. 91; J.K. Anderson, *Hunting in the Ancient world*, London 1985.

¹⁹ Hondius-Crone, o.c., pag. 11. Zie afbeelding 3. Dat de jacht in Engeland populair was, blijkt ook uit het feit dat Strabo de slimme jachthonden als voornaamste exportartikel van de Britten noemt in de tijd voordat de Romeinen de macht overnamen. J. Burke, *Life in the villa in Roman Britain*, London 1978, pag. 72.

²⁰ Zie afbeelding 4.

²¹ C. Delplace, Relation préliminaire du corpus des peintures murales romaines de Belgique – état de recherche –, in: *B.A.R.* 165, pag. 121.

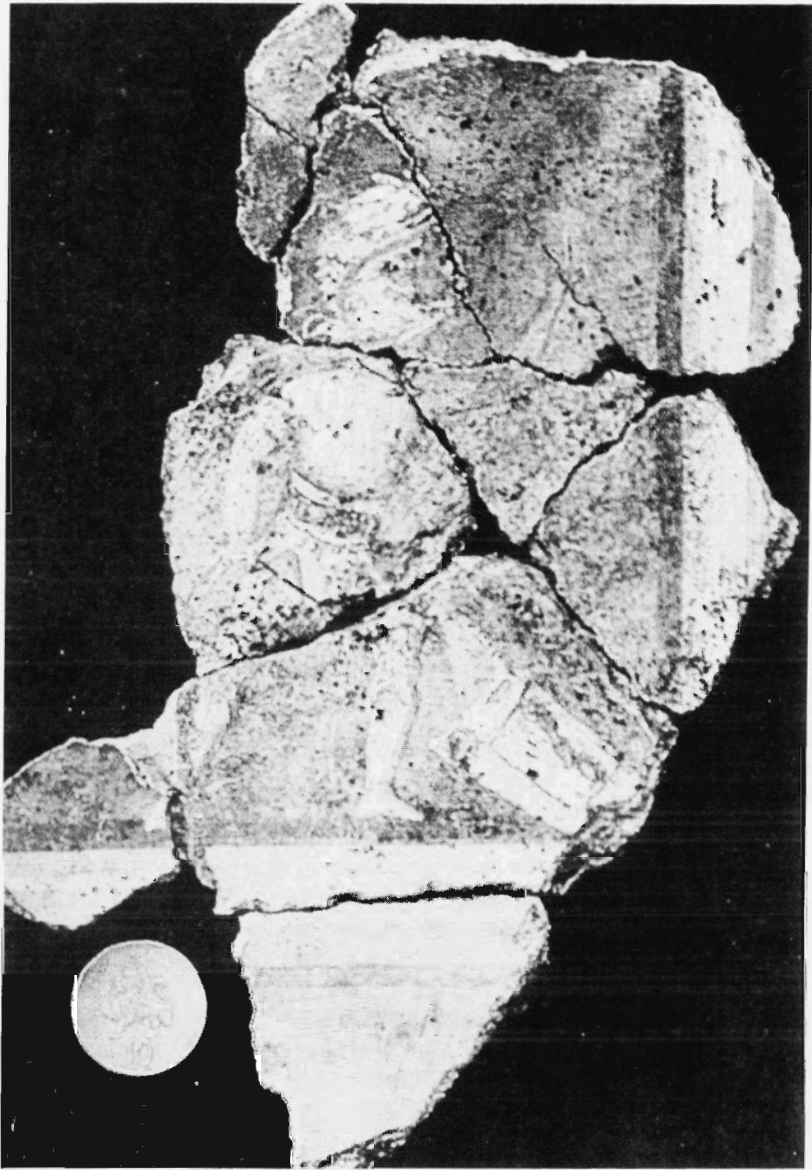
sur Briance en in Nizy-le-Conte is bewapend met een lans en niet met zwaard en zware wapenuitrusting als in Nennig en Westerhofen.

3 Pot van Castor aardewerk.

4 Altaar met Nehalennia en jager, reconstructietekening.

5 Fragment van een muurschildering uit Colchester.

6 Detail van het 'Grote jacht' mozaïek van Piazza Armerina (Sicilië).

Wederom in Engeland ziet men hoe op muurschilderingen te Colchester een verslagen gladiator zijn schild laat vallen.²² In de mozaïeken van Piazza Armerina en het zogenaamde Circusmozaïek te Rome ziet men de jagende figuren gekleed in een zwaardere uitrusting dan in Maasbracht.²³

Wat betreft de fragmenten II.2 en II.3 kan men deze als de afbeelding beschouwen van een onderdeel van het kostuum dat bestond uit een tunica met lange mouwen, *camisia* genaamd, en broek. Dit kostuum werd gedragen door niet-Romeinse volken over de Rijn en door de Galliërs tijdens de Romeinse invasie. Provincialen die wilden collaboreren met de Romeinen vermeden deze kleding omdat de Romeinen het als stig-

²² Zie afbeelding 5.

²³ Zie afbeelding 6.

ma van barbaarsheid beschouwden.²⁴ Wel waren de gladiatoren voor de strijd in de arena gekleed in dit kostuum. Hierbij droeg de zwaardvechter, de retiarius, nog een metalen helm, de fuscina.

Fragment II.2 toont een gedeelte van een wellicht lederen kuitbroek²⁵ en witte beenwindsels rond het onderbeen. Iets dergelijks ziet men ook op het Circusmozaïek te Rome.

Van de hier afgebeelde kleding zou men kunnen stellen dat haar origine en plaats niet in de Romeinse cultuur ligt en dat het specifiek provinciale kleding is.²⁶ Afbeeldingen op mozaïeken in Rome en Piazza Armerina maken duidelijk dat deze kleding een belangrijke rol speelde in het Romeinse leven juist door haar functionele karakter.

Archeologische vondsten van binnen en buiten de noordelijke frontlijnen bevestigen de veronderstelling dat stoffen met ruitmotieven als op fragment II.3 veel door de noorderlingen werden gedragen.²⁷ Het materiaal was meestal wol. Men moet zich de bovengenoemde *camisia* dan ook voorstellen als een wollen geruit hemd met lange strakke mouwen.²⁸

Afbeelding III.1.²⁹ Tegen een lichte achtergrond zijn twee handen afgebeeld waarvan de linker een pen en de rechter een boek vasthoudt. Achter de linkerhand is een stuk van een donkergekleurd kledingstuk zichtbaar. De omtrek van het boek en de handen worden aangegeven door paarsbruine lijnen.

Afbeelding III.2.³⁰ Tegen een lichtgroene achtergrond is een stoelpoot afgebeeld met scherpe paarsbruine schaduw.

Afbeelding III.3.³¹ Een sterk verkorte rechterschoen is afgebeeld in een egale tint roze.

²⁴ Wild, o.c., pag. 231.

²⁵ Broeken van leer werden vooral bij de jacht en bij het paardrijden gedragen.

²⁶ Zoals Wild, o.c., pag. 230.

²⁷ Zie afbeelding 7a en 7b. In moerassen te Thorsberg en Demensdorf zijn lange broeken gevonden en in een moeras in de omgeving van Hannover kniebroeken. Lange broeken hebben vaak voetstukken uit fijnere stof en zijn dus maillots. K. Schumacher, *Siedlungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande* 2, 1923, pag. 311. Misschien zou de tunica, te Thorsberg gevonden, een *camisia* kunnen worden genoemd. Hieronymus, *Epist.* LXIV 11, beschrijft de *camisia* als een nauwsluitend hemd met lange mouwen.

²⁸ Dit kan men opmaken uit de schilderijen waar men een grof gebreed vierkant ruitpatroon in kan waarnemen in stof die zo weinig plooit dat het wel om dikke breiwool moet gaan.

²⁹ Zie afbeelding III.1, pag. 49.

³⁰ Zie afbeelding III.2, pag. 49.

³¹ Zie afbeelding III.3, pag. 49.

Afbeelding III.4.³² Fragmenten van een figuur in een geel gewaad met witte band afgezet langs de hals evenals langs de korte mouwtjes. Het gezicht is zo weergegeven dat het lijkt alsof de figuur net opkijkt uit het boek waarin hij aan het lezen was. Het licht valt van linksboven. De kaft van het boek is lichtgroen. De handen zijn net als bij bovengenoemde voet benadrukt door paarsbruine lijnen. Deze kleur ziet men weer terug in de clavi op de rechterschouder van het gele gewaad. De figuur is afgebeeld tegen een witte achtergrond.

Bij deze fragmenten gaat het om een narratieve scène, ofwel een zogenaamde rhetorensceñe ofwel een pachtbetaling. Een op dezelfde wijze uitgebeelde rhetorensceñe is te zien op het rhetorenmozaïek te Trier.³³ Daarover valt het volgende op te merken.

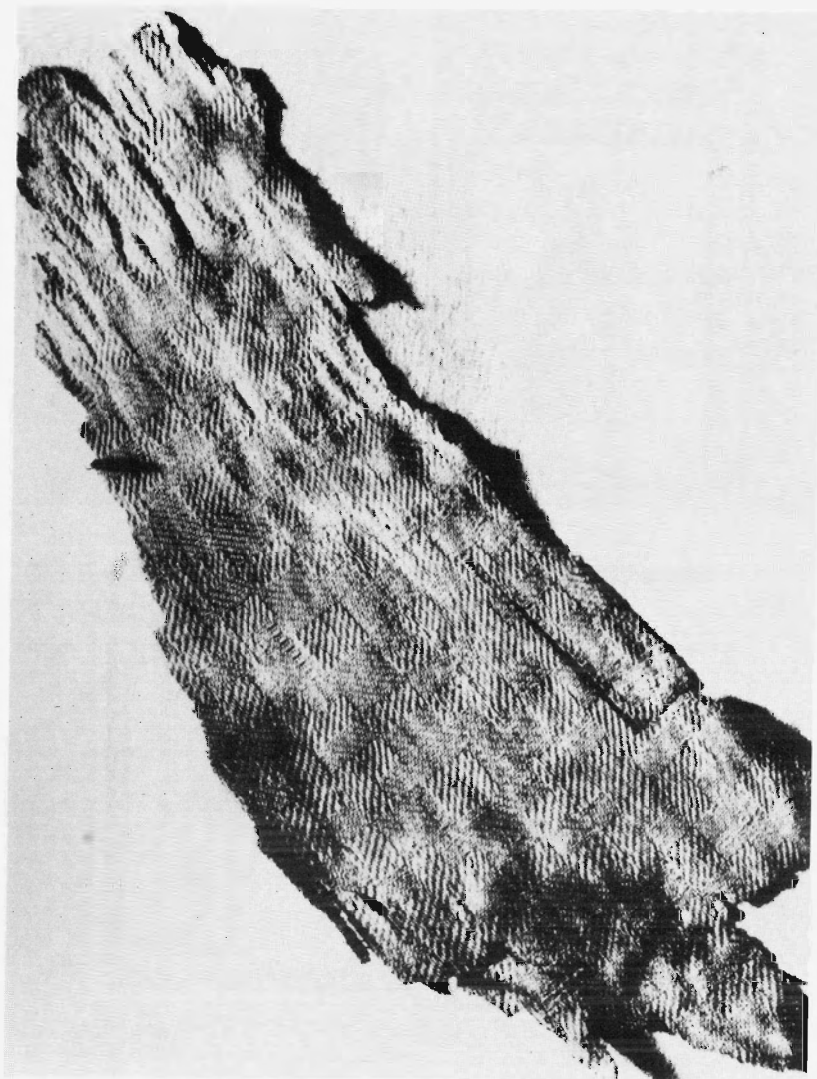

7a Reconstructietekening van een bronzen beeldje van een Germaan in geruite kleding.

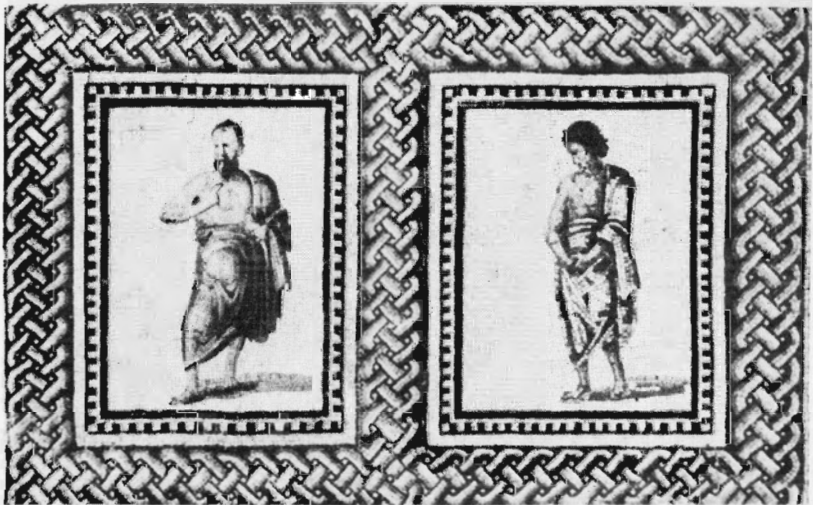
³² Zie afbeelding III.4, pag. 49.

³³ Zie afbeelding 8.

7b Damast zijden ruitstof, scutulata, uit Conthey, Zwitserland.

8 Rhetorenmozaïek, ± 250 n.Chr., Trier.

9 Schoolscène op een reliëf uit Neumagen.

In de Romeinse tijd was voor de rijke klassen van de samenleving het onderwijs aan kinderen van het grootste belang. Aanvankelijk werd daarvoor een privé-leraar aangetrokken. Vanaf de eerste eeuw werd de privé-tutor³⁴ echter in het algemeen vervangen door scholen met leerlingen die zich in de stad om een leraar groepeerden in een zaaltje bij het forum.³⁵ Daarom is het meer waarschijnlijk dat het hier om de betaling van pacht gaat. Ook op een grafmonument te Neumagen ziet men een dergelijke scène afgebeeld.³⁶ Daar zijn aan een tafel drie beambten met boeken afgebeeld. Achter en tussen hen staan vier pachters met een geldbuidel aan een leren riem die aanduidt dat zij voornemens zijn hun pacht te voldoen.³⁷ Wellicht is de hierna nog te beschrijven geldbuidel in afbeelding IV in dit verband te verklaren. De op fragment III.3 afgebeelde voet zou aan een schrijfslaaf kunnen toebehoren.³⁸ Parallele afbeeldingen ziet men op grafmonumenten uit Igel³⁹ en Arlon.⁴⁰

³⁴ Verzorger, ook van het onderwijs.

³⁵ Liversidge, o.c., pag. 76. Zie afbeelding 9.

³⁶ Zie afbeelding 10, 11 en 12.

³⁷ R. Schindler, *Führer durch das Landesmuseum Trier*, Trier 1977, pag. 67.

³⁸ J. Marquardt en A. Mau, *Das Privatleben der Römer*, Leipzig 1886, pag. 150-151.

³⁹ Zie afbeelding 13. E. Esperandieu, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de Germanie et Gaule Romaine*, Paris/Bruxelles 1931, VI, pag. 442. Idem V, pag. 271, no. 410.

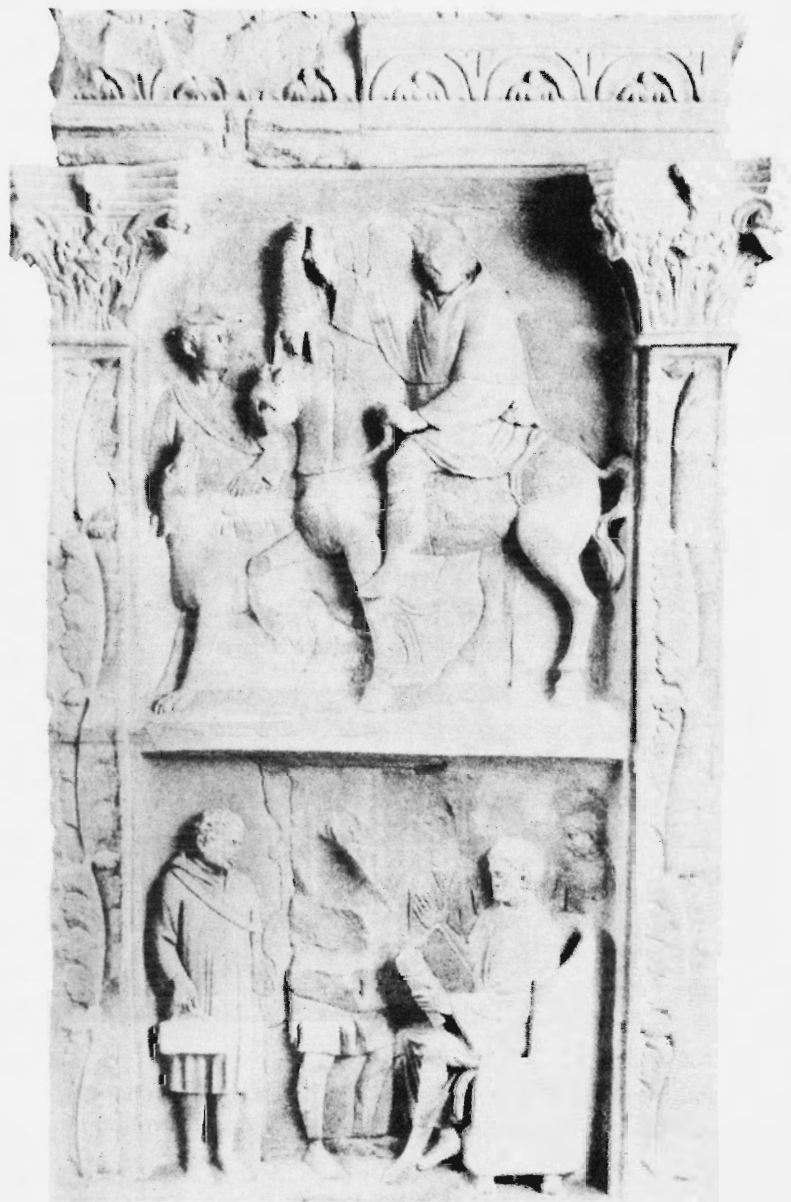
⁴⁰ Zie afbeelding 14a t/m c.

10 Pachtbetaling op een reliëf uit Neumagen.

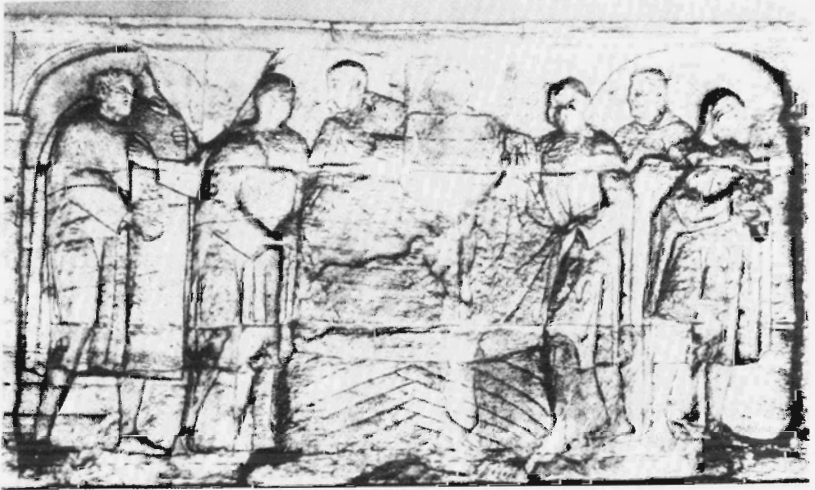
11 Pachtbetaling op een reliëf uit Trier.

12 Pachtbetaling en jachtscène op grafmonument uit Neumagen.

13 (Boven) Eén van de reliëfs van het grafmonument uit Igel.
 (Onder) Een reliëf van een grafmonument uit Trier: Bankieren.

De kleding afgebeeld op de fragmenten III.1 en III.4 kan het best worden geïdentificeerd als een donkerbruine respectievelijk witte wollen tunica.⁴¹

⁴¹ Wild, o.c., pag. 219, neemt waar dat alle mantels, sjaals en dergelijke op grafmonumenten, die sporen droegen van beschilderingen, zonder uitzondering geel of oranje zijn geverfd. Dit heeft als effect dat men een soort ongeverfde wol ziet afgebeeld.

Bij de lichte tunica zijn nog twee strepen zogenaamde clavi op de rechterschouder zichtbaar. Deze clavi hebben hier, evenals bij fragment IV, louter ornamentele betekenis, gezien de tijd waarin de muurschilderingen zijn uitgevoerd en de plaats waar ze zijn gevonden.⁴²

Afbeelding IV.⁴³ Afgebeeld zijn twee staande figuren, frontaal, naast elkaar. De linker draagt een licht gewaad dat tot op de knie valt met franje langs de zoom en de rechter een langer gewaad van een donkere tint eveneens met franje afgezet. Het lichtgekleurde gewaad is opgesierd door drie clavi aan elke kant en de rechterarm van de figuur in dit gewaad wordt bedekt door een lange mouw. Met de rechterhand houdt deze figuur een plooi vast van een in dezelfde tint als het gewaad uitgevoerde mantel.

Beiden dragen witte sokken in identieke sandalen met één riempje over de wreef. Houding en vorm van de voeten in de sandalen is bij beide figuren identiek.

De rechterfiguur houdt met de hand een beurs of bonnet vast. Op de pols van deze hand is franje zichtbaar waarmee een mantel is afgezet, die is uitgevoerd in dezelfde kleur als het gewaad. Beide figuren steunen op hun linkerbeen dat zijdelings is afgebeeld terwijl de rechtervoet sterk verkort is weergegeven. In beide gewaden is vrijwel geen plooiyal te ontdekken. De gewaden zijn integendeel tamelijk vlak weergegeven tegen een zwarte achtergrond.

Voor de betekenis van deze scène zijn twee mogelijkheden. Ofwel het gaat hier om de eigenaar en zijn echtgenote, afgebeeld als toeschouwers bij een gladiatorenspel, in verband te brengen met fragmenten I en II ofwel, meer aannemelijk, worden de eigenaar en zijn rentmeester afgebeeld en is de scène te verbinden met de fragmenten genoemd onder III.

De interpretatie in de zin van toeschouwers bij een gladiatorenspel zou men kunnen baseren op de overeenkomst met het gladiatorenmozaïek uit Keulen⁴⁴ of de muurschilderingen uit Croisille sur Briance.⁴⁵ In dit

⁴² Marquardt en Mau, o.c., pag. 545.

⁴³ Zie afbeelding IV, pag. 49.

⁴⁴ Zie afbeelding 15.

⁴⁵ Zie afbeelding 16.

14a Welvarende burgers op grafstèle uit Sens.

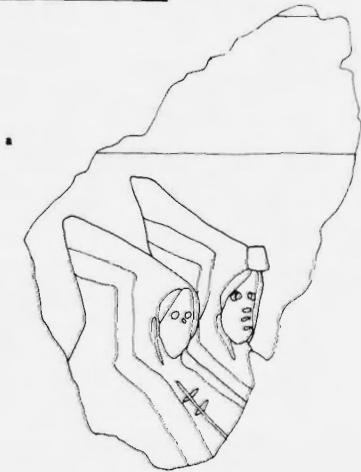

14b Een Gallische zakenman op grafmonument uit Sens.

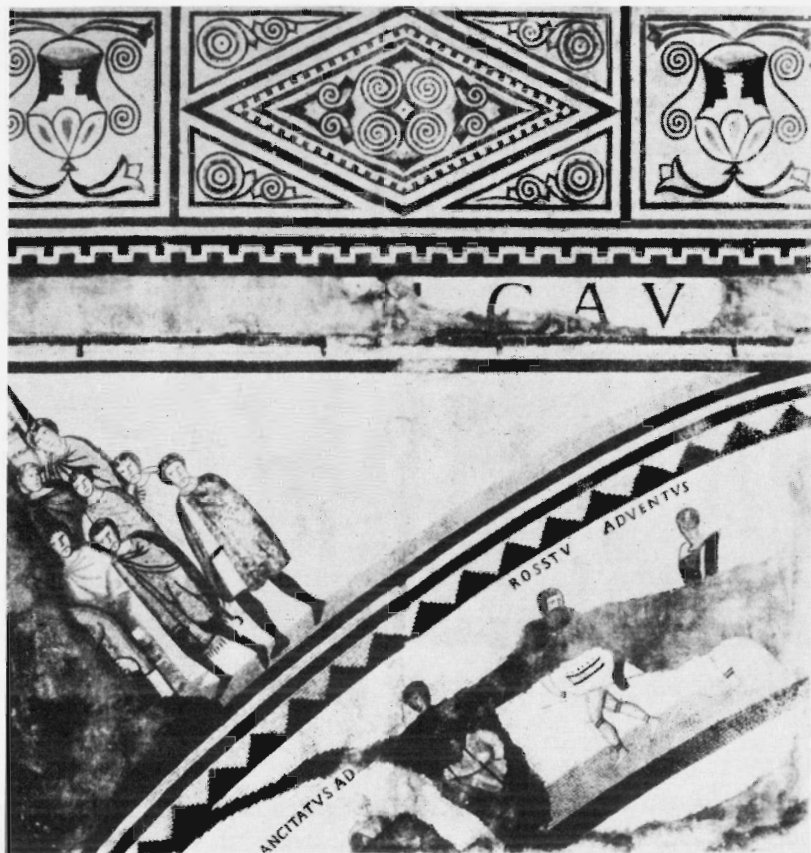

14c Een Pannonische bankier, grafmonument uit Belgrado.

0 5 cm

16 Reconstructietekening van cucullati (a) en toeschouwers (b) uit Croisille sur Briance.

15 Gladiatorenmozaïek uit Keulen.

geval zou de in de donkere tunica geklede figuur⁴⁶ de vrouw van de eigenaar kunnen zijn met een bonnet in haar rechterhand; de naast haar staande figuur zou dan de eigenaar zijn van de villa.

⁴⁶ De vraag of het hier om een purperen of donkerbruine tunica gaat, is te beantwoorden doordat de stof waarin het gewaad is uitgevoerd, zo blijkt uit snit en plooi- val, wol is. Dit wordt nog bevestigd doordat het Edict van Diocletianus suggereert dat wol in de noordelijke provincies één van de hoofdproducten was. Dezelfde kleur ziet men ook in de cape op de muurschildering uit Trier (zie afbeelding 17). In beide gevallen is het het meest voor de hand liggend dat ongeverfde donkerbruine schape- wol is afgebeeld. Zie ook: A.H.M. Jones, *The cloth industry and the Roman Empire*, in: *Economic History Review* XIII, 1960/1961, pag. 183-192.

17 Muurschildering, ± 250 n. Chr. uit Trier.

Overtuigender is een verklaring van de figuren als de eigenaar van de villa en zijn rentmeester, mede vanwege de overeenkomst in stijl en uitvoering met de fragmenten genoemd onder III. Deze verklaring wordt bovendien bevestigd door de overeenkomst met een schildering in het graf van Trebius Justus te Rome,⁴⁷ een driegodensteen uit Trier,⁴⁸ een

⁴⁷ Ook hier ziet men hoe de ondergeschikte, in dit geval een metselaar, gekleed in donkerbruin gewaad met de voor zijn beroep karakteristieke attributen, troffel en lineaal, is afgebeeld als hij de opdracht van zijn opdrachtgever die ook in licht gewaad is gekleed, krijgt. Deze opdrachtgever staat ook hier links van de ondergeschikte. Zie afbeelding 18.

⁴⁸ Zie afbeelding 19. Men ziet hier hoe Romeinse en inheemse elementen elkaar doordringen. Op de voorkant van dit beeld draagt Mercurius naar Gallische zede een halsring; vleugelhoed en herautstaf zijn ontleend aan de mediterrane voorstelling. F.J. de Waele, *The magic Staff or Rod in Graeco-Italian Antiquity*, Den Haag 1927. Vergelijk ook het monument uit de omgeving van Maasbracht en dat uit Han in de omgeving van de Melenborg, beide eveneens gewijd aan Mercurius.

18 Muurschildering uit de grafombe van Trebius Justus.

stèle uit Nottingen, grafmonumenten uit Arlon en Igel⁴⁹ en Neumagen.⁵⁰

Ook het feit dat de figuren frontaal zijn afgebeeld en daardoor des te meer een sociale en politieke betekenis uitdragen, bevestigt deze veronderstelling.⁵¹

De drie clavi waarvoor als parallellen verder nog een afbeelding in de gnostische catacombe te Rome⁵² en de wagenmenners op het Circusmozaïek aldaar⁵³ kunnen worden genoemd, zou men ook kunnen beschouwen als een soort eclectistische modetrend. In Italië hebben de clavi in deze tijd hun betekenis als waardeteken verloren.

⁴⁹ Esperandieu, o.c., pag. 219. Zie afbeelding 20.

⁵⁰ Zie afbeelding 21.

⁵¹ Op muurschilderingen is dit helemaal niet gebruikelijk, in tegenstelling tot grafmonumenten. Een andere muurschildering waar men een dergelijke uitbeelding van de functie van de eigenaar ziet, is te vinden in Pompeï.

⁵² Zie afbeelding 22.

⁵³ Zie afbeelding 6.

19 Rosmerta en Mercurius.

Beide figuren dragen onder dit gewaad sokken met een apart gedeelte voor de grote teen in sandalen. Afbeeldingen van dergelijke sokken ziet men op reliëfs in Sens en Neumagen.⁵⁴ In een graf in Les-Martres de

⁵⁴ Liversidge, o.c., pag. 109.

20 Grafreliëf met Mercurius uit Igel.

Veyre is een dergelijke wollen kousevoet ook werkelijk gevonden. De afgebeelde sandalen heetten gallicae.⁵⁵ Aangezien sandalen over het algemeen binnenshuis werden gedragen, pleiten ze tegen een interpretatie van de figuren als toeschouwers bij een gladiatorenspel, een gebeuren dat zich buiten afspeelde.

⁵⁵ Marquardt en Mau, o.c., pag. 595.

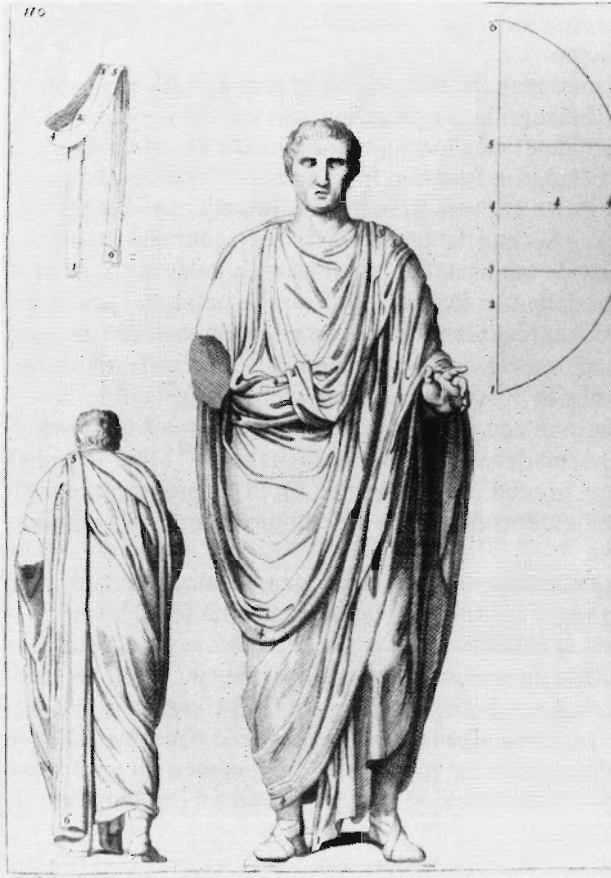

21 Basis van een laat-Romeinse vergulde glazen beker uit de Romeinse catacomben.

22 Het gebruik van clavi is te zien op een wandschildering in een gnostische catacombe te Rome.

23 Halfcirkelvorm en drapeerwijze van de toga.

Cultuurhistorische achtergrond

Het optreden van een nieuwe cultuur of van enkele nieuwe cultuurelementen zoals op deze schilderijen voorkomen, werd vroeger nogal gemakkelijk verklaard als een gevolg van het binnendringen van nieuwe mensen die hun tradities van elders meenamen. Meer en meer is men er zich van bewust geworden dat culturen ook van binnenuit kunnen ver-

anderen, bijvoorbeeld omdat zij blootstaan aan invloeden van buitenaf door handelscontacten.

Hierbij is kleding zoals men die ziet afgebeeld in sculptuur en op muurschilderingen een belangrijke afspiegeling van de cultuur-historische werkelijkheid. Toch moet men hierbij opmerken dat de afbeelding van de toga, een zeer belangrijk Romeins kledingstuk,⁵⁶ verder weinig zegt over het werkelijk dragen er van. Men beschouwde de toga als een statussymbool. Ook kan het zijn dat de belangrijkste figuur een toga kreeg aangemeten, indien de muurschilderingen werden gemaakt door kunstenaars uit het Middellandse Zeegebied. Voor de betekenis van de toga als statussymbool spreekt het feit dat op grafmonumenten mannen zich in toga lieten weergeven om hun Romanitas⁵⁷ te benadrukken, terwijl hun vrouwen nog in provinciale kleding werden afgebeeld.

In Maasbracht ziet men een uiting van de Romeinse realistische schilderkunst. Plinius noemt deze manier van schilderen al.⁵⁸ Maar vooral na de tweede eeuw n.Chr. ziet men in Rome⁵⁹ en in de provincie realistische grootschalige figurencomposities die een groot deel van het muuroppervlak innemen.⁶⁰

Deze figuurlijke realistische muurschilderingen vertonen ondanks hun veelzijdigheid een voorkeur voor een bepaalde thematiek. Het motto is meestal het maatschappelijk leven en genoegens zoals jacht, theater, circus en – al naar gelang de levensstijl van de huiseigenaar – ook het landleven of het betalen van de belasting. Deze thema's ziet men in alle provincies ongeveer even vaak afgebeeld. De voorliefde voor afbeeldingen van de klassieke thema's van de tragedie en de personen uit de Griekse mythologie neemt proportioneel af met de afstand tot de centra van de Grieks-Italiaanse cultuur.

Voor de grote betekenis van het atelier van Maasbracht spreekt de ongewoon hoge kwaliteit van het schilderwerk. Maar bij de behandeling van deze schilderingen is het de vraag of men de geest van de Pompejaanse en stedelijk Romeinse muurschilderingen in de provincies van het rijk eveneens kan waarnemen. In aanmerking genomen dat figuur-

⁵⁶ Zie afbeelding 23.

⁵⁷ Het geheel van Romeinse burgerdeugden, waar vooral keizer Augustus zoveel waarde aan hechtte.

⁵⁸ Plinius, *Naturalis Historiae*, Lib. XXXV 52.

⁵⁹ Twee voorbeelden die men in dit geval kan noemen, zijn het Circusmozaïek, nu in het Thermenmuseum te Rome, evenals een schildering uit de Villa Albani aldaar.

⁶⁰ Deze schijnen zowel in Rome als in de noordelijke provincies karakteristiek te zijn voor de derde en vierde eeuw. Hierbij blijft de achtergrond neutraal; zij scheidt geen extra perspectief voor de schildering. N. Mielsch, *Römische Stuckreliefs*, Kerle 1975.

lijke schilderijen in de provincies uitgesproken zeldzaam zijn, ligt het voor de hand dat er verschillen met de Campanische schilderijen zijn zowel in decoratiesysteem, totale wandopbouw, schilderwijze en stylistiek. Omdat de meeste provinciaal Romeinse muurschilderingen evenals die van Maasbracht stammen uit een tijd waarin zich in de Campanische muurschilderingen alle vier decoratiesystemen al volledig hadden ontwikkeld,⁶¹ zijn de door Wirth⁶² geformuleerde stijlperioden van belang.

De relatie van de vondsten van Maasbracht met identieke afbeeldingen in naburige provincies enerzijds en met Rome en Italië anderzijds is instructief voor de werkmethode van de kunstenaars maar vooral voor het referentiekader van de opdrachtgever.

Behalve de belangrijke figurenschilderingen van de Magdalensberg⁶³ moeten ook de schilderijen van Maasbracht worden genoemd als schilderijen met een aparte artistieke traditie. In Nederland vormen deze schilderijen een geïsoleerde uitzondering en evenals die van de Magdalensberg zijn ze niet typerend voor wat overigens aan schilderkunst in de provincie is gevonden. Het verschil tussen Maasbracht en de Magdalensberg berust voornamelijk op de tijdstijl, zodat men kan waarnemen dat in de schilderijen bij de weergave van kleding, attributen en stijl Romeinse en niet-Romeinse elementen met elkaar versmelten in de zin van een 'interpretatio Romana'. Ook kunnen schilderijen zoals die van Maasbracht, stammend uit een tijd van een opkomende economische crisis, moeilijk de harmonieuze vloeiende lijnen vertonen zoals men die ziet in de schilderijen van de Magdalensberg. Ook de thematiek blijkt tijd- en plaatsgebonden te zijn, hoewel het bij beide schilderijen gaat om vrij geïsoleerde figuren tegen een vlakke achtergrond. Kwaliteitsverschillen tussen bovengenoemde schilderijen en de veel-eisende stedelijke producten enerzijds en de landelijke boerse kunst an-

⁶¹ H.G. Beijen, *Die Pompejanische Wanddekoration von 2. bis 4. Stil*, Den Haag 1960; W.J.Th. Peters, *Landscape in Romano-Campanian Mural Painting*, Groningen 1963.

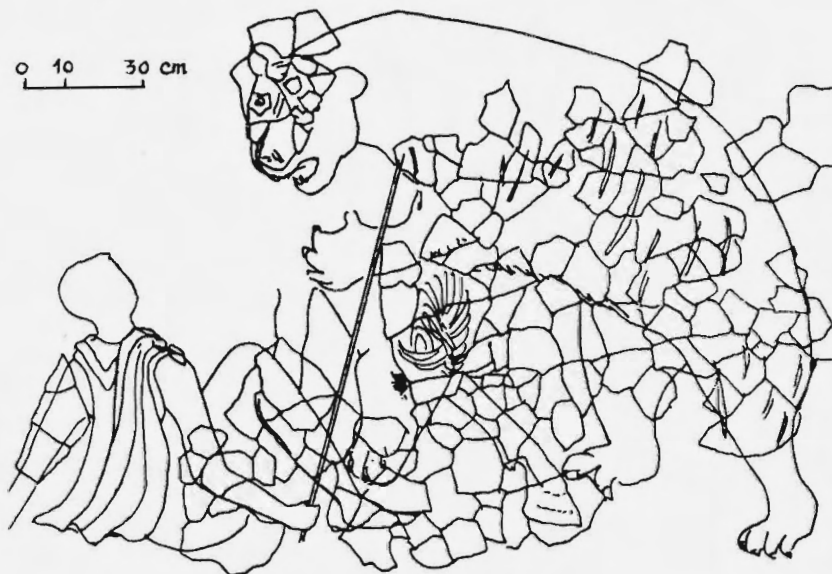
⁶² F. Wirth, *Römische Wandmalerei vom Untergang Pompejis bis ans Ende des dritten Jahrhunderts*, Darmstadt 1968.

⁶³ Op de Magdalensberg in de omgeving van Klagenfurt in het tegenwoordige Karinthië zijn muurschilderingen gevonden die door Kenner ± 10 v.Chr. zijn gedateerd. Afgebeeld zijn op merendeels rode velden geïsoleerde figuren van Dionysos, Iphigenia en een danseres. Verder zijn nog op twee andere muurvlakken respectievelijk een hades- en een herdersscène weergegeven. H. Kenner, Wandmalereien. in: H. Vetter en G. Piccotini, *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1969 bis 1972*, Klagenfurt 1973, pag. 209-281.

derzijds zijn onmiskenbaar. Doorslaggevend moet bij de keuze van atelier of kunstenaar ook de financiële draagkracht van de opdrachtgever zijn geweest.

Het feit dat de villa vlak bij een aantal wegen lag⁶⁴ evenals bij de rivier de Maas, waarlangs vervoer van stoffen en kleding mogelijk was, doet, evenals de natuurgetrouwe weergave van stoffen en kleding op de muurschilderingen, vermoeden dat de afgebeelde kledingstukken ook werkelijk door de bewoners van deze villa werden gedragen. Ook de jagers in de omgeving zullen de afgebeelde kleding bij de jacht hebben gedragen en wellicht ook de lansvechters in het amphitheater van Xanten.

Uit literaire en archeologische bronnen kan men opmaken dat de kleding in de Romeinse periode niet aan zo snel wisselende modetrends was onderworpen als tegenwoordig, maar dat er wel duidelijke doorplaats en tijd bepaalde varianten waren. Het patroon van het gewaad

24 Reconstructietekening muurschildering met jachtscène uit Keulen.

⁶⁴ Tentoonstellingscatalogus Langs de weg, o.c.

25 Detail van het Circusmozaïek Rome, met vastgesnoerde mouwen.

van de jager uit Maasbracht ziet men ook op een contemporaine schildering met een jager te Keulen⁶⁵ en bij deelnemers van de wagenrennen in de palaestra op de latere mozaïeken van Piazza Armerina.⁶⁶ Zo blijkt dat de behoefte aan originaliteit in kleding zoals men dat heden kent een uitvinding is van de nieuwere tijd. In de antieke periode ging het veeleer om omvormingen van oude typen al naar gelang functie en klimaat.

⁶⁵ Zie afbeelding 24.

⁶⁶ Zie afbeelding 25.

De calceus.

26 De socceus en sandalen.

27 Belangrijkste wolproducerende gebieden in de W. provincies.

Betekenis van de kleding, afgebeeld in Maasbracht

Vanwege de weersomstandigheden en in aanmerking nemend het Edict van Diocletianus dat vermeldt dat in de noordelijke provincies vooral wollen kleding werd gefabriceerd, zullen de eigenaar en zijn rentmees-

ter in een witte respectievelijk donkerbruine wollen tunica met mantel zijn gekleed. Ook op een muurschildering uit Trier van $\pm$ 250 n.Chr. ziet men een figuur, gekleed in een dergelijke donkerbruine wollen mantel.⁶⁷ De *camisia* van de jager moet van wol gemaakt zijn geweest. Dit is op te maken uit de grove breisteek. Maar de brei- of weeftechniek bij deze fragmenten precies vast te stellen, zou te ver voeren. Wel kan men constateren dat in witte wol een ruitpatroon van groene vierkanten is aangebracht met in het midden vijf rode punten. Het moet voor de bevolking van Limburg in de Romeinse tijd moeilijk zijn geweest zich in te denken wat voor kleding in Rome werd gedragen. Uit de chaos van legerkleding, kleding van hoge regeringsambtenaren en die van cosmopolitische afgezanten was alleen een verwarrende impressie mogelijk. Dit aspect speelt een rol bij de kleding, afgebeeld in Maasbracht, met name voor wat betreft de toeschrijvingen van onder andere clavi en sandalen.

Toch zijn de afbeeldingen uit Maasbracht van groot belang voor het beeld van de kleding in de noordelijke provincies in de Romeinse periode (50 v.Chr.-313 n.Chr.). Textielresten als bron voor archeologische reconstructie zijn maar weinig voorhanden.⁶⁸ Voor de studie van de Romeinse kleding zijn daarom literaire beschrijvingen en de afbeeldingen van plaatselijke kleding essentieel.⁶⁹

De mantel

De mantel zoals men die ziet afgebeeld in Maasbracht is een zogenaamde Gallische mantel. Dit was het meest gebruikte kostuum en het best bekende kledingstuk van de noordelijke provincies van het Romeinse rijk.⁷⁰ Deze mantel werd ook door vrouwen en kinderen gedragen. Het was eigenlijk een zeer wijde tunica die ongegord in diepe verticale vou-

⁶⁷ Zie afbeelding 17. Het is een schildering uit één van de stadspaleizen. Het zou een afbeelding kunnen zijn van het landschap bij Nennig. Schindler, o.c., pag. 50.

⁶⁸ Zij zijn alleen onder zeer vochtige of zeer droge omstandigheden bewaard gebleven.

⁶⁹ Wild zegt in zijn artikel dat grafmonumenten de belangrijkste bron voor reconstructie zijn en dat mozaïeken en muurschilderingen als bron van generlei waarde zijn. Wild, o.c., pag. 167. Zie ook J.P. Wild, *The clothing of Britannia, Gallia Belgica and Germania Inferior*, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Prinzipat* 112, 3, 1985.

⁷⁰ *Sagum* (Latijn).

wen over armen en ellebogen hing.⁷¹ Dit kledingstuk had wijde mouwen van verschillende lengte en soms helemaal geen mouwen. In sommige streken ziet men franje aan de onderrand. Bij de vrouwen was hij langer dan bij de mannen, bij wie deze mantel altijd tot op de knie viel. Dit verschil vormt een goed criterium voor het bepalen van de sexe van de drager.

De gebruikte stof was meestal wol. In Reepsholt⁷² is een Gallische mantel uit de eerste of tweede eeuw n. Chr. gevonden. Deze kan import zijn geweest uit het Romeinse rijk. Het is de enige vondst van dit type onder de talrijke moerasvondsten.⁷³

In het begin van onze jaartelling droeg vrijwel elke volwassen man in de Romeinse provincies Britannia, Gallia en de twee Germania's⁷⁴ een dergelijke mantel. De Pyreneeën in het zuidwesten en Germania en Raetia in het noordoosten schijnen de grenzen voor de verspreiding er van te vormen. Dit blijkt vooral uit monumenten uit de eerste en tweede helft van de derde eeuw. Uit de eerste en vierde eeuw zijn relatief minder monumenten gevonden. Franje aan de onderrand als in Maasbracht zien we ook op monumenten uit Arlon, Metz en nog enkele plaatsen.⁷⁵ Misschien was dit een bijzonderheid voor een bepaalde streek. De wijidte van de mantel was onpraktisch bij het bewegen van armen en benen; toch werd hij bij vrijwel alle bezigheden gedragen. Bij zware lichamelijke arbeid droeg men er één met een smaller lichaamsgedeelte en langere mouwen om meer bewegingsvrijheid te hebben.⁷⁶ Over het algemeen zat er geen capuchon aan vast. Alleen in Neumagen ziet men er een bij één van de bedienden. In hetzelfde gebied zijn overigens nog enkele afbeeldingen van een mantel met capuchon gevonden.

Ook in het Moezeldal droegen mannen de mantel bij al hun bezigheden, zelfs bij het jagen.⁷⁷ Middelmatig rijke en onafhankelijke kooplieden droegen de mantel over hun dagelijkse kleding.

In Trier werd nog rond 300 n. Chr. dezelfde Gallische mantel die men

⁷¹ Werd ook wel als deken gebruikt. De zogenaamde Prachtmantel uit Thorsberg was een dergelijke mantel van zeer bijzondere kwaliteit, 168 x 250 cm. met franje aan twee kanten. Hij werd in een moeras gevonden. K. Schlabow, *Der Thorsberger Prachtmantel: Schlüssel zum Altgermanischen Webstuhl*, Neumünster 1965.

⁷² Kreis Witmund, Ost-Friesland.

⁷³ Wild, *Clothing*, o.c., pag. 170.

⁷⁴ Germania Inferior en Germania Superior.

⁷⁵ Esperandieu, o.c., pag. 6558, 4343 en 4821.

⁷⁶ D. Strong, *Roman Crafts*, London 1976.

⁷⁷ We zien er onder anderen afgebeeld: artsen, pedagogen, wijnverkopers, pottenbakkers etc.

ook in Maasbracht ziet afgebeeld, gedragen door ontwikkelde mannen.⁷⁸ Hieruit blijkt nog eens dat Romanisatie niet eenzijdige cultuur-overdracht van hoge Romeinse beschaving op laagontwikkelde barbaren was.

De inheemse kleding was zeer praktisch. De Romeinse kleding was vaak slechts geschikt voor het Middellandse Zeeklimaat maar niet voor het slechte weer in Noord-Gallië en de Germania's; in dat opzicht hadden de Romeinen niets geschikters te bieden dan wat de inheemse bevolking al had.

De toga had wel politieke betekenis als statussymbool maar werd niet veel gebruikt in de noordelijke provincies.⁷⁹ Het blijft moeilijk de Romeinse benaming van het eigenlijk niet Romeinse kledingstuk te vinden. Dit is een specifiek probleem dat vaak voorkomt bij acculturatie.⁸⁰ De introductie van niet-Romeinse leenwoorden in het Latijnse vocabulair betekende de invoering van buitenlandse objecten en ideeën. Dit beseft Plinius al als hij het overnemen van inheemse namen beschrijft.⁸¹

De broek

De broek, braciae, was het kledingstuk dat volgens de Romeinen het specifieke kenteken was van de barbaar of hij nu Germaan of Parth was. Toch droegen Romeinse burgers uit de hogere klassen bij het jagen of paardrijden ook een nauwsluitende broek tot over de knie gelijkend op onze knickerbocker.⁸² Aan deze vorm doet de jagersbroek van Maasbracht⁸³ het meest denken.

Door ruiters werd ook wel een korte leren broek gedragen. In Engeland is een soort gymnastiekbroekje gevonden, vervaardigd uit leer.⁸⁴ Ook in

⁷⁸ Wild, *Clothing*, o.c., pag. 173.

⁷⁹ *Ibidem*, pag. 234.

⁸⁰ D.L. Clarke, *Analytical Archeology*, London 1978, bespreekt de toenemende gelijkheid van culturen volgend op diffusie in één of beide richtingen in convergente interactie.

⁸¹ Plinius, N.H. VIII, pag. 192: '... resten wol werden gebruikt voor het opvullen van kussens, een uitvinding van de Galliërs denk ik: in elk geval wordt deze praktijk in Gallische namen verwoord maar ik zou niet kunnen zeggen waarmee ...'.

⁸² Ook Hadrianus ziet men op de boog van Constantijn in Rome in een dergelijke knickerbocker afgebeeld.

⁸³ Gallicae.

⁸⁴ Vergelijk ook W. Groenman-van Waateringe, *Romeins lederwerk uit Valkenburg*, Amsterdam 1967.

Nederland zijn resten van een leren wambuis gevonden en in Vindonissa een fragment van een leren broek, jak en hoed.⁸⁵ De vrouwelijke atleten op het laat 4e eeuwse mozaïek van Piazza Armerina tonen een parallel.⁸⁶

Schoeisel

Evenals in Maasbracht dragen ook mannen op reliëfs in Neumagen en Sens sandalen met daarin sokken met een apart gedeelte voor de grote teen.

De Romeinen waren zeer gesteld op hun schoeisel en zij besteedden veel aandacht aan dit onderdeel van hun toilet dat ze beschouwden als teken van zelfrespect.⁸⁷ Romeinse monumenten tonen vaak Grieks schoeisel. Zo was de socceus⁸⁸ een lage schoen die door de Grieken in het dagelijks leven en door acteurs in het blijspel werd gedragen. Bij de Romeinen werd deze slechts door vrouwen en verwijfde mannen gedragen.⁸⁹

Togati schijnen een soort schoen te hebben gedragen met bandjes schuin over de wreef, de calceus.⁹⁰ Horatius zegt dat senatoren een specifiek soort schoeisel droegen van zwarte kleur. Anderen zeggen dat ze rood waren. Caesar verscheen ook wel met rode schoenen in de senaat. Seneca bericht dat Caesar gouden zolen onder zijn schoenen had.⁹¹ De calceus was door de diversiteit in uitvoeringen, verschillend naar kleur, aantal riempjes en ornamenten, goed geschikt om als sociale waardemeter te dienen. Plutarchus zegt bijvoorbeeld dat senatoren er een C-vormige applicatie op moesten dragen als symbool voor het centenaire aantal dat de senaat telde.⁹²

⁸⁵ Waarschijnlijk de uitrusting van een ruiter, ook vanwege de inscriptie: POSTUMI LEPONTIUS EQUES.

⁸⁶ Groenman-van Waateringe, o.c., pag. 157.

⁸⁷ Schoenmakers waren belangrijk en dus geen slaven of vrijgelatenen maar Romeinse burgers. Ze maakten klompen, sandalen, schoenen en laarzen. Sommige soorten mochten alleen door bepaalde functionarissen worden gedragen. De versiering – dikwijls met edelstenen en goud – bewijst hoeveel belang men aan dit onderdeel van de kleding hechtte.

⁸⁸ Plinius, N.H. XXXV, pag. 6.

⁸⁹ Ibidem, pag. 25.

⁹⁰ H. Norris, *Church Vestments*, London 1949.

⁹¹ Horatius, *Sat.* VI, deel I, 27; Seneca, *De Beneficiis II*, XII, pag. 1-2.

⁹² Plutarchus, *Problemi Romani*, *Opusc. Mor.*, deel 1, pag. 364.

De solea, de al bovengenoemde sandaal die alleen de voetzool bedekte, werd alleen binnenshuis gedragen. Aan tafel trok men dit schoeisel vaak uit.⁹³

De schoenen van de vrouw waren aanvankelijk gelijk aan die van de man, maar later gaan vrouwen steeds meer de van oorsprong Griekse sandaal, de socceus, dragen. De schoenen van een bruid waren meestal geel. Hoewel de laagste klassen van de Romeinse samenleving en de slaven meestal de zogenaamde udo of pero als sandaal droegen, liepen ze ook vaak blootsvoets.

Carbatinae, laarzen waarvan de vaak dubbele zolen door nagels waren verstevigd, werden door boeren en soldaten gebruikt.⁹⁴ In Nederland werd in 1874 de tot op heden best bewaarde schoen van West-Europa gevonden. Hij was gemaakt uit één stuk leer, om de voet gebonden door een leren riem die door een ongeveer 2 cm lange insnijding 3 cm onder de rand werd getrokken. Ook in Vechten zijn leren zolen met inscripties gevonden en in Maastricht een kinderschoentje.⁹⁵

Materiaal

Het materiaal waaruit de Romeinse kleding bestond, was wol, linnen, katoen of zijde.⁹⁶ Zijde was zeer kostbaar en volgens Plinius ook nog in de latere keizertijd zeldzaam. Zo kocht Marcus Aurelius een zijden gewaad, maar wilde Aurelianus niet dat zijn vrouw een kledingstuk van zijde droeg.⁹⁷ Heliogabalus was de eerste die zich kleedde in een volledig zijden gewaad.⁹⁸ Onder Justinianus begon de zijdeteelt in Italië of beter gezegd in Europa.⁹⁹ Een geschenk van zijde aan een vreemde vorst werd het symbool van vriendschap. De zijde-industrie is bekend door het edict van Diocletianus en door Procopius' verhaal hoe Justinianus

⁹³ Zie afbeelding 26.

⁹⁴ In het provinciaal museum te Assen zijn nog schoenen uit de Romeinse tijd te bezichtigen, evenals in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en het Museum Kam te Nijmegen.

⁹⁵ Groenman-van Waateringe, o.c., pag. 16.

⁹⁶ Zijde werd pas in de laat-republikeinse periode voor kleding gebruikt.

⁹⁷ Calmet, *Ezechiel IV*, pag. 10.

⁹⁸ L. de Tillemont, *Histoire des empereurs et des autres princes des six premières siècles de l'église, de leurs guerres contre les Juifs, des Ecrivains profanes, et des personnes les plus illustres de leur temps*, Bruxelles 1732, III, pag. 270.

⁹⁹ Calmet, o.c.

een keizerlijk monopolie instelde voor de zijdehandel.¹⁰⁰ Hetzelfde edict van Diocletianus geeft ons tevens een volledig beeld van de prijzen van de ruwe materialen wol en linnen alsook van een grote hoeveelheid kledingstukken evenals van de lonen van wevers en andere textielarbeiders rond 300 n.Chr.

'Lanificium', de vaardigheid zelf wollen stoffen te vervaardigen, was één van de standaard deugden van de Romeinse matrones uit de hogere klassen van de Romeinse samenleving. Augustus liet om het goede voorbeeld te geven zijn vrouw, dochter en kleindochter weven en droeg zelf hun producten.¹⁰¹ Maar dit goede voorbeeld werd niet door iedereen gevolgd. Columella, schrijvend ten tijde van Nero, klaagt dat in zijn tijd dames zich niet met weven inlieten maar in plaats daarvan dure kleding kochten.¹⁰² Ook Seneca meende dat de eenvoud verloren ging en had kritiek op de doorzichtige kleding van vrouwen uit zijn tijd.

Het edict van Diocletianus suggereert dat de manufactuur in bepaalde districten of steden was geconcentreerd. Zo zou wollen kleding voornamelijk komen uit Brittannië, Germania, Gallia, Africa, Noricum, Raetia, Perzië, het Achaeïsche gebied, Phrygië, Cappadocië, Arabië en Egypte. Wol die naar bepaalde steden of stammen werd genoemd, was die van de Nervi, Treveri, Bitturi in Gallië, Mutina en Canusium in Italia, Poetovio, Argos en Laodicea in Phrygië en Damascus. Linnen kleding kwam uit Tarsus, Laodicea, Byblos, Scythopolis en Alexandrië.¹⁰³ Kledingstukken die naar bepaalde steden of landstreken werden genoemd, waren duur en waarschijnlijk van extra kwaliteit.¹⁰⁴

Er bestond een soort van gilde-organisaties. De vollers werkten nieuwe wollen kleding af en de ververs maakten oude kleding schoon en verfden deze eventueel opnieuw.¹⁰⁵ Het waren aparte beroepen met eigen gilden.

Het gebruikte materiaal varieerde naar beroep, draagkracht en klimaat. Gausapa was een zeer zware stof, gebruikt voor warme mantels¹⁰⁶

¹⁰⁰ Procopius geeft geen duidelijke beschrijving van deze industrie. Deze was gevestigd in Berytus en Tynes (Tunis), waar volgens hem handelaars (ἔμποροι), opzichters (ἐπιδημιουργοί) en vaklui (τεχνίται) leefden. Een wet onder Justinianus koppelt de metaxarii (ruwe zijdehandelaren) met de argentarii (zilversmeden en bankiers) van Constantinopel, als ongeveer even rijke mensen.

¹⁰¹ Suetonius, *Augustus*, pag. 64 en 73.

¹⁰² Columella, *De re rustica* XII, pag. 9-10.

¹⁰³ *Ed. Dioclet.*, XXVI, XXVII en XXVIII.

¹⁰⁴ Jones, o.c.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ Plinius, N.H. XIII, pag. 193.

in Gallia Cisalpina. Gallia Cisalpina en Germania Inferior waren be- roemd om hun schapenteelt en goede kwaliteit wol.¹⁰⁷ Dit had als gevolg dat er zich ook textiel fabrieken ontwikkelden en de ruwe stof ter plaatse tot doeken en kledingstukken kon worden verwerkt.¹⁰⁸ Juvenalis ver- meldt dat de verwerkende textielindustrie haar zetel had in Gallia Cisal- pina.¹⁰⁹

Veel werd ook vervoerd naar andere delen van het rijk. Dat transport van ruwe wol een grote rol speelde, bewijzen de vele scènes in de an- tieke kunst, waarop versnoerde doekballen worden afgebeeld.¹¹⁰ De byrrhus Britannicus en tapete Britannicum kwamen van de meer noordelijke kudden met hardere wol. Gallia Belgica zou specifiek zachte wol hebben geproduceerd.¹¹¹ Zijde werd in het noorden nauwelijks gevonden maar was toch al heel vroeg handelsobject.¹¹² Ook was er in de omgeving van Maasbracht geen grote linnenindustrie.¹¹³ Dit product werd voornamelijk geïmporteerd uit Zuid-Gallië en Italië.

Het blijkt dat in de Romeinse periode in de westelijke provincies de draad van wol of linnen werd gesponnen met het klosje kloksgewijs ronddraaiend, terwijl het in het oosten in tegengestelde richting rond- draaide. Dit verschil gaat terug tot in de pre-Romeinse periode en toont aan dat de twee grote textielgebieden van het Romeinse rijk, Noord- Gallië en Germania enerzijds en de Levant anderzijds, onafhankelijk van elkaar hun eigen tradities voortzetten.¹¹⁴

¹⁰⁷ Ibidem, pag. 73, 1; Horatius, *Oden* III, pag. 16, 35; Martialis, *Epigrammen* IV, pag. 37, 5; Strabo, *Geografie* V, pag. 218. Zie afbeelding 27.

¹⁰⁸ G. Zimmer, *Antike Berufsdarstellungen*, Berlin 1982, pag. 25.

¹⁰⁹ Juvenalis, *Satiren* IX, pag. 28-31.

¹¹⁰ Zimmer, o.c., pag. 6, geeft een volledige lijst van weergaven van stoffen – respec- tievelijk doekhandelaren. Esperandieu, o.c., I, pag. 164; Esperandieu, o.c., V, pag. 4043.

¹¹¹ Strabo, *Geografie* IV, pag. 196, '... De Romeinen in Gallia Belgica houden scha- pen met zachte wol, deze (schapen) dragen jasjes als bescherming'.

¹¹² J. Wild, *Textile manufacture in the Northern Roman Provinces*, Cambridge 1970, pag. 10.

¹¹³ Vlas groeit goed bij de zee kust. Morini (Calai) en Caleti (Le Havre) waren vol- gens Plinius in de eerste eeuw n. Chr. bekend om hun linnen. Plinius, N.H. XIX, pag. 8.

¹¹⁴ Liversidge, o.c., pag. 108.

Kleuren

Voor de Romeinse kleding werden allerlei kleuren gebruikt. De hogere klassen droegen vaak wit. Purper werd gebruikt voor geschenken aan koningen uit het oosten. De arbeidersklasse droeg donkergekleurde tunica's. Wol werd ongesponnen geverfd; linnen, katoen en zijde als draad. Het purper kan uiteenlopen in kleur van scharlakenrood en karmozijn tot de diepe roodachtig blauwe tint die tegenwoordig purper wordt genoemd.¹¹⁵ Ook op Koptische stoffen in het Victoria en Albert Museum zijn resten aanwezig van een dergelijke kleur. In de museum-literatuur wordt zij als purper beschreven. Maar de kleur is zo donker dat ze nu eerder donkerbruin suggereert dan purper. Purper was in de Romeinse tijd als kleurstof het duurst en werd het meest gewaardeerd.¹¹⁶

Wat betreft de kleur rood zegt Plinius dat de kleurstof voor één bepaalde tint uit een bes kwam die in Galatië groeide en dat een andere tint werd gemaakt uit meekrap.¹¹⁷ Geel werd gemaakt uit saffraan.¹¹⁸ In Plinius' tijd werd indigo geïmporteerd uit India wat vele tinten blauw mogelijk maakte. Het zwarte pigment werd gemaakt van de aanslag op de ketels van de ververs.¹¹⁹

Uit resten van grafmonumenten en ook in de muurschilderingen van Maasbracht zien we dat jassen, mantels en andere kledingstukken vaak geel of geel/oranje zijn afgebeeld. Dit zou de weergave van ongeverfde wol kunnen zijn. De noordelijke volkeren waren echter wel degelijk kleurbewust. De schrijver Diodorus beschrijft dat ze dol waren op schots geruite patronen in hun kleding.¹²⁰ Archeologische vondsten bevestigen dit. Maar de Romeinen in Italië bekeken schots geruite lappen met achterdocht. Ook Plinius zegt in enkele passages dat de Galliërs deze hebben uitgevonden.¹²¹ Een stuk geruite stof is in Falkirk in Engeland gevonden.¹²² De veelheid aan deze scutulata, ruitstoffen, in het noorden

¹¹⁵ L. Wilson, *The clothing of the ancient Romans*, Baltimore 1938, pag. 50.

¹¹⁶ Ibidem, pag. 6. De kleurstof kwam uit een soort mossel, de conchylium. Plinius, N.H. XXII, pag. 2: 'murex, als kleur van de trabea wordt ook gebruikt voor purperen stoffen'.

¹¹⁷ Plinius, N.H. XXXIII, pag. 13.

¹¹⁸ Plinius, N.H. XXXV, pag. 3, 17.

¹¹⁹ Plinius, N.H. XXXIII, pag. 13, 5, 27.

¹²⁰ *Diodorus Siculus* V, pag. 30, 1.

¹²¹ Plinius, N.H. VIII, pag. 196. Wollen schots geruite stoffen werden scutulata genoemd, een woord dat ook geruite damastzijden stoffen kon aanduiden.

¹²² Wild, *Textile manufacture*, o.c.

contrasteert opvallend met de zeldzaamheid in het oosten en bevestigt Plinius' uitspraak dat schots geruite stoffen, zoals men die ook in Maasbracht ziet afgebeeld, een specifiek noordelijke vorm van textieldecoratie zijn.

Het thema van de muurschilderingen: belastinginners en pachters

Livius zegt¹²³ dat het maken van winst niet passend was voor senatoren. De economische activiteit die hoorde bij een man van 'dignitas' was vooral de landbouw.¹²⁴ Dit hield niet in dat alleen voor zelfverzorging werd geproduceerd. Landgoederen lagen vaak dicht bij de rivier om de distributie van producten te vergemakkelijken.¹²⁵

Er is berekend dat Romeinse senatoren in de keizertijd een jaarlijks inkomen hadden dat twee duizend maal zo groot was als dat van een boerenfamilie. De rijkdom bleef in handen van een kleine groep individuen maar de sociale samenstelling van deze groep veranderde radicaal tussen 100 v. Chr. en 180 n. Chr.¹²⁶ Studies over de samenstelling van de senatoriale klasse tonen duidelijk aan dat, wanneer oude senatoriale families uitsterven, nieuwe mannen uit Italië en in toenemende mate uit de provincies verschenen om hun plaats in te nemen.

Zo kwam de rijkdom ook in handen van vrijgelatenen, liberti, veelal rijke handelaren en landeigenaren met verschillende lucratieve belangen. Ook zij woonden bij rivieren en havens. Hun beschermgod was Mercurius,¹²⁷ de beschermer van de handel. De villa van Maasbracht lag aan een rivier en zal connecties hebben gehad met de rivierhandel. In de tweede helft van de tweede eeuw, de tijd waarin we de villa moeten plaatsen, verplaatste het zwaartepunt van de handel zich in het algemeen van Rome en Italië naar de provincies waar een inheemse productie tot stand kwam, die Italië geleidelijk geheel en al overvleugelde en tenslotte verdrong. Deze decentralisatie van de industrie stopte de groei

¹²³ ... Quaestus omnis patribus indecoribus visus ... Livius, 21-63.4.

¹²⁴ Cato, *De Agricola* 1.3, pag. 24; Strabo, *Geografie* V, pag. 235; J. D'Arms, *Commerce and social standing in Ancient Rome*, Cambridge 1981; M.I. Finley, *The Ancient Economy*, London 1975.

¹²⁵ M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1957, pag. 165.

¹²⁶ A.N. Sherwin-White, *The letters of Pliny - a Historical and Social Commentary -*, Oxford 1966, pag. 377-378.

¹²⁷ D'Arms, o.c., pag. 121; Petronius, 29.3, 67.7, 77.4.

van het industriële kapitalisme in Italië.¹²⁸ De meeste provinciesteden die centra werden van landbouw en hoofdkwartieren van administratie, ontwikkelden tevens een belangrijke lokale industrie. Een andere belangrijke economische innovatie in de provincie was dat sommige landgoederen hun producten op het landgoed begonnen te verkopen. Vanwege de hoge kosten van transport over land waren producten, geproduceerd op een landgoed dat was gelegen bij een rivier of haven, altijd goedkoper dan die uit het binnenland.¹²⁹

Naast de handel, industrie en landbouw werd een belangrijke tak van het zakenleven gevormd door bankiers en geldleners. Het banksysteem kwam naar het westen vanuit Griekenland. De grootste geldeigenaars waren de keizer en zijn 'fiscus'. De fiscus was de grootste bankier in het keizerrijk.¹³⁰

Net als in de stad moesten ook op het platteland de hogere klassen borg staan voor het betalen van de belasting aan de overheid. Zij ontwikkelden daartoe specifieke beheerssystemen, die overigens niet altijd ongunstig uitpaktten voor de pachters. Columella schrijft dat landeigenaren 'strenger moesten letten op de arbeidsprestaties van hun 'coloni' dan op de betaling van de pacht, aangezien het land bij een zorgvuldige exploitatie vanzelf wat opleverde'.¹³¹ Deze coloni, pachtboeren, pachtten de grond van landheren.¹³²

Desondanks is het logisch dat handige zakenlui door het lenen van geld aan de pachtboeren, maar ook aan landeigenaren en dorpelingen, de patronen en meesters van hun schuldenaars werden. Het systeem van de Romeinse belastingen hielp hen bij dit doel en de nieuwe voorwaarden voor het kapitalistische leven op de rivieroeveren droegen bij tot hetzelfde resultaat. Villa's aan de rivieroeveren, als die in Maasbracht, waren geen boerenhoeven; de bezitters geen grote boeren.¹³³ Het waren centra van relatief grote landgoederen met landbouw-kapitalistische belangen die koopwaar produceerden voor de markt en niet voor eigen consumptie.

De bovengenoemde liberti maar ook de Romeinse middenklasse, de

¹²⁸ Rostovtzeff, o.c., pag. 173.

¹²⁹ Ibidem, pag. 182.

¹³⁰ Schumacher, o.c., pag. 198; R. Beigel, *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*. Karlsruhe 1904.

¹³¹ Columella, *De re rustica* XII.

¹³² Gutsherrn und Bauern im Römischen Rheinland, in: *Bonner Jahrbücher* 126, 1923, pag. 109 e.v.

¹³³ Rostovtzeff, o.c., pag. 634.

equites, vormden de handelsklasse.¹³⁴ Zij vormden een bepaald soort landeigenaren, publicani, voortdurend druk in de weer met publieke contracten, belasting innen en grootschalig geld lenen.

De muurschilderingen uit Maasbracht evenals de reliëfs uit Neumagen en Igel beelden niet per sé coloni van een grote landeigenaar, die rente betalen, af. De rijke mannen in de villa's als die van Maasbracht verzorgden ook de belastingen en waren de bankiers van de Romeinse samenleving. Tenslotte waren de villa's niet alleen landbouw- en industriële bedrijven, ze waren ook de lokale banken.¹³⁵

Dat zowel in Maasbracht als op de in de Alpen gelegen Magdalensberg zulke unieke muurschilderingen zijn gevonden, wijst op hun beider functie als handelscentrum.¹³⁶

Conclusie

Al met al krijgt men door het bekijken van deze muurschilderingen toch een genuanceerder beeld van kleding en samenleving in de noordelijke provincies in de Romeinse periode, dan wanneer men alleen reliëfs op grafmonumenten en andere monochrome sculpturen in aanmerking zou nemen.¹³⁷

Vast staat dat de eigenaar van de villa een kapitaalkrchtig persoon moet zijn geweest om zich een dergelijke wanddecoratie te kunnen veroorloven. Ook mag worden aangenomen dat hij zelf in de villa zal hebben gewoond en dat voor zijn rentmeester¹³⁸ wel een bescheidener onderkomen zal zijn gebouwd.

De afbeelding van de eigenaar en zijn rentmeester en boeren die belasting, pacht of rente betalen op de muurschilderingen van Maasbracht vormt bovendien een bevestiging van het bestaan van zulke rentmeesters in dit deel van het Romeinse rijk.

¹³⁴ Finley, o.c., pag. 19.

¹³⁵ Rostovtzeff, o.c., pag. 226.

¹³⁶ Ibidem, pag. 176-177.

¹³⁷ Vergelijk Wild, *The clothing of Britannia*, o.c.

¹³⁸ W. van Es, *De Romeinen in Nederland*, Haarlem 1972, pag. 177, bevestigt dit, maar W. Willems spreekt dit tegen in: *Archeologie in Limburg* 17, 1982.

**DE CULTURELE BETREKKINGEN TUSSEN BELGISCH EN
NEDERLANDS LIMBURG NA 1945**

INLEIDING

I. Ontwikkelingen vóór 1945

Dat 1945 hier als uitgangspunt wordt genomen, heeft natuurlijk te maken met het feit dat dit jaartal als einde van de Tweede Wereldoorlog in velerlei opzichten een aanzienlijke cesuur betekende, en als zodanig dus bruikbaar was om zo een periode af te bakenen voor dit onderwerp. Echter, hoezeer ook terecht, en gezien de vele en snelle ontwikkelingen na 1945 ook nodig, toch moet er eerst nog kort worden gememoreerd aan de periode ervóór om een goed overzicht en begrip van de ontwikkelingen te verkrijgen.

Grofweg kunnen we stellen dat de 'scheuring' van de beide Limburgen na 1839 door een groot deel van de bevolking als onnatuurlijk werd ervaren en dat men poogde om de onderlinge contacten zoveel mogelijk te behouden. Dit lukte lange tijd vrij goed. Immers: er waren vele bindende elementen tussen hen. Om er enige te noemen: eenzelfde cultuurtaal, eenzelfde dialect, eenzelfde godsdienst, eenzelfde mentaliteit en sociale structuur, een gemeenschappelijk historisch verleden, vele familiebanden, en niet op de laatste plaats elkaars nabijheid. Natuurlijk was de slechte infrastructuur een belemmerende factor, met name oeververbindingen over de Maas waren zeer schaars, maar deze situatie was vóór 1839 ook al zo of zelfs nog erger. Daarentegen was de nieuwe 'grens' nauwelijks een extra belemmerende factor. Tot 1914 was er sprake van vrij grensoverschrijdend verkeer, zonder dat men over een paspoort behoefde te beschikken. Zo bleef ook bijvoorbeeld Belgisch geld algemeen aanvaard betaalmiddel in Nederlands Limburg.¹

Tot die tijd was er nog steeds sprake van 'één volk', berichten meerdere bronnen, als men het over de Limburgers aan beide zijden van de Maas had.² Vaak werd er ook over de 'Maaslanden' of het 'Maasland' gesproken. Het geeft ook een beetje een geografische beperking aan. Aan

¹ H. Eussen, *Limburg een randprovincie*, in: *Limburg onder de gouden Oranjeson, 1898-1948*, Heerlen 1948, pag. 17 e.v.

² M. Kemp, *Geschiedenis van Limburg*, Maastricht 1946, pag. 94.

weerszijden van de Maas was het contact het intensiefst. Hoe verder er vanaf, hoe geringer het werd.

Maar met allerlei ontwikkelingen gedurende en vlak na de Eerste Wereldoorlog, kwam er aan dit beeld toch een einde. Ondanks de solidariteit die de Nederlandse Limburgers betoonden bij het opvangen van Belgisch Limburgse vluchtelingen in 1914, na het uitbreken van de oorlog.³

Wat er voornamelijk veranderde, was het feit dat de moderne staat in al zijn geledingen steeds meer invloed ging uitoefenen op zijn bevolking, en de Eerste Wereldoorlog het nationaliteitsbesef ook meer had doen aanwakkeren bij de mensen. Daarbij kwam nog dat de territoriale aanspraken van België op Nederlands Limburg in 1918 slecht vielen. Hoezeer men de Belgisch Limburgers ook was toegenegen in Nederlands Limburg, men voelde zich tegelijkertijd meer dan vroeger deel van Nederland. Nu, na 1918, en anders dan voorheen, dreigde de staatsgrens beide gebieden verder van elkaar te verwijderen. De staatsgrens, met vele grensformaliteiten, werd reëler dan ooit, en er dreigde een mentaliteitsverandering, waardoor de bewerking meer werd gericht op het eigen land. Het werd tijd om elkaar opnieuw de hand te reiken, anders dreigde het contact voorgoed verloren te gaan. De staatsgrens zou dan tevens een cultuurgrens gaan worden.

Jappe Alberts zegt dat in beide Limburgen de wederzijdse culturele uitwisseling stagneerde in de periode tussen de beide wereldoorlogen.⁴ Echter, juist in deze tijd ontstond er een tegenbeweging, die het gevaar inzag, en die poogde de weg naar het herstel in te slaan. Er ontstond een streven naar het behoud van wat werd genoemd 'de ideële eenheid der Limburgse Maastrichten'.⁵ Men zag de Limburgse culturele identiteit in beide landen bedreigd, en wilde daarom steun bij elkaar zoeken. Het streven had eerst nog geen eigen naam of vast kader. Maar op het eind van de jaren dertig werden de gelegenheden waarbij men bij elkaar kwam en contacten legde, steeds talrijker. Onder de pioniers van dit streven bevond zich de schrijver Matthias Kemp, die al vanaf 1920, toen nog met beperkt succes, probeerde om samenwerking op literair en algemeen cultureel gebied van de grond te krijgen. In 1934 betoogde hij dat 'deze beide Limburgse gewesten als een ideële eenheid worden be-

³ R. Schuursma e.a., *14-18 De Eerste Wereldoorlog*, deel 2, *Vluchtoord voor België*, Amsterdam 1976, pag. 357, artikel door J. Beyers-Bell.

⁴ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, deel II, Assen 1974, pag. 262.

⁵ M.K., Benelux-Benelim, in: *Echo*, maandblad, juni 1952, pag. 59-60, en M. Kemp, *Geschiedenis van Limburg*, Maastricht [1934].

schouwd, in cultuurhistorisch opzicht zijn ze trouwens moeilijk van elkaar te scheiden'.⁶

Het samenwerken begon heel bescheiden in 1928, tijdens de Hendrik van Veldeke herdenkingen in Maastricht en Hasselt, waar men het had over 'verbroedering'. In 1936 wordt in Hasselt de Vereniging van Limburgse schrijvers opgericht; er worden ook Nederlands Limburgse schrijvers opgenomen. Bovendien wordt er een prijs voor Limburgse letterkunde uit de beide Limburgen uitgelooft, en een roman-prijsvraag uitgeschreven. In 1938 is er een Hilarion Thans viering in Maastricht, en in 1939 een Marie Koenen huldiging in Maastricht. Bij deze samenkomsten poogt men de culturele banden tussen de beide Limburgen aan te halen. Een grote steun hierbij krijgt men van de gouverneur van Belgisch Limburg, de heer Verwilghen, een man met grote aandacht voor cultuur en toerisme, wiens belangstelling voor Nederlands Limburg trouwens ook uitging naar onderwerpen als electrificatie en ruimtelijke ordening, waarmee men in Nederlands Limburg verder was gevorderd dan in Belgisch Limburg. Zijn inspanningen werden pas recentelijk onderkend.⁷

Een van de andere initiatiefnemers van het eerste uur, Jozef Droogmans uit Belgisch Limburg, 'doopt' het streven naar nauwere culturele samenwerking tussen de beide Limburgen in 1940 'BENELIM', een afkorting van Belgisch en Nederlands Limburg.⁸ Deze hoopvolle ontwikkelingen werden voorlopig echter een abrupt halt toegeeroepen door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Wel zorgt het gezamenlijk doorstane leed in deze jaren ervoor dat het saamhorigheidsbesef tussen de bevolking blijft bestaan. Verder maken de nationale regeringen in ballingschap van beide landen plannen voor verdere culturele samenwerking tussen België en Nederland voor na de oorlog.

II. Initiatieven na 1945

De Belgisch Nederlandse samenwerking in de oorlogsjaren zorgt er niet alleen voor dat de Benelim-activiteiten in 1945 weer snel kunnen worden opgestart, maar ook dat er op nationaal vlak een cultureel verdrag

⁶ J. Droogmans, De Literator Mathias Kemp 70 jaar, in: *De Tijdspiegel*, maart 1961, no 3, pag. 59-61.

⁷ Gesprek met de heer R. van Laere, hoofd van het Archief- en Documentatiecentrum te Hasselt, april 1987. Persoonlijke aantekeningen.

⁸ Droogmans, o.c., pag. 59.

komt. Op 16 mei 1946 wordt te Den Haag een 'Belgisch-Nederlands cultureel verdrag' gesloten. Dit verdrag diende een soortgelijk verdrag uit 1927 te vervangen, waarvan werd gezegd dat het 'door gebrek aan financiële middelen nooit tot uitvoering van deze, volgens hedendaagse maatstaven, bescheiden overeenkomst kwam'.⁹ Van de nieuwe overeenkomst verwachtte men meer succes. Een vaste gemengde commissie ging zich met de uitvoering ervan bezighouden. In hoeverre de Limburgse ontwikkelingen moeten worden gezien in het licht van deze overeenkomst, of juist onafhankelijk ervan, is vaak moeilijk te zeggen. De doelstelling van het verdrag, 'door bestendig contact en wederzijds beter begrijpen van de beide partijen, de goede betrekkingen tussen beide landen op gebied van literatuur en schone kunsten, onderwijs en wetenschappen op een hechter basis te grondvesten en te ontwikkelen'¹⁰ werd in ieder geval ook in de Limburgse culturele betrekkingen nagestreefd, zij het vaak echter op minder officieel niveau, en soms op beschicidener schaal. De sinds 1944 opkomende Benelux gedachten en daden, vormden een verdere mogelijke stimulans, omdat via dit kanaal door de betrokken landen weer wat meer aandacht werd besteed aan de grensgebieden, met name de beide Limburgen.

Maar reeds in de eerste weken na de bevrijding was door middel van de actie 'Belgisch-Limburg helpt Nederlands-Limburg' gebleken dat de bevolking, met of zonder officiële verdragen en afspraken, alweer bezig was de vriendschapsbanden aan te halen. Het betrof vooral voedselhulp en andere humanitaire hulp.¹¹

Maar, in de 'moderne tijd', na 1945, moest er inderdaad méér gaan gebeuren dan alleen maar datgene waar het 'volksinitiatief' toe leidde. De periode 1918-1940 had al min of meer een dualisme doen ontstaan. Namelijk dat het streven van de bevolking, en het streven van de overheid naar grotere culturele contacten niet altijd parallel liep, soms zelfs elkaar hinderde. Dit zou nu beter moeten verlopen. Ik citeer hierover: 'Boven elk idealisme, goede wil en invloed van de particulier, beheersen de bestaande structuren (grens en administratieve barrières) of ontbrekende infrastructuren dit groeiritm tot integratie ... Zoveel mogelijk organisatorische eenheden – ongeacht de belemmerende grenzen –

⁹ J. de Deurwaarder, Omzien in bewondering, 25 jaar Belgisch-Nederlands cultureel verdrag, in: *Ons Erfdeel*, no 3, 1971.

¹⁰ Idem, pag. 6.

¹¹ J. Droogmans, De algemene aspecten van het cultureel leven in Belgisch Limburg, in: *De Tijdspiegel*, jrg. II, 1947, afl. 3, maart 1947.

tot stand brengen daarom'.¹² Er kwam in ieder geval een streven in de beide Limburgen en van de beide nationale overheden om de culturele contacten te verbeteren, buiten het feit dat er onder de bevolking ook naar werd gestreefd. Dat dit alles niet altijd even vlekkeloos verliep, ligt voor de hand. Maar in ieder geval waren er geen twee specifiek tegen-gestelde krachten meer aan het werk: bevolking die contact zocht, en overheidsmaatregelen die vervreemding in de hand werkten. Maar het hernieuwd streven naar contact had natuurlijk wel af te rekenen met feiten uit het verleden. De grenzen waren wel degelijk barrières geworden die moesten worden overwonnen, en ook het feit dat de beide bevolkingen meer dan ooit in het eigen staatsverband waren opgenomen. De aandacht voor de grensregio's, en de 'openstelling' van de grenzen gaf echter kansen. Zeker voor de sector 'cultuur', die voor de overheden veel minder haken en ogen opleverde dan bijvoorbeeld 'politiek' en 'economie', aspecten waar ik in dit bestek verder niet op in kan gaan. Hierbij zij nog opgemerkt dat wat betreft de factor 'cultuur', deze in ruime zin des woords is opgevat, en niet is beperkt tot bepaalde vormen of uitingen daarvan. Veel meer zijn die zaken als leidraad genomen, die in de jaren 1945-1987 in het zoeken naar groter 'cultureel' contact aan de orde kwamen in de Limburgen, en waarvan dan ook de weerslag in de literatuur en de bronnen is teruggevonden.

Hierbij kan niet altijd de chronologische aanpak, zoals tot hier gevolgd, worden aangehouden; vaak was een thematische aanpak nodig, omdat na 1945 vele zaken zich tegelijkertijd afspeelden, al dan niet in verband met elkaar. Maar terugkerend naar de situatie rond 1945 kunnen we nog een ander belangrijk initiatief noemen. In 1945 werd namelijk te Maastricht de 'Culturele Raad Limburg' opgericht (als eerste in Nederland), op volkomen particuliere basis. Daar men als doelstelling voerde, in het algemeen gezegd, 'de instandhouding en de bevordering van de cultuur in Limburg', ligt het voor de hand dat ook de culturele betrekkingen met Belgisch Limburg aan bod kwamen. Er is in de loop der jaren de nodige kritiek op het reilen en zeilen van deze raad geweest, zeker in de eerste jaren van zijn bestaan, maar men moet niet vergeten dat de raad geen culturele 'beweging' op zich is, maar veeleer een coördinerend en stimulerend centrum, om kunst en cultuur aan de massa aan te bieden. Een criticus heeft ooit over de raad gezegd dat 'een zo uitgebreid en onontgonnen arbeidsterrein als het vele werk in het eigen gewest vormt,

¹² F. Erens, *Regionale Federalisatie*, Assen 1967.

de internationale contacten minder dringend maakt'.¹³ Toch heeft de Raad, al dan niet alleen, in deze de nodige initiatieven ontplooid. Hij treedt in 1953/1954 adviserend en meewerkend op bij het oprichten van de Limburgse Culturele Raad in Belgisch Limburg. Toen deze er eenmaal was, werd er gestudeerd op een gezamenlijk cultuurplan, en een prijsvraag voor schrijvers uit beide Limburgen uitgeschreven (dit laatste was overigens geen origineel idee, zie de Inleiding over de jaren 30). In 1954 wordt in de raad een sectie opgericht onder de naam 'Groot-Limburgse werkcommissie'. De 10 leden van de sectie kwamen van beide Limburgse culturele raden. De bedoeling was om gezamenlijk tot nieuwe cultuuruitwisseling en verbreiding te komen. In eerste instantie was men van plan 'Groot-Limburgse culturdagen' te houden, contacten en uitwisselingen te bevorderen, vooral tussen scholen, tentoonstellingen van kunstwerken te organiseren, de bevolking nader tot elkaar te brengen, en de pers te activeren, om feiten en gebeurtenissen van over en weer te gaan vermelden, om zodoende ook de belangstelling voor 'elkaar' te doen toenemen. Een zaak die tot op de dag van vandaag eigenlijk nog verder kan worden verbeterd! Radio Hasselt en de R.O.Z. werden ook in deze zaak, en andere zaken, zoals bijvoorbeeld prijsvragen, betrokken. Hun samenwerking was trouwens na 1945 al op eigen initiatief begonnen en mag als voorbeeld gelden. Zij had bijvoorbeeld tot gevolg dat de Nederlandse zanger Jo Erens, de 'Limburgs Troubadour', ook in Belgisch Limburg zeer populair werd, wat op zijn beurt natuurlijk ook weer bijdroeg tot de culturele 'gelijkschakeling' van de beide provincies.

Behalve dat de Groot-Limburgse werkcommissie samenkwam, gingen ook de beide Culturele Raden gezamenlijke vergaderingen beleggen, om plannen te bespreken. De werkcommissie kwam, als uiting van haar 'internationale' samenstelling beurtelings bijeen in Hasselt en Maastricht. Zij begon in 1956 met het organiseren van wat men noemde de 'Groot-Limburgse culturdagen'. Dit behelsde natuurlijk ook het bij elkaar brengen der beide bevolkingen, en het streven naar cultuurspreiding. Om een sfeerbeeld van zo'n dag te schetsen, volgt hier een korte beschrijving van de eerste dag te Bilzen (België) uit 1956. 'Na de openingsrede door de voorzitter van de Belgische groep, de heer Mr P. Knapen, volgde een academische zitting, waarin de heer Bussels uit Hasselt een op hoog peil staande rede hield over: 'toen beide Limburgen één waren.' Nadat de tentoonstelling van schilderstukken van kun-

¹³ F. Hermans, Regionalisme en cultuurpolitiek, in: *Met betrekking tot Limburg*, H. Derks (red.), Amsterdam 1966, pag. 259-260.

stenaars uit de beide Limburgen geopend was en de aanwezigen kennis van het tentoongestelde hadden kunnen nemen, volgde een echt Limburgse koffietafel. Oorspronkelijk gepland in het park van de burgemeester, moest ze op het laatste moment worden gehouden onder het beschermende dak van de speelplaats der jongensschool. Dit deed echter geen afbreuk aan het geheel. De koffietafel, keurig en rijkelijk verzorgd, illustreerde wederom de traditionele gastvrijheid, die Belgisch-Limburg, terecht, ver over zijn grenzen bekend heeft gemaakt. De avond werd gevuld met een concert, afgewisseld door demonstraties en volksdansen, uitgevoerd door diverse groepen uit de streek'. Officieel werd vastgelegd dat 'het resultaat zeer bevredigend was', en 'de belangstelling van het publiek zeer groot'.¹⁴ In een krantebericht werd echter gesproken van: 'Een ontmoeting die weliswaar niet de oorspronkelijk geplande omvang en intensiteit had'.¹⁵ Het is inderdaad de vraag, of het geschetste beeld van de dag correspondeerde met het doel 'een ontmoetingsdag voor de bevolking te creëren'. Waarschijnlijk werd door het programma te zeer op een bovenlaag der bevolking gemikt, ondanks de beperkte mogelijkheden van die dagen. In ieder geval gingen deze Groot-Limburgse dagen nog enkele jaren door, zonder de beoogde doorbraak naar het grote publiek, en zonder een grootscheepse cultuuruitwisseling te kunnen bewerkstelligen. Daarop stierf dit initiatief een zachte en geruisloze dood. Gouverneur Roppe van Belgisch Limburg, zelf een grote stimulator van de culturele betrekkingen tussen beide provincies, zei er in 1975 het volgende over: 'De Groot-Limburgse culturdagen bleven geforceerde manifestaties en gingen [daarom] spoedig teloor'.¹⁶ Bovendien waren er mensen die de benaming 'Groot-Limburg(s)' historisch belast vonden, omdat de term hen deed denken aan de nazi-tijd.¹⁷ Ook het gebruik van de benaming 'onze gouw' voor Nederlands en Belgisch Limburg deed in die richting denken. Toch lijkt het erop dat hier geen enkele opzet in het spel is geweest en kritiek op de benamingen was nooit doorslaggevend voor succes of falen van de ondernemingen. De benaming 'Groot-' zou trouwens nog terugkeren en dan minder kritiek oproepen. Overigens is nauwelijks bekend dat deze dagen een voorloper hadden in de 'Limburgse dagen' die in de periode 1953-1956 te Zonhoven (België) werden georganiseerd door een 'in-

¹⁴ *Jaarverslag van de Culturele Raad Limburg over 1956*, pag. 9-10.

¹⁵ *De Noord-Limburger*, 28-05-1956.

¹⁶ L. Roppe, Grensoverschrijdende contacten, in: *Limburg 1950-1975*, Hasselt 1975, pag. 236.

¹⁷ Hermans, o.c., pag. 259-260.

richtend comité' (zonder dat duidelijk is wie dit nu precies waren) in samenwerking met het Belgische Davidsfonds. De bedoeling was ieder jaar een specifiek Limburgs probleem te behandelen, in de hoop dat er uit de discussies een concreet initiatief zou groeien ten gunste van Limburg. Zo was het vierde onderwerp 'De Limburgse mens en de cultuur'. Doch ook hier was de publieke belangstelling zo gering, dat men ermee moest ophouden.¹⁸

III. Concrete actiepunten

Het wordt tijd om ons af te wenden van de weinig succesrijke 'overheids'inspanningen en onze aandacht te richten op een meer 'volks' initiatief, dat wel veel succes had en al lang bestaat. Bedoeld wordt het Oud-Limburgs Schuttersfeest (O.L.S.). Het stamt uit een tijd dat de culturele betrekkingen nog vrijwel alleen door de 'bevolking' werden geregeld. Het bijzondere is, dat het tot op de dag van vandaag is blijven bestaan, ondanks alle veranderingen die inmiddels hebben plaatsgevonden. Oorspronkelijk was het O.L.S. alleen een schietwedstrijd. Schutterijen uit diverse plaatsen en streken kwamen samen om zich met elkaar te meten in schietvaardigheid. Wie won, mocht het volgend jaar het O.L.S. organiseren. Vanaf het begin mochten schutterijen uit beide Limburgen deelnemen. Over de beginjaren is niet al te veel bekend, maar de start ligt waarschijnlijk rond het jaar 1891. Elke schutterij opereerde autonoom. Uniformen werden al heel lang niet gedragen. In 1927 werden reglementen opgesteld. Zij bepaalden hoe de schutterijen op het O.L.S. moesten handelen. Later verenigden de schutterijen zich tot bonden. In 1937 kwam er een overkoepelende federatie voor beide provincies. Begonnen dus als 'particulier' initiatief, omvat het O.L.S. heden ten dage veel meer dan in het begin. Het programma kent op de eerste plaats de optocht die soms wel vier tot vijf kilometer lang is, en tijdens welke maar liefst negentien onderdelen kritisch door de jury worden beoordeeld. Ook op het eigenlijke feestterrein hebben belangrijke wedstrijden plaats. Dit alles resulteert tegenwoordig in een grote belangstelling: duizenden en nog eens duizenden bezoekers. Ook de Provinciebesturen geven acte de présence: vaak zijn de beide gouverneurs aanwezig. De pers aan beide zijden van de Maas schenkt er de nodige aandacht aan. Vanuit de schutterswereld wordt de huidige situa-

¹⁸ M. Switten, De Limburgse dagen te Zonhoven, in: *De Tijdspiegel*, aug./sept. 1956, jrg. 11, no 7, pag. 212-213.

tie als volgt beschreven: 'Het schieten is een pure schuttersaangelegenheid; de bijwedstrijden hebben ervoor gezorgd dat het geboden programma steeds interessanter is geworden voor de bezoeker die ook belangstelling heeft voor andere aspecten van het schuttersleven. Het nog steeds in getal toenemende publiek geeft beslist aan dat men met de gehanteerde formule duidelijk op de juiste weg is'.¹⁹ Dit is zeker inderdaad één van de 'succesnummers' van de Limburgse culturele betrekkingen te noemen, ook voor het tijdvak 1945 tot heden.

Terug dan nu naar het midden van de jaren vijftig. In deze tijd ontstond namelijk een ander succesvol initiatief. In 1952 werd te Elsloo besloten een toneelwedstrijd te organiseren om geld in te zamelen voor een fanfare. Opvallend hierbij was dat men avondvullende stukken bracht en naast drie Nederlands Limburgse gezelschappen ook drie Belgisch Limburgse gezelschappen aanzocht, om zo ook de naburige gemeenschappen van over de Maas te trekken; dicht langs de Maas was de band nog altijd vrij sterk gebleven. Tevens hoopten de initiatiefnemers de 'wedstrijd' het karakter van een bijzondere Nederlands Belgische krachtmeting te geven. Het werd een groot succes. Men ging het 'het Toernooi der Maasgouwen' noemen en gaf het een jaarlijks karakter. De Nederlands Limburgse deelnemers waren er op gebrand om de Nederlandse achterstand in het amateurtoneel in te halen. Het comité bepaalde het 'doel' als volgt: 'het toneellevens in en de onderlinge contacten tussen de beide Limburgen te bevorderen'.²⁰ Naderhand werden er ook toneelgezelschappen van buiten de beide Limburgen toegelaten om 'leefbaarheid en peil' te verhogen. En in 1966 werd daarom de naam veranderd in 'Toernooi der Lage Landen'. Van puur particulier initiatief ging het toernooi over in handen van de federaties van amateurtoneelgezelschappen. Het organisatiecomité fungeerde als subcommissie van het Belgisch/Nederlands Cultureel Accoord, zodat de overheid er via een omweg toch mee te maken kreeg. Ook om financiële redenen was een dergelijke constructie nodig. Wegens groeiend succes en groter worden de omvang werd het comité in 1973 omgezet in een stichting. Tot op heden is het toernooi zeer succesvol, ondanks de 'concurrentie' van televisie en andere amusementsvormen.

¹⁹ J. Walraven, De geschiedenis van het Oud-Limburgs Schuttersfeest en van de Oud-Limburgse Schuttersfederatie, in: *Veldeke*, 1973, no 3, pag. 1-10.

²⁰ H. Schillings, *Toneel en theater in Limburg*, Assen 1976, pag. 197-199.

Bij het Limburgse beroepstoneel liepen de zaken helaas anders af, hoewel ook hier het begin veelbelovend was. In de gouden jaren van het zogenaamde 'Zuid-Limburgs toneel', een amateurgezelschap onder leiding van Jef Schillings, gaf dit gezelschap veel voorstellingen in Limburg maar ook daarbuiten, onder andere in Belgisch Limburg. We spreken dan over de jaren vlak voor de Tweede Wereldoorlog. Dit resulteerde in jarenlange contacten met de Vlamingen. Voortbouwend op deze successen ontstond in 1947, in samenwerking met de Culturele Raad Limburg, een stichting onder de naam 'Stichting Beroepstoneel Limburg', met provinciaal subsidie. Er werkten geen Vlamingen mee. De spelers van de stichting kwamen van vier verschillende gezelschappen. Na jarenlang voorstellingen te hebben gegeven, kampte men rond 1960 met een gebrek aan goede acteurs. Ook kwam er geen tijdige vernieuwing en was de repertoirekeuze zodanig, dat onvoldoende weerklank werd ondervonden. Men zocht uitbreiding en samenwerking.

Wat, gezien de regio, voor de hand lag, werd toch een 'revolutionair' idee gevonden: het bestuur vestigde zijn hoop op de Limburgse naburen. In 1965 bepleitte het een beroepstoneelgroep voor de beide Limburgen, met acteurs uit de beide Limburgen. Na twee jaren experimenteren, ging per 1 september 1967 de 'Stichting Groot-Limburgs Toneel' van start. Er waren meer Belgische acteurs bij betrokken dan Nederlandse. In Belgisch Limburg wist men veel kleine podia te 'bespelen', in Nederlands Limburg was dat veel minder het geval. Ook de schouwburgers in Nederlands Limburg namen maar weinig voorstellingen af. Achteraf is gezegd dat dit te maken had met een gebrek aan organisatie en acquisitie van de zijde van het 'G.L.T.'. Ook andere argumenten werden gehoord. 'De ambivalentie, het spelen op twee helften van een nog imaginaire provincie Groot-Limburg, kan als verklaring worden gezocht voor de te trage ontwikkeling van schouwburgtoneel naar publiekstoneel'.²¹ Daarbij kwamen de nodige interne problemen, waar we in dit kader niet verder op in kunnen gaan. Rond 1971/1972 waren er zoveel verschillen van inzicht over repertoire en doelgroep dat binnen het G.L.T. een aparte groep ontstond voor het vormingstoneel: 'G.L. Twee'. De spanningen liepen zo fel op, dat heel wat vooraanstaande acteurs het gezelschap verlieten.

Uiteindelijk leidde dit alles ertoe dat het subsidie in 1975 door de beide Limburgse Provinciebesturen werd beëindigd en het G.L.T. zichzelf ophief. Na een kleine tien jaar te hebben gefunctioneerd als een 'ge-

²¹ Schillings, o.c., pag. 242-245.

mengd' gezelschap voor de beide Limburgen, betekende dit niet alleen een geweldig cultureel échec, maar ook het einde van een gedurfd initiatief.

Op operagebied is de ontwikkeling eigenlijk net zo geweest, met als belangrijkste verschillen dat de 'bloeiperiode' zo'n twintig jaar duurde, in plaats van de tien van het G.L.T., dat de acteurs allen Nederlanders waren en het werkterrein van de 'Zuid-Nederlandse Opera' behalve Nederlands Limburg en Belgisch Limburg ook Noord-Brabant omvatte. De Zuid-Nederlandse Opera was in 1951 gesticht, en aanvankelijk zo succesvol dat speelterrein en speelbeurten voortdurend werden opgevoerd. Probleem was daarbij vooral dat er in Limburg een tekort aan geschikte zalen was, en dat de overheidssubsidies op den duur tekort schoten. Bovendien speelde ook hier weer onderlinge verdeeldheid en gebrek aan gevoel voor samenwerking een rol. Nadat het provinciaal subsidie was bevroren, waardoor het rijkssubsidie in gevaar kwam, werd de Zuid-Nederlandse Opera in 1971 failliet verklaard. Het was een sterk cultureel bindmiddel geweest met Belgisch Limburg.²² De hoop werd gevestigd op het G.L.T., dat het gat moest vullen, hetgeen echter enkele jaren daarna een mislukking zou worden, zoals wij al zagen.²³

Als we nu terugkeren naar het werk van de overheid aan het eind van de jaren vijftig, en in het bijzonder de activiteiten van de Groot-Limburgse (Werk)-Commissie van de C.R.L., dan zien we dat zij, ondanks de teleurstellende resultaten van de Groot-Limburgse dagen van 1956-1958, gestaag verder werkten. Zo organiseerden zij in 1959 een 'dag der beide Limburgen' te Bokrijk. Verder kwamen in dat jaar Koningin Juliana en Koning Boudewijn naar Maastricht (Heer) voor een herdenking van verzetsstrijders. Bij die gelegenheid werd een jaarlijks uit te reiken 'Juliana-Boudewijn prijs' ingesteld. Deze prijs werd ingesteld ter 'bevordering van de contacten tussen de bewoners van het Limburg aan deze en aan gene zijde van de Maas'. Het was de bedoeling 'mensen uit de nauw met elkaar verwante buurstaten België en Nederland te huldigen voor hun verdienstelijk werk ter verbetering van de verstandhouding tussen de bewoners aan weerskanten van de grens'.²⁴ Gouverneur

²² Schillings, o.c., pag. 258-259.

²³ Meer informatie over dit onderwerp verschaft het boek van H. Schillings, en het G.L.T.-archief, dat berust bij het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht.

²⁴ Juliana-Boudewijnprijs blijvend monument voor Heer, door C. Bertrand, in: *Veldeke*, 1970, no 3, pag. 40-43.

Houben zei over het koninklijk bezoek: 'Een onvergetelijk bezoek, dat in feite beschouwd mag worden onze beide Limburgen te hebben gegolden. De huldiging der vorsten bij die gelegenheid in spontane samenwerking is geworden tot een eendrachtige en machtige manifestatie van twee nauw verwante gewesten'.²⁵ Dit was één van de laatste gelegenheden waarbij werd gesproken over 'Benelim'. Hierna zou deze naam in de vergetelheid geraken, en zouden er nieuwe benamingen de revue passeren om het streven naar nauwere samenwerking tussen de beide Limburgen aan te duiden. Zo werd sinds 1958 regelmatig gesproken over 'Het land zonder grenzen'.²⁶ Behalve de beide Limburgen, werden hiertoe ook de regio's Luik en Aken gerekend.

In 1961 organiseerde de Groot-Limburgse Werkcommissie een 'Ronde Tafel der beide Limburgen' te Maastricht voor het leggen van contacten tussen culturele organisaties en instanties uit de beide Limburgen en het voorbereiden van een onderzoek naar de concrete mogelijkheden van samenwerking en uitwisseling. Het verslag merkt op dat 'uit de besprekingen bleek dat ondanks de historische, culturele en ethische binding de staatkundige grens in velerlei opzicht een hinderpaal blijkt te vormen om het organisatieleven tot een vruchtbare en algemeen gewenste samenwerking te doen geraken. Met name blijkt de verscheidenheid van structuur van organisaties, schoolsysteem, pers en radiowezen afbreuk te doen aan een regelmatig contact. Ofschoon een kentering ten goede merkbaar wordt, zal slechts een bewuste positieve en actieve instelling, waarbij de instanties elkaar met begrip en openheid benaderen, een snelle intensivering der contacten geven kunnen'.²⁷ In de jaren daarna spreekt men ook over 'moeizame voortgang der contacten' en 'weinig bevredigende resultaten'. Vooral doordat organisaties in elke provincie naar eigen staatsverband zijn opgezet, en het vrijwel ontbreken van openbare vervoermiddelen tussen beide provincies, onvoldoende oeververbindingen over de Maas, en als gevolg van de afwezigheid van een fatsoenlijke wegverbinding tussen de twee mijnstreken.

IV. Nieuwe wegen sedert de jaren zestig

Door deze verwickelingen wordt de Groot-Limburgse Werkcommissie na tien jaar in 1964 opgeheven. De C.R.L. zegt erover dat in verband

²⁵ F. Houben, Benelim! in: *Heemkalender Limburg*, 1960.

²⁶ Zie: J. Lejeune, *Het land zonder grens*, Luik 1958.

²⁷ *Jaarverslag 1960/1961 Culturele Raad Limburg*.

met de ervaringen in voorgaande jaren het efficiënter leek de activiteiten, gericht op contacten met de Belgische zuster-provincie, voorshands meer te entameren en te begeleiden vanuit het Dagelijks Bestuur en het Bureau, dan vanuit de desbetreffende commissie. Met name worden daarbij nog eens de verkeerstechnische problemen genoemd, en een zeker mentaliteitsverschil dat mede wordt veroorzaakt door een gericht-zijn op de nationale centra. In 1976 is er in de Culturele Raad Limburg wel nog een soortgelijke commissie ingesteld onder de naam ILAOC, Inter-Limburgs Ambtelijk Overleg inzake Cultuur. Het initiatief kwam van enkele personen binnen de C.R.L. die handelden op persoonlijke titel. Toen dit niet de gewenste resultaten opleverde, is het beraad in 1980 uit de C.R.L. gestapt. Nu bestaat het alleen nog maar uit griffie-ambtenaren en portefeuillehouders.²⁸ Wat betreft die verkeersverbindingen moet nog worden vermeld dat de enige grensoverschrijdende spoorwegverbinding tussen de beide Limburgen, namelijk tussen Hasselt en Maastricht in 1954 was opgeheven, ondanks vele protesten. Reden zou zijn dat de lijn niet rendabel was, hoewel er ook stemmen opgingen die het verdwijnen van de spoorverbinding weten aan een te 'francofone' top van de N.M.B.S. (Belgische spoorwegen), die haar zin doordrukte. Hoe het ook zij, hoewel de lijn nog lange tijd 'slapend' aanwezig bleef, ze werd nooit weer heropend. Pas in 1973 werd een auto-weg tussen de beide Limburgen geopend.

Bijna tegelijkertijd met het opheffen van de werkcommissie, werd in 1964 begonnen met het organiseren van contactdagen, eens per jaar, alwéér onder de titel 'Groot-Limburgse dag'. Dit had te maken met de reorganisatie van de C.R.L., die nu ten dele ook door samenstelling en subsidiëring was gebonden aan de provinciale overheid, en niet meer een puur particuliere instelling was.

Naar de Groot-Limburgse dagen uit de vijftiger jaren werd niet gerefereerd. Men noemde de dag in 1964 te Zonhoven de 'Eerste Groot-Limburgse dag'. Bij deze gelegenheid stelde de Belgisch Limburgse gouverneur Roppe de retorische vraag 'zijn niet alle dagen Groot-Limburgse dagen?'. Om aan te geven dat realisatie van hetgeen werd besproken op zo'n dag slechts gestalte krijgt door de inzet voor die zaken op iedere dag en niet slechts op de dag van de samenkomst. In 1965 volgde nog zo'n dag te Maastricht, evenals een derde dag in 1966 te Houthalen (België), waarna het weer was afgelopen met dergelijke gebeurtenissen. In deze drie jaar werd over vele zaken gesproken, zoals onder meer

²⁸ *Jaarverslag 1963-1965 Culturele Raad Limburg.*

over maatschappelijk opbouwwerk, streekontwikkeling, samenwerking van jeugd- en jongerenorganisaties, het geschiedenisonderwijs, cultuurintegratie, samenwerking van verenigingen, vormingswerk voor volwassenen en gespreksgroepen over cultureel grensverkeer en verwezenlijking van de dialoog. Men noemde de dagen succesvol, maar toch werd deze formule niet voortgezet. Uit de voorhanden zijnde literatuur en bronnen valt moeilijk uit te maken wat er nu precies door deze bijeenkomsten werd verwezenlijkt, en wat niet. En of dit meer gebeurde in samenspel met andere ontwikkelingen. Dat er na drie jaar alweer naar andere wegen werd gezocht, geeft echter te denken.

Behalve de wedergeboorte van de Groot-Limburgse dagen in 1964, wordt er ook een geheel nieuw initiatief geboren. Enkele personen, waaronder een groot 'pionier' van het streven naar grotere culturele contacten tussen de Limburgers, Pater Sangers, hebben een grote bekommernis voor de culturele ontwikkeling van de bevolking van de Maaskant. Zij willen contacten en samenwerking op cultureel en sociaal-economisch gebied gaan verzorgen. Pater Sangers streeft hiernaar al langer op allerlei gebieden. In 1965 ontvangt hij dan ook de Juliana-Boudewijn prijs. In 1966 gaat men dan over tot de oprichting van een 'min of meer organisatorisch verband', genaamd 'De Maasketen Jan van Eyck'. Men beoogt 'bruggen te slaan over de Maas, in letterlijke zin, alsook in figuurlijke zin'.²⁹ Niet alleen zouden de gemeentebesturen van de Maasgemeenten elkaar regelmatig moeten ontmoeten, maar vooral moet ervoor worden geijverd om de mensen bij alle mogelijke gelegenheden bij elkaar te brengen. In onze mentaliteit moeten we de landsgrens eenvoudig wegdenken, zo verklaart voorzitter Vandeurzen in 1967. 'Het is nu toch wel voor iedereen duidelijk dat de inwoners ten oosten en westen van de Maas dezelfde soort mensen zijn. We zouden ons daarom als één volk moeten gedragen'.

Het zo gestichte samenwerkingsverband van het grensgebied der beide Limburgen bestaat uit leden en een uitvoerende commissie, samen ongeveer veertig personen. Men vergadert maandelijks. Subcommissies houden zich onder andere bezig met recreatie, toerisme, cultuuronderwijs, sport, ruimtelijke ordening, bruggen, pers en voorlichting. 'Gehinderd' wordt men in het werk door mentaliteitsveranderingen, politiek, aanpassingen aan nationale cultuurpatronen en een administratief apparaat dat sporen heeft nagelaten.³⁰ In het begin steunt men het tijd-

²⁹ De Maasketen Jan van Eyck, in: *Maasland*, 14e jrg., 1966-1967.

³⁰ J. Cuppens, De Maasketen Jan van Eyck, in: *De Band*, januari 1971, pag. 48-49.

schrift 'Maasland', als bindend element tussen de Limburgen, later gaat men eigen uitgaven verzorgen zoals de 'Maaslandse sprokkelingen', en een Maasland-kaart. Bij het overlijden van de grote voorvechter Pater Sangers in juli 1987, bleek hoeveel belangstelling er was voor het streven van de Maasketen, naar meer samenwerking van de beide Limburgen, en naar herwaardering van de Limburgse cultuur en historie in het algemeen. Besloten werd daarom om een 'Pater Sangers prijs' voor Limburgensia in te stellen. Deze zal voor het eerst worden toegekend in 1989, bij de herdenkingsactiviteiten van 150 jaar scheiding van de Limburgen. Tevens wordt er geijverd voor de oprichting van een Pater Sangers documentatiecentrum,³¹ dat in Maaseik zou moeten komen.

De Maasketen zelf keert al de Kannunik Koenen Prijs uit aan talent uit de beide Limburgen, zoals in 1987 aan de troubadour S. Savelkoul uit Geulle. Ook doet men aan schooluitwisselingen, aan dialect- en volkskunde, en ondersteunt men tal van projecten. Veelal opereert men op verenigingsniveau.

Op bestuurlijk niveau bestaat er sedert 1976 een tegenhanger onder de naam Inter-Limburgs Overlegorgaan Maasland. Zij regelt zaken in ongeveer dezelfde regio. Vooral samenwerking tussen streekorganen wordt nagestreefd.

Sinds 1969 speelde, onder andere bij de C.R.L., het plan tot instelling van een 'Inter-Limburg Instituut', om bestaande lacunes in informatie op het culturele vlak op te heffen. Voorshands kwam er geen instituut, maar in 1973 kwam er wel een Inter-Limburg functionaris, de heer J. Wouters, die bekend werd onder de naam Limburgse contactambtenaar. Deze functionaris wordt betaald door beide provincies. Oorspronkelijk zetelde Wouters afwisselend in Hasselt en in Maastricht, later alleen nog in Maastricht. Niet alleen culturele zaken, maar alle zaken van grensoverschrijdend en gezamenlijk belang gingen tot zijn werkterrein behoren. Zo konden ook bestaande contacten worden geïnstitutionaliseerd en geïntensiveerd. Volgens eigen zeggen ontmoette hij vanaf het begin overal de wil en de bereidheid tot samenwerking, deel uitmakend van een langzame verandering van mentaliteit.³² De functie van contactambtenaar had en heeft een stimulerende, coördinerende en informatieve rol te vervullen met betrekking tot de uitbouw van een hechtere samenwerking tussen de twee provincies. In 1975

³¹ Pater Sangersprijs voor Limburgensia, in: *Limburgs Dagblad*, 10-11-1987.

³² J. Thijssen, Interlimburgs contactambtenaar Jef Wouters: 'De wil tot samenwerking over de grens is aanwezig', in: *Limburg Vandaag*, no 18, 31-01-1974, pag. 19-21.

noemt hij inventariserend een aantal uitingen van culturele integratie op.

1. Het Oud-Limburgs Schuttersfeest.
2. Het Wereld Muziek Concours te Kerkrade. Dit wordt eens in de vier jaar gehouden, en trekt deelnemers uit de gehele wereld.
3. Het muziekfestival voor de jeugd te Neerpelt, dat ook open staat voor deelnemers van buiten 'de Limburgen'.
4. Het korte tijd later opgeheven Groot-Limburgs Toneel.
5. De jaarlijkse 'inter-Limburgse toneeldag', beurtelings in Nederlands en Belgisch Limburg georganiseerd voor amateurtoneel.
6. De Contactraad der Schouwburgen.
7. Het Cultureel Jongerenpaspoort.
8. De Maasketen Jan van Eyck.
9. Het Limburgs Symfonie Orkest te Maastricht. Het L.S.O. speelde in beide provincies en werd door beide provincies gesubsidieerd. De hoogte van het subsidie was gekoppeld aan het aantal optredens. In 1987 heeft Belgisch Limburg echter haar deel van het subsidie beëindigd.
10. Het Maaslandtreffen der Karnavalsverenigingen.
11. Stichting Veldeke. Zij beoogt het behoud der Limburgse dialecten in beide Limburgen.
12. Uitwisseling schoolklassen. Langere tijd had de contactambtenaar ook een rubriek in 'Limburg Vandaag' onder de naam 'Interlimburg Actueel', waarin problemen en vorderingen aan de orde kwamen.

De problemen die zich (kunnen) voordoen bij de samenwerking over de grenzen heen, somt de contactambtenaar ook op.

1. Verschillen in bestuurlijke en politieke systemen.
2. Verschillen betreffende wettelijke bevoegdheden van de overheidsorganen.
3. Autonome taakstelling van de lagere overheid.
4. Inhoud, karakter en werking van overheidsplannen.
5. Behoeftte aan organisatorische structuren.
6. Verhouding bestuur tot bestuurden.
7. Problemen met de taal, voornamelijk in de betrekkingen tussen Nederlands Limburg en de provincie Luik.³³

³³ J. Wouters, in: *Interprovinciaal*, juli 1982, pag. 12-14.

Behalve aan samenwerking tussen de beide Limburgen werd er ook aan grote samenwerkingsverbanden gedacht, zoals al bleek uit het 'land zonder grenzen' concept uit 1958. Ook werd er langere tijd gestreefd naar samenwerking door de Benelux overlegorganen in een 'Benelux-middengebied', bestaande uit Nederlands en Belgisch Limburg en Nederlands Noord-Brabant. Hoewel de Studiegroep Hasselt zich hier nog steeds mee bezig houdt, kan ik weinig concrete resultaten achterhalen, vooral niet op cultureel vlak.

'Land zonder grens', of 'land zonder grenzen', komt ook ongeveer overeen met de nu wel gebruikte term 'drielandenland', hetgeen eigenlijk juister is, omdat de grenzen toch nog altijd, tot op zekere hoogte reëel zijn. De term drielandenland wordt ook wel gebruikt om specifiek de 'driehoek' tussen de steden Maastricht, Aken en Luik aan te geven, wat buiten het kader van dit onderwerp valt. De term wordt echter niet altijd even nauwkeurig gebruikt; soms wordt ook Belgisch Limburg erbij gerekend.

Een ander overkoepelend orgaan is de 'Euregio Maas-Rijn', in 1975 opgericht door provinciale en regionale overheden. Het bestaat uit vier deelregio's: Nederlands Limburg, Belgisch Limburg, de provincie Luik en het Duitse voormalige Regierungsbezirk Aken. De bedoeling is de krachten te bundelen, om op die manier maximaal te kunnen profiteren van de enorm gunstige ligging, centraal tussen de Randstad Holland, de stedendriehoek Brussel/Gent/Antwerpen en het Duitse Ruhrgebied. Men kan het ook zien als een poging de term 'land zonder grenzen' meer inhoud te geven. Immers, pas dan wordt de centrale ligging optimaal gunstig.

Van de inspanningen van deze instelling profiteren de Inter-Limburgse culturele betrekkingen natuurlijk mee. Belangrijk is in dit verband dat het 'Euregio-kantoor' gevestigd is in het provinciegebouw te Maastricht en dat de heer Wouters, de Inter-Limburg contactambtenaar, er hoofd van is. Het totale gebied bestaat uit zo'n 10.000 km², met ± 4 miljoen inwoners. De drie gouverneurs van de provincies Limburg en Luik, en de president van het Regierungsbezirk Keulen komen regelmatig bij elkaar om via besprekingen de geboekte vooruitgang te bestuderen en beslissingen te treffen. De heer Wouters zorgt onder andere ook voor het voorbereiden van het beleid op het gebied van de cultuurpolitiek, het nemen van initiatieven en het leggen van contacten.

De twee Limburgse provinciale overheden, die zeer regelmatig bij elkaar komen voor besprekingen, hebben tegenwoordig ieder jaar een thema. In 1987 was dat 'jonge solisten'. In het verleden waren dat onder

andere: amateurtoneel, cultuurtoerisme, auteurs, musici, componisten. Promotor hiervan is Drs L. Benders. Deze inspanningen zijn heel 'resultaatgericht' opgezet.³⁴

De samenwerking tussen de provincies komt sedert 1982 ook tot uiting via verschillende commissies van de Euregio. Zij hielden zich recentelijk bezig. Onderwerpen: architectuur, keramiek, moderne kunst, film, theater, tentoonstellingen, poëzie, ballet, Euregio jeugdorkest (met 'stages' in de vorm van optreden in alle vier regio's). Ook bestaat er een 'cultuurruil' met ieder jaar een ander onderwerp, zoals bijvoorbeeld amateurtoneel. Dit houdt in dat men ieder jaar iets zoekt in de andere provincie, wat een bepaalde leemte in de eigen provincie opvult.³⁵

Behalve van 'Euregio' is ook een tijdlang sprake geweest van een 'Halma-regio'. (Een afkorting van Hasselt, Aken, Luik en Maastricht). Maar dit samenwerkingsinitiatief was meer gericht op de ruimtelijke ontwikkeling van het hele gebied dan op de culturele ontwikkeling; het is nu niet meer onder die naam actief.

Wat betreft de culturele ontwikkeling in de beide Limburgen, moet er ook nog iets worden gezegd over de plannen voor een 'Inter-Limburgse universiteit'. Op het eind van de jaren vijftig werden gedachten omtrent samenwerking ontvouwd, toen bleek dat er zowel in Belgisch als in Nederlands Limburg behoefte en interesse bestond voor de oprichting van een universiteit. In beide Limburgen gingen stemmen op om één Inter-Limburgse universiteit te stichten, in plaats van er twee te bouwen, op nauwelijks dertig kilometer van elkaar. Het bleek echter zeer moeilijk om de bestaande structuren te omzeilen. En uiteindelijk bleek dat, indien men te zeer vasthield aan het vooruitstrevende idee van een in feite 'internationale' universiteit, men kans liep om in beide provincies Limburg de universiteit geheel mis te lopen. Een universiteit naar de 'periferie' van een land te halen, bleek al moeilijk genoeg. Bovendien waren de verschillende wetgevingen en structuren extra struikelblokken. En, hoewel er veel intensieverklaringen in de beide Limburgen waren afgelegd, stonden daar eigenlijk te weinig 'echte' gesprekken tegenover.³⁶ Men concludeerde dan ook als volgt: 'Men moest er rekening mee houden dat in beide Limburgen de effectieve realisatie van universitair onderwijs de hoogste voorkeur moest krijgen. Om dit vanaf het begin te doen in de vorm van een Inter-Limburgse universiteit, was er buiten Limburg onvoldoende begrip, de formule te gecompliceerd, en te on-

³⁴ Interview met de heer J. Wouters, 09-03-1987.

³⁵ Interviews met mevrouw A. Boesmans en de heer J. Raskin, 25-05-1987.

³⁶ Interview met de heer J. Raskin, 25-05-1987.

gewoon en vooruitstrevend. Dit zowel voor een deel van de publieke opinie, als wel voor de politici, die de wettelijke voorwaarden ervoor moesten creëren'.³⁷ Toen dus in begin jaren zeventig de beslissingen vielen, kreeg België een Limburgs Universitair Centrum te Diepenbeek, en Nederland een medische faculteit te Maastricht, die nu verder wordt uitgebouwd.

Het streven naar samenwerking leeft wel voort in initiatieven, als het 'Inter-Limburgs Postuniversitair Centrum', rond 1973 opgericht onder impuls van de beide gouverneurs, om gezamenlijk nascholingscursussen te verzorgen. Andere zaken zijn onder andere uitwisselen van informatie en data, gezamenlijk uitnodigen van gasthoogleraren en experts, uitwisselen van studiepakketten en samenwerking van de beide studiebu-reaus. Eén gezamenlijke universiteit lijkt echter voorgoed buiten de mogelijkheden te liggen.

V. De pers

We hebben het al eerder over de samenwerking tussen Radio Hasselt en de R.O.Z. gehad. Deze bestaat nog steeds, als schakel tussen de beide Limburgen. Verder is ook de invloed van de Belgisch Limburgse 'vrije radiozenders' op Nederlands Limburg aanzienlijk, met name voor wat betreft sportverslaggeving en verenigingsnieuws.

Ook besteden de diverse regionale kranten in beide Limburgen veel meer aandacht dan vroeger aan 'nieuws' uit het andere Limburg. Bovendien zorgt de steeds verder gaande 'bekabeling' voor een steeds groter wordend bereik van de Nederlandse en Belgische televisieprogramma's onderling. Hierdoor wordt de kennis over het andere Limburg, en in groter verband het andere land, steeds groter. Ook dit draagt bij tot een mentaliteitsverbetering.

Een echt 'Inter-Limburgs' tijdschrift is er tegenwoordig, mede door deze ontwikkelingen, niet meer. Zij zijn er in het verleden wel geweest, maar hebben nooit de gewenste populariteit en dus gewenste 'penetratie' van de bevolking bereikt. Een kort overzicht volgt hier:

De Bronk, 'Limburgs maandblad', (1953-1963); voortgezet als:

Maasland (1963-1970); voortgezet als:

Limburg Vandaag (1970-1979); speciaal opgezet als

Nederlands Belgisch tijdschrift; voortgezet als:

³⁷ J. Wieërs, De gemiste kans van een interlimburgse universiteit?, in: *Ons Erfdeel*, no 2, maart/april 1975, pag. 165-171.

Limburg Actueel (1980-1981).
 Verder nog:
 Limbogram (1967-1970); voortgezet als:
 De Band (1971-1978).
 Van Limburg Vandaag/Limburg Actueel werd gezegd dat het falen vooral te wijten was aan het feit dat het blad te zeer op overheidssubsidie en bedrijven dreef, en niet genoeg op een breed publiek was gericht.³⁸
 De Vereniging van Limburgse schrijvers heeft een eigen publicatie onder de naam 'Oostland'. Voor diverse andere deelgebieden van de culturele betrekkingen bestaan wel nog tijdschriften en uitgaven, maar die zijn meestal op een klein, select publiek gericht en niet op een breed publiek, zoals bovenstaande uitgaven.
 Op historisch gebied verdient wel zeker nog de reeks 'Maaslandse Monografieën' een aparte vermelding, die door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en het L.G.O.G. te Maastricht wordt uitgegeven. De ruim vijftig verschenen monografieën behandelden diverse onderwerpen uit het verleden van de beide provincies. In de redactie van de serie hebben personen uit Nederlands en Belgisch Limburg zitting.

BESLUIT

Met veel zaken ben ik nu tot de huidige situatie aangeland. Daarom tot slot nog een korte schets van de ontwikkeling en de vooruitzichten. Na de scheiding was er tot 1914 veel samenwerking tussen de bevolking, veelal op lokaal niveau, waarbij men weinig belemmeringen ondervond. Op overheidsgebied gebeurde er weinig. Tussen 1914 en 1940 ontstond er een tegenstelling. Er kwamen meer belemmeringen, maar er kwam ook een tegenbeweging op gang, gericht op samenwerking, het eerst onder de bevolking, wat later ook gevolgd door de overheid, op verschillende niveaus. Na 1945 is er een versterking te zien van het streven naar contact, zowel bij overheid als bevolking. Ondanks tegenslagen, ik memoreer slechts het beëindigen van het Groot-Limburgs Toneel en het mislukken van een Inter-Limburgse universiteit, blijft de stijgende lijn aanhouden van de onderlinge contacten en successen. Zijn de overheidsinspanningen nog redelijk goed te volgen via uitgegeven verslagen en dergelijke, de

³⁸ Interview met de heer J. Raskin, 25-05-1987.

inspanningen van de bevolking zijn veel moeilijker te volgen. Vaak spelen ze zich op lokaal niveau af zonder schriftelijke neerslag en zijn ze afhankelijk van enkele welwillende personen. Vallen deze weg, dan is de zaak in kwestie vaak jarenlang 'sluimerend', om soms te herleven door nieuwe initiatieven van andere personen.

In ieder geval is er een bloeiende samenwerking, met name op het gebied van verenigingen en dergelijke. Men kan stellen dat de Inter-Limburgse culturele contacten van jaar tot jaar in kwantiteit toenemen. Op overheidsniveau is er meer overleg dan vroeger, zowel tussen de twee provincies alsook op grotere schaal, bijvoorbeeld in het kader van de Euregio Maas-Rijn, en in algemeen Europees verband.

Vele zaken zijn in dit kader niet in detail aan de orde gekomen. Dit bewijst slechts hoeveel Inter-Limburgse culturele betrekkingen er tegenwoordig zijn.

Dat soms de culturele betrekkingen en 'éénwording' na 1945 wat kunstmatig werden opgevoerd – men denke slechts aan het Limburgse volkslied dat met de vijfde strofe en al door Belgisch Limburg werd overgenomen – is geen echt bezwaar. Vóór 1945 was al te veel verwijdering ontstaan. Had men niet tijdig gereageerd, dan was het contact waarschijnlijk grotendeels verloren gegaan.

Daarom kan men in 1989, bij de 'herdenking' van 150 jaar scheiding der beide Limburgen, tenminste terugzien op vele vruchtbare initiatieven na 1945. Al zal menigeen, met de heer Knoors van de Maasketen Jan van Eyck, verzuchten dat we na 150 jaar scheiding beter kunnen rouwen dan feestvieren.

BIJLAGE

Aanvullend overzicht van niet besproken culturele betrekkingen c.q. vormen van samenwerking

Stand december 1987

- Cultureel Zomerevenement Thorn
- Interlimburgse monumentendag
- Interlimburgprijs go-cart rijden
- Bijeenkomsten bugelen en kruisboogschieten
- Contactraad Schouwburgen
- In de Stichting 'Zuid-Nederlandse ontmoetingen'
- Wagenspelen te Susteren
- Wagenspeelfestival te Bokrijk
- Hendrik Prijs prijs (van beide Limburgen en Brabant)
- Mathias Kemp Prijs (jaarlijkse culturele prijs voor literatuur)
- Frans Erens Prijs
- Belgisch-Nederlandse commissie ter bescherming van de St. Pietersberg
- Blasica, voor amateurmuzikanten
- Basilica concerten Tongeren
- L.G.O.G.
- vereniging 'de Aldenborg'
- 'Miss Limburg Internationaal' (Nederlands + Belgisch Limburg)
- raad voor het jeugdbeleid
- museumgids voor de Euregio
- provinciale filmprijzen
- diverse tentoonstellingen georganiseerd door musea uit beide provincies
- een reeks studiebeurzen, goeddeels ontstaan tussen de 15e en 18e eeuw
- Culturele prijs Limburg voor beeldende kunsten

DR W. TIJMS

DE EFFRACTIE VAN SINT ANDRIES TE ROERMOND
(1599-1948)

‘Deze (...) effractien syn den ordinairen ende suyveren merckt’¹

In 1928 werd door enige economen en historici het ‘International Scientific Committee on Price History’ opgericht.² De leden van dit comité, met name M. Elsass uit Duitsland, A.F. Pribram uit Oostenrijk, H. Hauser uit Frankrijk, E.F. Gay uit de Verenigde Staten en W. Beveridge uit Engeland hebben in hun landen van herkomst het onderzoek naar prijzen uit het verleden op gang gebracht. In 1931 trad N.W. Posthumus voor Nederland toe tot dit comité: de ‘Nederlandsche Prijsgeschiedenis’ is het resultaat van zijn inspanningen.³ Deze titel is nogal misleidend voor een werk dat zich ondanks de grote omvang van zijn twee delen beperkt tot prijzen in Amsterdam, Utrecht en Leiden. Er zijn geen Belgen bij de activiteiten van dit comité betrokken geweest. Pas na de Tweede Wereldoorlog publiceerde de Rijksuniversiteit van Gent de resultaten van een groepsonderzoek naar de prijzen en lonen in een groot aantal steden, die echter alle in Vlaanderen en Brabant lagen.⁴ Daarna bleef het onderzoek in de overgebleven delen van de Benelux beperkt tot de prijzen van granen en peulvruchten, want deze levensmiddelen zijn daar in het verleden de belangrijkste handelswaaren geweest. In België verscheen een bundel met prijzen op de korenmarkten van Roermond, Luxemburg, Namen en Diest.⁵ Inmiddels zijn ook de prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht en Nijmegen gepubliceerd⁶

¹ Gemeentearchief Roermond (GAR), Oud Archief, Donderdags Prothocol van 19 november 1750.

² A.H. Cole and R. Crandall, *The International Scientific Committee on Price History*, in: *Journal of Economic History* VII, 1964, pag. 381-388.

³ N.W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis*, 2 dln, Leiden 1943-1964.

⁴ C. Verlinden, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XV-XIXde eeuw)*, 4 dln, Brugge 1959-1973.

⁵ Joseph Ruwet e.a., *Marchés des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Louvain 1966.

⁶ W. Tijms, De prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht, Nijmegen, in: *Historia Agriculturae* XI, 2 dln, Groningen 1977-1983.

alsmede die van Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt.⁷

Roermond en Maastricht: een contrast

Voor Limburg zijn tot nu toe alleen de graanprijzen van Roermond en Maastricht te boek gesteld.⁸ Tussen de beide publicaties bestaan een paar fundamentele verschillen:

A. Die van J. Ruwet over de graanprijzen van Roermond is slechts gebaseerd op één bron, die wordt gevormd door de raadsbesluiten van de stedelijke magistraat. Door deze zogenaamde Donderdaghs-prothocolen wilde dit college het prijsniveau van de voedingsmiddelen voor de burgers onder controle houden.⁹ Bij Ruwet ligt de nadruk op maand- en weekprijzen en daardoor op de ontwikkeling op korte termijn. Om de prijsontwikkeling op langere termijn na te gaan, heeft hij oogstjaargemiddelden berekend.¹⁰ Tenslotte heeft hij de broodzettingsregisters uit de vorige eeuw ongebruikt gelaten, omdat hij alleen geïnteresseerd was in prijzen uit de periode van het Ancien Régime.

Bij mijn eerdere bijdrage over de graanprijzen van Maastricht ligt de nadruk op de lange termijn. Ik streef er steeds naar prijzen over een zo lang mogelijke periode aan het licht te brengen. Bij voorkeur begin ik diep in de middeleeuwen om zo mogelijk te eindigen op de huidige dag.¹¹ Als bronnen voor uit de middeleeuwen stammende prijzen is men dikwijls aangewezen op lijsten met effracties; dit zijn jaarprijzen die op vaste peildata werden vastgesteld.¹² Met de ouderwetse uitdrukking 'het

⁷ W. Tijms, De effracties van Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt, in: *Het oude land van Loon* XLI, 1986, pag. 113-157.

⁸ Ruwet, o.c., pag. 10-184; Tijms, De prijzen van granen, o.c., dl 2, pag. 33-100, 337-339, 352-354, 364-365, 369-379, inl., 22-82, 95-100. Bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg wordt de publicatie van de graanprijzen van Venlo voorbereid.

⁹ GAR, Oud Archief, Donderdaghsprothocolen op microfiches.

¹⁰ Ruwet, o.c., pag. 91-98.

¹¹ Het is meestal niet mogelijk prijzenreeksen tot op de huidige dag voort te zetten want in de meeste steden worden sedert de Eerste Wereldoorlog geen korenmarkten meer gehouden. Het gemeentebestuur van Breda stelt nog steeds ieder jaar een roge-effractie vast. De peildatum van deze zogenaamde Thoornse Markt is op Sinte Lucia (13 december), zie Tijms, De prijzen van granen, o.c., dl 1, pag. 159-169. Nog meer perspectief biedt de Korenbeurs van Groningen waar nog elke dinsdag de prijzen van tarwe, zomergerst, wintergerst, haver, groene erwten en karwijzaad worden vastgesteld. Binnen afzienbare tijd zullen deze prijzen in *Historia Agriculturae* worden gepubliceerd.

¹² Tijms, De effracties, o.c., pag. 117-119.

slaan van de effractie' wordt bedoeld het vaststellen van jaarprijzen voor granen (en soms ook voor andere agrarische producten) op basis van prijzen op de stedelijke weekmarkt zoals die in marktboeken of broodzettingsregisters werden genoteerd. De traditionele peildatum verschilde van effractie tot effractie.

Stadsmagistraten, kapittels, abdijen en domeinheren sloegen effracties om ze te gebruiken als norm bij het omrekenen van pachten, die in het verleden 'voor eens en altijd' in natura waren vastgesteld, maar die zij voortaan ook wel in geld wilden innen. Zo'n effractie wordt ook wel spijkerprijs of 'slag' genoemd.

De effracties van Maastricht werden op de octaaf van Sint Jan de Doper (1 juli) door de kapittels van Sint Servaas en Onze Lieve Vrouwe gezamenlijk geslagen. Nadat in 1797 de kapittels waren opgeheven, vervingen de Franse autoriteiten de juli-effracties door decemberprijzen. Gedeputeerde Staten van Limburg hebben deze zogenaamde Franse slag tot 1962 vastgesteld.¹³

B. Conform de opvattingen van het International Scientific Committee on Price History en met Posthumus als voorbeeld heb ik bij iedere graanprijzenpublicatie de intrinsieke waarde van het geld in de desbetreffende marktplaats uitgerekend, voorzover dit nog niet was gedaan. Dit was het geval met het Luikse rekengeld in Maastricht, Tongeren en Sint-Truiden.¹⁴ Mijns inziens heeft het publiceren van graanprijzen in rekeneenheden waarvan de intrinsieke waarde fluctueert en bovendien onbekend is slechts een beperkte betekenis. Dit bezwaar weegt veel zwaarder voor Roermond dan voor Maastricht, want de graanprijzen in alle steden van het prinsdom Luik (Luik, Maastricht, Sint-Truiden, Tongeren, Hasselt en Loon) werden genoteerd in dezelfde Luikse rekenmunten. De Roermondse rekengulden werd daarentegen alleen gebruikt in het Overkwartier van Gelderland, voorzover dit stond onder het gezag van de Habsburgers.¹⁵ Zodra men de Roermondse graanprijzen wil vergelijken met die van een stad buiten dit betrekkelijk kleine gebied, moeten ze eerst worden omgerekend in zilverequivalenten.¹⁶

Ruwet is echter niet ingegaan op de problematiek van de Roermondse gulden hoewel die hem duidelijk voor ogen stond. Door middel van de muntverordening van 2 december 1614 toonde hij aan dat de verhou-

¹³ Tijms, *De prijzen van granen*, o.c., dl 2, inl. pag. 25-26.

¹⁴ Tijms, *De prijzen van granen*, o.c., dl 2, inl. pag. 71-78; Tijms, *De effracties*, o.c., pag. 150-157.

¹⁵ Ruwet, o.c., pag. 12 (fig. 1 en 2).

¹⁶ Posthumus, o.c., dl 1, pag. cviii.

ding tussen de Roermondse en de Brabantse gulden niet altijd 3 : 4 was geweest.¹⁷ Hij was ter zake kundig want in 1954 publiceerde hij een overzicht van alle Luikse muntverordeningen die tussen 1482 en 1625 waren uitgevaardigd.¹⁸ Daardoor kon de intrinsieke waarde van de beide Luikse rekguldens gemakkelijk worden getraceerd.¹⁹ Maar een onderzoek naar de ontwikkeling van de intrinsieke waarde van de Roermondse gulden op grond van alle beschikbare muntverordeningen stelde hij niet in.

De intrinsieke waarde van de rekenmunt

Waarom besteedde Ruwet niet meer aandacht aan de intrinsieke waarde van de Roermondse gulden? Zijn argument dat in de periode 1600-1800 de waarde van het geld in het algemeen neigde tot een steeds grotere stabiliteit, is onbevredigend en bagatelliseert de zaak ten onrechte.²⁰ Gemakkelijk kan worden aangetoond dat hij de invloed heeft ondergaan van collega's die een andere visie hadden op de waarde van het geld. Zijn mede-auteurs E. Hélin en F. Ladrier bekommerden zich niet om de Luxemburgse gulden en het pond van Namen.²¹ Na het verdwijnen van de generatie van Posthumus c.s. kregen de historici de indruk dat het niet nodig was om aan het onderzoek naar de intrinsieke waarde van het geld en het publiceren van zilverequivalenten en zilverrelatieven een hoge prioriteit toe te kennen. De gouden standaard was immers in 1935 in Nederland afgeschaft. In 1875 was dit al gebeurd met de zilveren standaard.²² Dit hield in dat de waarde van het geld voortaan niet meer aan een bepaalde hoeveelheid edel metaal zou zijn gekoppeld. Het gevolg hiervan was dat de geleerden na enige tijd vervreemdden van de klassieke opvatting omtrent de waarde van het geld: zij hechtten steeds minder waarde aan zulke begrippen als intrinsieke waarde, gouden zilverequivalenten etc. Een ding is zeker: alleen prijzen die in dezelfde rekeneenheid zijn genoteerd, kunnen op een correcte manier met elkaar worden vergeleken. De publicatie van Ruwet en zijn mede-auteurs is in dit opzicht karakteristiek. Ondanks het gebruik van correlatie- en

¹⁷ Ruwet, o.c., pag. 20-24.

¹⁸ J. Ruwet, Les édits monétaires 1482-1625, in: *Bulletin de la Commission Royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique XVIII*, 1954, pag. 235-290.

¹⁹ Tijms, De prijzen van granen, o.c., dl 2, inl. pag. 73-80.

²⁰ Ruwet, Marchés, o.c., pag. 23.

²¹ Ruwet, Marchés, o.c., pag. 189-192, 304.

²² Posthumus, o.c., dl 1, pag. cxi.

variatioecoëfficiënten²³ is het eventuele verschil in prijsniveau tussen Roermond, Luxemburg, Namen en Diest nergens ter sprake gekomen. Is men dan in al zulke gevallen uitsluitend aangewezen op goud- en zilverequivalenten?

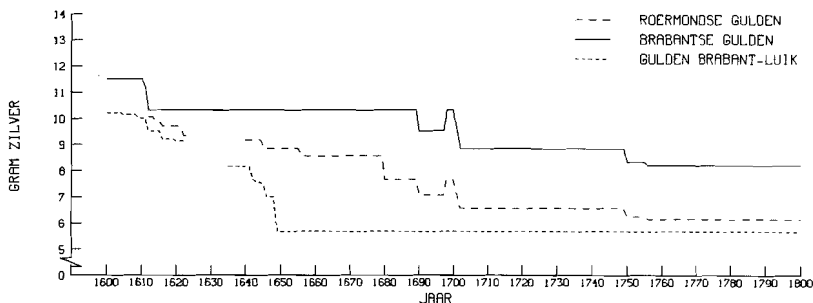

Diagram I. De intrinsieke waarde van de rekenmunten in grammen zuiver zilver

In 1957 introduceerde W. Achilles het berekenen van correlatiecoëfficiënten tussen verschillende reeksen graanprijzen.²⁴ Dit begrip vormt een graadmeter voor de mate van onderlinge samenhang tussen twee prijsreeksen en kan ook worden uitgerekend ondanks verschil in rekenmunten en inhoudsmaten. Geheel objectief is dit criterium echter niet; de ingewikkelde en tijdrovende berekeningen verdoezelen dat koerswisselingen van de erbij betrokken rekeneenheden aan de nauwkeurigheid van de resultaten wel degelijk afbreuk doen. Bovendien hebben ze maar een beperkte betekenis: zo blijft de vraag naar de niveauverschillen tussen de prijsreeksen onbeantwoord.

R. Scholliers stelde in 1960 voor de graanprijzen uit te drukken in het loon van bouwvakarbeiders.²⁵ J.C.G.M. Jansen wijst dit idee van de hand met het argument dat de bouwvak altijd een bijzonder conjunctuurgevoelig bedrijf is geweest. De lonen in deze branche zouden een te labiele basis vormen voor economische berekeningen. Volgens hem verdienen goud- en zilverequivalenten de voorkeur. Om de ontwikkeling van de roggeprijzen in Maastricht tussen 1367 en 1815 zo waarheids-

²³ Ruwet, Marchés, o.c., pag. 30-39, 200-210, 294-297, 361-363.

²⁴ W. Achilles, *Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jahrhundert*, Göttingen 1957.

²⁵ E. Scholliers, *De levensstandaard in de XVIe en XVIIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen 1960, pag. 222-223.

getrouw mogelijk weer te geven, gebruikt hij een diagram met goud-equivalenten.²⁶ Er is te weinig bekend over de zilverwaarde van de in Maastricht gebruikte rekenmunten vóór 1538, anders was een diagram met zilverequivalenten een bruikbaar alternatief geweest.²⁷

I.N. Kiss wijdde in 1980 een artikel aan de waarde van het geld gedurende de periode 1500-1800. De intrinsieke waarde van de rekenmunten wordt volgens hem bepaald door de koersen van de goud- en zilverstukken. Deze waarde drukt hij uit in grammen zuiver zilver omdat hij geen beter criterium kon vinden.²⁸

Mijn conclusie is dat de monetaire begrippen die door de leden van het International Scientific Committee on Price History werden gepropageerd, de toets der kritiek hebben doorstaan. De intrinsieke waarde van de Roermondse gulden, de zilverequivalenten en de zilverrelatieven kunnen bij het analyseren van de graanprijzen een nuttige functie vervullen.

Doel van dit artikel

Ruwet schetst een gedetailleerd beeld van de prijzen op de korenmarkt van Roermond. De waarde van al deze prijsnotities kan aanzienlijk worden vergroot door een aantal facetten, die Ruwet niet of nauwelijks heeft behandeld, eens onder de loupe te nemen. De inhoud van de Roermondse graanmaten kan nauwkeuriger worden bepaald. Dit is ook het geval met de waarde van het geld; daarvoor moet een aantal muntverordeningen worden bestudeerd.

²⁶ J.C.G.M. Jansen, Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* XXVI, 1981, pag. 24.

²⁷ Tijms, De prijzen van granen, o.c., dl 2, inl. pag. 77-78. De intrinsieke waarde van de Vlaamse groot in grammen zuiver zilver is in tegenstelling tot die van het Luikse rekengeld wel bekend en wel vanaf 1315. Zie E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kassebrijen van Oudenaarde en Aalst*, 2 dln, Gent 1988, I, pag. 251. Thoen wijst op pagina 268 op de beslissende invloed van de intrinsieke waarde van het rekengeld op de nominale prijzen.

²⁸ I.N. Kiss, Money, Prices, Values and Purchasing Power from the XVIth to the XVIIIth Century, in: *The Journal of European Economic History* IX, 1980, nr. 2, pag. 459-490.

Door het verloop van de intrinsieke waarde van de Roermondse gulden in grammen zuiver goud en zilver te bepalen, wordt de basis gelegd voor de berekening van zilverrelatieven en zilverequivalenten. Deze laatste twee begrippen zijn door het International Scientific Committee on Price History gepropageerd. Een zilverequivalent is de prijs van een bepaald artikel, bijvoorbeeld van graan, maar dan omgerekend en genoteerd in grammen zuiver zilver. Zilverequivalenten maken een vergelijking mogelijk tussen het niveau van de graanprijzen in verschillende steden. Zilverrelatieven zijn tot verhoudingsgetallen herleide zilverequivalenten; zij worden berekend om de ontwikkeling binnen een bepaalde prijzenreeks gemakkelijk te kunnen overzien. Het gemiddelde van de zilverequivalenten van die reeks over de periode 1721-1745 wordt dan als basis van zo'n berekening genomen en op 100 gesteld. Zilverrelatieven tonen de prijsontwikkeling op lange termijn in zijn ware proporties.

Het feit dat de prijsontwikkeling na 1796 ook niet door Ruwet werd onderzocht, kan grotendeels worden ondervangen door de publicatie van de effractie van Sint Andries die ieder jaar in het begin van december door het stadsbestuur van Roermond werd vastgesteld. Daardoor wordt het maken van een overzicht van alle details op korte termijn tijdens de periode 1800-1905 op grond van de broodzettingsregisters misschien niet geheel overbodig maar in ieder geval wel een stuk minder urgent. De Sint Andries-effractie is ook een voortreffelijk alternatief voor de reeks oogstjaargemiddelden die Ruwet heeft berekend om de trend van de Roermondse graanprijzen over de periode 1598-1796 te kunnen overzien. Deze omslachtige berekeningen zijn overbodig; er zal worden aangetoond dat deze reeks oogstjaargemiddelden zo weinig afwijkt van de serie decemberprijzen op de Roermondse korenmarkt, dat het verantwoord is de Sint Andries-effractie als een voor Roermond representatieve reeks jaarprijzen te gebruiken.

De bronnen voor de Sint Andries-effractie

De effracties van Sint Andries (30 november) staan genoteerd in verschillende manuscripten en gedrukte werken, die worden bewaard in het gemeentearchief van Roermond. Het betreft de volgende documenten. In het Oud Archief, inv.nr. 852, staan waarschijnlijk enige effractieprijzen uit 1616 (moeilijk te interpreteren), de rogge-effracties uit de periode 1642-1648 en de effractienoteringen van tarwe, rogge, gerst, ha-

ver, spelt, boekweit, erwten en koolzaad over de jaren 1677-1679, 1684-1688 en 1691-1732.

In het Nieuw Archief (1800-1932) zijn de effracties opgetekend in de volgende broodzettingsregisters: inv.nr. 4297 bevat de effracties van 1800-1820, inv.nr. 4298 die van 1821-1855 en inv.nr. 4299 alleen die van 1856.

Deze drie banden bevatten alle wekelijkse graanprijzen op de markt van Roermond uit de periode 1800-1905. Verder is er in hetzelfde Nieuw Archief nog een dossier gewijd aan de effracties van Sint Andries en wel inv.nr. 4303. Daarin worden de effracties vermeld over de jaren 1849, 1859-1880, 1885-1888 en 1900-1932.

Behalve in deze manuscripten vindt men de effracties van Sint Andries in een tweetal series gedrukte werken: de Roermondse almanakken en de Roermondse gemeenteverlagen. Dit zijn: Nieuwen Ruremonts(ch)en Almanach (ofte Geldersche waersegger) voor het (schrikke)-jaer ons heeren 1713-1764, Ruremonde, v. Ophoven, 1712-1763; Den opregten (nieuwen) R(oe)(u)r(e)monds(ch)en (Arrondissements) Almanach(k) (ofte Gelderschen hemel-meter) voor het (schrikkel) ja(e)(a)r Ons Heere 1769-1835: R(oe)(u)r(e)monde, Mackay enz., (1768-1834); Almanak (met adresboek) van het arrondissement (Roermond) (en het kanton Sittard) 1836-1875, Roermond, en tenslotte Verslag der gemeente Roermond, 1875-1930.

St. Andries-effractie voor het jaar 1948.

SOORT	100 kg.	1 hl.	Malder (=1.65 hl.)	Gewicht malder in kg.
Koolzaad . .	66.67	f. 44.45	f. 73.34	110
Tarwe. . . .	20.83	15.91	26.25	126
Rogge. . . .	20.88	14.81	24.43	117
Gerst	18.33	10.84	17.89	95
Boekweit . .	50.—	30.30	50.—	100
Haver	17.—	7.21	11.90	70
Speit	18.—	7.64	12.60	70
Erwten . . .	27.50	21.67	35.75	130

Roermond, 22 Dec. 1948.

Burgemeester en Wethouders van Roermond,
De Secretaris, Tijssen is. De Burgemeester, Geulans

Fig. 1 Op 24 december 1948 werd de Sint Andries-effractie voor de laatste maal afgedrukt in de Maas- en Roerbode. Dit is een vergrote afbeelding van die advertentie.

De stedelijke overheid maakte de prijzen van de Sint Andries-effractie ook aan de belanghebbenden bekend middels advertenties in de dagbladen van Midden-Limburg: *De Nieuwe Koerier*, 1903-1944 en *Maas- en Roerbode*, 1856-1902 en vanaf 1945.

De effracties van Sint Andries, die geslagen zijn tijdens het Ancien Régime en die niet in deze bronnen zijn vermeld, namelijk die over de jaren 1599-1676, 1680-1683, 1689, 1690, 1735 en 1751 kunnen we achterhalen, althans bij benadering. We moeten dan de eerste prijsnotering van de maand december uit de publicatie van Ruwet als substituut gebruiken. De effracties van 1798 en 1799 zijn definitief verloren gegaan. In 1916, 1917 en 1918 is de Sint Andries-effractie wegens de oorlogsomstandigheden niet geslagen. In de winter van 1944/1945 kon de effractie niet worden geslagen omdat al het graan aan de regering moest worden geleverd. Pas op 1 september 1945 mochten de boeren weer graan aan de graanhandelaren verkopen en op 13 september werd de Sint Andries-effractie voor 1944 vastgesteld. In haar brief van 22 maart 1950 informeerde de gemeentelijke dienst voor Sociale Bijstand van de gemeente Beesel (8 kilometer ten noord-oosten van Roermond) naar de gebruikelijke advertentie met de graanprijzen in de *Maas- en Roerbode* die zij node had gemist.

Op 21 april 1950 antwoordde de gemeentesecretaris van Roermond namens Burgemeester en Wethouders 'dat in deze gemeente de vaststelling van de Sint Andries Effractie niet meer zal geschieden. Wij verwijzen U hiervoor naar de door het provinciaal bestuur vastgestelde cijfers opgenomen in het provinciaal blad'. Zij doelen hierbij op de december-effracties van de provincie Limburg (1797-1962) die ik heb gepubliceerd in *Historia Agriculturae XI*, deel II, Groningen 1983, pag. 67-73 met een toelichting in de daarbij behorende inleiding op de pagina's 54-56. De effractie van Sint Andries is vooral van belang vanwege de bijzonder complete reeksen jaarprijzen van koolzaad en erwten (1660-1948), die men maar in weinig stedelijke archieven tegenkomt.

De inhoud van het Roermondse malder

In Roermond gebruikte men het volgende graanmatenstelsel:²⁹

1 malder = 3 seester
          = 4 schepel
          = 6 vaten
          = 24 spinten
          = 60 maten
          = 96 kannen

In de almanakken wordt voor het vat van Roermond steeds een inhoud van 27,45 liter opgegeven, maar dit is fout. De juiste inhoud berede-neert men als volgt: 1 Amsterdamse last (3003,91 liter) = 68 Roermondse schepels. 1 Roermondse schepel = 1,5 vat (zie hierboven). Hieruit volgt: 1 Roermondse schepel = $3003,91 : 68 = 44,175$ liter, 1 Roermonds vat is $44,175 : 1,5 = 29,45$ liter. De fout is ontstaan in de Franse tijd, toen er nieuwe maten en gewichten werden ingevoerd. In het zogenaamde Frans Archief in het Rijksarchief te Maastricht bevindt zich een aantal mappen in de categorie 'Poids et mesures'.³⁰ Daarin komen verschillende lijsten voor die allen unaniem vermelden: 1 Roermonds vat = 27,45 liter. Een keer vond ik ten aanzien van Roermond de volgende opmerking: 'le décalitre équivaut à 3/8 de l'ancienne mesure des grains',³¹ wat een inhoud zou hebben betekend van 26,67 liter. Deze ruwe schatting werd niet serieus genomen, de inhoud van 27,45 liter echter wel. Hoe kon deze fout ontstaan? Ik veronderstel dat de inhoud van het vat destijds berekend is op de wijze die ik hierboven heb berede-neerd en dat men ondertussen abusievelijk is uitgegaan van een schepel van 41,175 in plaats van 44,175 liter. Omstreeks 1800 was het verschil in schrijfwijze tussen de 1 en de 4 niet altijd even duidelijk, vooral bij slordige schrijvers. De foutieve opgave van 27,45 liter voor het Roermondse vat verscheen voor het eerst in druk in de Nieuwen Ruremondschen Almanach voor het jaer Jesus Christus 1802, Ruremonde, G. Gruyters en werd daarna in alle latere almanakken ongewijzigd overgenomen.³² Het is niet aan de aandacht van Ruwet ontsnapt dat de officiële inhoud

²⁹ Ruwet, Marchés, o.c., pag. 16-20.

³⁰ Rijksarchief in Limburg (RAL), Archieven van het arrondissement Maastricht en van het département van de Nedermaas (1794-1814), inv.nrs. 2486-2494.

³¹ Ibidem, inv.nr. 2490.

³² Ruwet, Marchés, o.c., pag. 17.

van 27,45 liter feitelijk onjuist was, maar hij meende ten onrechte dat de inhoud van het Amsterdamse last 2965,98 liter was. Hieruit concludeerde hij: 1 Roermondse schepel is $2965,9 : 68 = 43,617$ liter, 1 Roermonds vat is $43,617 : 1,5 = 29,078$ liter.³³ B. Demoulin sloot zich in 1982 hierbij aan.³⁴ Bij het berekenen van de inhoud van de Roermondse graanmaten werd door Ruwet en mij uitgegaan van de formule: 1 Amsterdamse last = 68 Roermondse schepel = 102 Roermondse vaten. Het komt er op aan de juiste inhoud van het Amsterdamse last te gebruiken. De inhoud van de Amsterdamse schepel werd in de Franse tijd officieel vastgesteld op 27,814 liter en zo vormen 108 van die schepels een Amsterdams last van 3003,91 liter.³⁵ Dit schijnt niet geheel juist te zijn. Omstreeks 1959 heeft Zevenboom de inhoud van het Amsterdamse schepel zo nauwkeurig mogelijk benaderd met als resultaat: 1 schepel = 27,914 liter.³⁶ Verhoeff concludeert hieruit: 1 Amsterdamse last = $108 \times 27,914 = 3014,712$ liter, maar dat rondt hij af tot 3010.³⁷ Zevenboom rept niet over deze consequentie.

Als inhoudsopgave voor het Roermondse graanmatenstelsel op grond van het Amsterdamse last staan we voor de keuze van twee mogelijkheden:

1 last	=	3003,91	liter	of	3014,712	liter
1 malder	=	176,7	liter	of	177,336	liter
1 seester	=	58,9	liter	of	59,112	liter
1 schepel	=	44,175	liter	of	44,334	liter
1 vat	=	29,45	liter	of	29,556	liter
1 spint	=	7,3625	liter	of	7,389	liter
1 maat	=	2,945	liter	of	2,9556	liter
1 kan	=	1,84..	liter	of	1,84725	liter

Als we de perfectionistische meting van Zevenboom als uitgangspunt kiezen, heeft dat vergaande consequenties. Dan zullen alle inhoudsopgaven van oude stedelijke graanmaten, die op basis van '1 Amsterdamse last = 3003,91 liter' zijn berekend, moeten worden herzien.

³³ Ibidem.

³⁴ B. Demoulin, *La principauté de Liège et l'Europe. Analyse du mouvement général des prix agricoles (1678-1728)*, Liège 1982, Tableau I op pag. 5.

³⁵ K.M.C. Zevenboom, *Bijdrage tot de kennis van de oude Amsterdamse graanmaat*, Amsterdam 1959, pag. 26, 27, 29, 61.

³⁶ Ibidem, pag. 30.

³⁷ J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam 1983, pag. 5.

Vaststelling, afronding en omrekening van de effracties

Tot en met 1805 werd de Sint Andries-effractie vastgesteld in Roermondse guldens en afgerond tot op de eveneens Roermondse stuiver nauwkeurig. Deze wijze van afronden bleef men na 1805 trouw: de prijzen zijn steeds tot op een stuiver, vijf centimes of vijf centen afgerond, ongeacht of ze werden vastgesteld in Kleefse guldens, Franse francs of Nederlandse guldens. Hiervan leidde men de prijzen per hectoliter af, want die werden slechts afgerond tot op de cent of de centime. Bij die omrekeningen werd gebruik gemaakt van de foutieve formule: 1 malder = 1,65 hectoliter, want 6 vaten van 27,45 liter leiden tot een malder van $6 \times 27,45 = 164,70$ liter, en dit werd afgerond tot 1,65 hectoliter. Daarom moeten wij voor de periode 1806-1873 ons steeds bepalen tot de prijs per malder.

In 1874 kwam er een fundamentele verandering in de traditionele gang van zaken: voortaan werd de prijs per 100 kilogram vastgesteld. Deze ommekeer wordt het duidelijkst gedemonstreerd door de effractienoteringen van 1895 in het jaarlijks gemeenteverslag.³⁸ Eerst is de prijs van de verschillende graansoorten in Nederlandse guldens tegen de lopende koers per 100 kilogram vastgesteld en afgerond tot op de cent nauwkeurig. Vervolgens werden deze prijsnoteringen omgerekend per malder en per hectoliter, en dat alles ook nog tegen een eerder vastgestelde wettige koers, die langzamerhand meer en meer ging afwijken van de lopende koers. In totaal kwam men dan tot zes verschillende prijsnoteringen per graansoort. De uitkomsten van de vijf afgeleide prijzen werden genoteerd in vier decimalen. De omrekening in Nederlandse guldens tegen de wettige koers werd van steeds minder belang en verdween in 1907. Bij deze omrekeningen werden de volgende formules gebruikt:

1,65 hl. koolzaad	weegt	110 kg
1,65 hl. tarwe	weegt	126 kg
1,65 hl. rogge	weegt	117 kg
1,65 hl. gerst	weegt	95 kg
1,65 hl. boekweit	weegt	100 kg
1,65 hl. haver	weegt	70 kg
1,65 hl. spelt	weegt	70 kg
1,65 hl. erwten	weegt	130 kg

³⁸ *Gemeenteverslag van Roermond over 1895*, pag. 47.

Deze formules waren gebaseerd op de onjuiste gedachte, dat de inhoud van een malder 165 liter was, en daarom moeten wij voor de periode 1874-1932 uitgaan van de prijzen per 100 kg.

De Roermondse rekengulden

Ruwet is eigenlijk niet ingegaan op het vraagstuk van de intrinsieke waarde van de Roermondse rekengulden.³⁹ De verwarring omtrent de Roermondse rekeneenheden heeft hij omzeild door alle prijzen in Roermondse stuivers te publiceren. Ook werd onaangeroerd gelaten dat er in Roermond gebruik werd gemaakt van twee rekenstelsels die door de stuiver aan elkaar waren gekoppeld, namelijk:

a) 1 gulden = 20 stuiver, 1 stuiver = 12 penningen.

b) 1 patagon = 8 schellingen, 1 schelling = 8 stuivers.⁴⁰ Dit betekent: 1 patagon = 64 stuivers = 3 gulden en 4 stuivers.

Deze patagon werd ook wel rijksdaalder genoemd. Dit kan aanleiding geven tot grote verwarring, want men gebruikte niet alleen deze rekenmunten, maar er waren ook zilvermunten met dezelfde namen in omloop en wel twee verschillende rijksdaalders – waarvan de ene 25,96 gram zuiver zilver bevatte en de andere 25,69 gram – en de patagon met 24,66 gram zuiver zilver.⁴¹ Er begon zich een steeds groter verschil in waarde af te tekenen tussen de zilveren patagon en de Roermondse rekeneenheid; vanaf 1755 gold: 4 zilveren patagons = 5 Roermondse patagons.⁴² Om dergelijke complicaties te vermijden heb ik alle prijzen voorzover nodig omgerekend in Roermondse gulden.

Bij het onderzoek naar de intrinsieke waarde van de Roermondse gulden kan gebruik worden gemaakt van de muntverordeningen die in 1982 door Venner zijn gepubliceerd.⁴³ Deze dateren van 8 januari 1612, 1 januari 1614, 27 april 1616, anno 1622, juni 1623 en 20 augustus 1645. De laatst genoemde verordening werd opnieuw uitgevaardigd op 4 fe-

³⁹ Ruwet, Marchés, o.c., pag. 20-24.

⁴⁰ GAR, Oud Archief, inv.nr. 867, passim.

⁴¹ Tijms, De prijzen van granen, o.c., dl 1, inl. pag. 16.

⁴² Vanaf 19 september 1749 gold: 1 Roermondse gulden = 6,16 gram zuiver zilver. Hieruit volgt: 1 Roermondse patagon = 6,16 x 3,2 = 19,712 gram zuiver zilver, 4 Roermondse patagons = 5 x 19,712 = 8,56 gram zuiver zilver. 4 zilveren patagons bevatten 4 x 24,66 = 8,64 gram van dit edele metaal.

⁴³ G.H.A. Venner, De reglementen van de Staten van het Overkwartier van Gelder, in: *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* CXIV, Maastricht 1978, pag. 186-201.

bruari 1648 en 18 augustus 1649. Bij het opnieuw uitvaardigen van een muntplakkaat is altijd het gevaar aanwezig dat de daarop vermelde koersen niet meer overeenstemmen met de werkelijke waarde van de munten bij de geldhandelaren. Overtredingen van het muntplakkaat is het logische gevolg van zo'n toestand en die behoren te worden tegengegaan. Daarom is aan het muntplakkaat van 18 augustus 1649 een boete van drie goudgulden in het vooruitzicht gesteld voor eventuele overtreders.⁴⁴ Hieruit blijkt dat men dit muntplakkaat kritisch moet bezien. Dit geldt in nog veel sterkere mate voor het opnieuw afkondigen op 14 maart 1640 van de muntverordening van juni 1623. Dit blijkt uit een muntverordening zonder datum, die volgens mij omstreeks 1639 moet hebben gegolden.⁴⁵ Ik concludeer dit uit het feit dat in deze verordening de rijksdaalder dezelfde waarde heeft als die welke is af te leiden uit de graanprijsnoteringen in het Donderdaghs Prothocol van 14 april 1639, namelijk 2 Roermondse gulden en 16 dito stuivers.⁴⁶ Daarnaast zijn er nog koersnoteringen van 20 april 1645⁴⁷ en juni 1655.⁴⁸ Om het verloop van de intrinsieke waarde van de Roermondse gulden over de periode 1612-1680 vast te stellen, heb ik mij gebaseerd op de koersen van de ducaat (3,44 gram zuiver goud) en de rijksdaalder (25,69 gram zuiver zilver) in de hierboven genoemde muntverordeningen. Deze geldstukken hebben in grote lijnen hun gewicht en hun gehalte steeds behouden. De resultaten zijn te vinden in het volgende overzicht:

⁴⁴ Ibidem, pag. 201.

⁴⁵ GAR, Oud Archief, inv.nr. 852.

⁴⁶ Ruwet, Marchés, o.c., pag. 21. Uit het Donderdaghs Prothocol van 14 april 1639 blijkt, dat 6 rijksdaalders gelijkwaardig zijn aan 16 gulden en 16 stuivers Roermonds geld. Hieruit volgt: 1 Rijksdaalder = 2 gulden en 16 stuivers. Dezelfde koers kan men vinden in het 'Provisieeel Reglement op etlicken Specien van golden munten ende eenigen silveren Stucken by den Versamelde Magistraet der Stadt Ruremonde beraemet' in GAR, Oud Archief, inv.nr. 852. Op het stuk ontbreekt helaas de datum. Bij de interpretatie ervan moet men bedenken dat de regeringen van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, van het prinsdom Luik en van landvoogdes Isabella in de periode tussen 1623 en 1635 door de beslomeringen van de oorlog niet toegekomen zijn aan het uitvaardigen van muntverordeningen. Waarschijnlijk was de herhaling van het plakkaat van juni 1623 op 14 maart 1640 het gevolg van een competentiekwestie. De Staten van het Overkwartier van Gelre reageerden wellicht op deze ongelukkige manier op eigen nalatigheid door het initiatief van de magistraat van Roermond de grond in te willen boren.

⁴⁷ GAR, Oud Archief, inv.nr. 317.

⁴⁸ RAL, Archief van de Staten van het Overkwartier van Gelre, inv.nr. 194.

Tabel 1. Intrinsieke waarde van de Roermondse gulden

Datum munt- ordonnantie	Koers in Roermondse guldens van de		Intrinsieke waarde van de Roermondse gulden in grammen	
	ducaat	van de rijksdaalder	goud	zilver
18-1-1612	4- 5	2-11	0,8094	10,07
2-1-1614	4- 7,5	2-12	0,7863	9,88
27-4-1616	4- 7,5	2-13	0,7863	9,69
1622	4-10	2-15	0,7644	9,34
7-1623	4-12,5	2-15	0,7438	9,34
16-4-1639	5-12	2-16	0,6143	9,17
14-3-1640	4-12,5	2-15	0,7438	9,34
20-4-1645	5-16	2-18	0,5931	8,86
20-8-1645	5-12	2-18	0,6143	8,86
4-2-1648	5-12	2-18	0,6143	8,86
18-8-1649	5-12	2-18	0,6143	8,86
7-1655	6- 0	3- 0	0,5733	8,56

De muntordonnantie van 14 maart 1640 valt in dit overzicht sterk uit de toon en de daaruit berekende intrinsieke waarden zijn in het geheel niet geloofwaardig, vooral gezien in het licht van de koersen uit 1639 en 1645. In de oorlogsperiode tussen 1625 en 1639 zal de waarde van het geld ongetwijfeld sterk zijn gedaald. Na 1680 zijn er geen muntverordeningen meer uitgevaardigd waarin de koersen in Roermondse guldens zijn gewaardeerd. Vanaf 2 januari 1680 gold: 1 Roermondse gulden = 0,75 Brabantse guldens.⁴⁹ De overheid kon ermee volstaan muntverordeningen uit te vaardigen die de koersen van de verschillende goud- en zilverstukken in Brabantse guldens vermeldden; hierdoor werd voortaan de waarde van de Roermondse gulden bepaald. Men hoeft dus alleen maar de intrinsieke waarde van de Brabantse gulden met 0,75 te vermenigvuldigen om die van de Roermondse gulden te berekenen, aldus Ruwet.⁵⁰

De ontwikkeling van de intrinsieke waarde van de Brabantse gulden is gepubliceerd door V. Janssens.⁵¹ Helaas heeft deze auteur een zonderlinge vergissing begaan zodat zijn reeks goudwaarden van de Brabantse

⁴⁹ Ruwet, Marchés, o.c., pag. 22.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Verlinden, o.c., dl 1, pag. 16-28.

gulden over de periode 1612-1786 moet worden gecorrigeerd. Zijn bedoeling was om berekeningen te maken met de gouden souverein als basismunt.⁵² Deze munt werd in 1612 voor het eerst geslagen en bevatte 5,0691 gram zuiver goud. Tegelijkertijd werd er een dubbele gouden souverein in omloop gebracht, die 10,49 gram zuiver goud bevatte. De waarde van de beide munten was dus niet goed op elkaar afgestemd; de enkele gouden souverein had $10,49 : 2 =$ ongeveer 5,245 gram zuiver goud moeten bevatten. Om dit te corrigeren, werd er in 1621 een nieuwe gouden souverein in omloop gebracht die beter aan deze eis voldeed en 5,2464 gram zuiver goud bevatte.⁵³ Janssens gaat bij zijn calculaties abusievelijk uit van een muntstuk met een waarde van 4,8456 gram zuiver goud. Ter correctie hiervan heb ik de gouden souverein van 5,2464 gram fijn als basismunt genomen. Omdat dit goudstuk zowel in 1612 als ook in 1959 aanleiding heeft gegeven tot zonderlinge vergissingen heb ik, voorzover mogelijk, ook berekeningen gemaakt op grond van de ducaat als basismunt: deze bevatte 3,44 gram zuiver goud. Ter vergelijking heb ik in tabel 2 de verschillende uitkomsten naast elkaar gezet: in de derde kolom staan de uitkomsten van de calculaties van Janssens op basis van een 'gouden souverein' van 4,8456 gram fijn, in de vierde kolom zijn de inkomsten van mijn berekeningen op grond van de gouden souverein van 5,2464 gram fijn genoteerd en in de vijfde kolom bevinden zich de goudwaarden die ik heb berekend via de ducaat.

⁵² Ibidem, pag. 23.

⁵³ Het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen, Zeestraat 71B te 's-Gravenhage verstrekke mij de volgende inlichtingen over de verschillende varianten van de gouden souverein:

Variant	ruw gewicht in gr.	goud- gehalte	fijn gewicht in gr.
dubb. souverein 1612	11,08	0,947	10,49
enkele souverein 1612	5,16	0,988	5,0981
enkele souverein 1621	5,54	0,947	5,2464

Tabel 2. De intrinsieke waarde van de Brabantse gulden in grammen zuiver goud

Datum muntverordening	Koers van de gouden souverein in Brabantse steden	Intrinsieke waarde van de Brabantse gulden			Koers van de gouden ducaat in Brabantse steden
		A (4,8456)	B (5,2464)	C (3,44)	
4- 4-1612	120	0,7809	0,8742		
31- 1-1644	133	0,7046	0,7887	0,7730	89
27- 2-1690	162,5	0,5767	0,6455	0,6341	108,5
5- 1-1698	150	0,6248	0,6993	0,6812	101
23- 2-1701	165,75	0,5654	0,6329	0,6170	111,5
20- 6-1701	162,5	0,5767	0,6455	0,6283	109,5
6-10-1701	175	0,5355	0,5994	0,5830	118
7- 5-1704	170	0,5513	0,6170	0,6035	114
24- 5-1704	162,5	0,5767	0,6455	0,6283	109,5
14- 6-1704	175	0,5355	0,5994	0,5830	118
19- 9-1749	178,5	0,5250	0,5877	0,5830	118
18- 3-1786	186,375	0,5018	0,5628		

De waarden in de kolommen A en B verschillen ongeveer 10% van elkaar; die in kolom C wijken slechts 2 tot 3% af van die in kolom B. Kolom B is duidelijk geloofwaardiger dan A en completer dan C, daarom zal ik bij mijn verdere calculaties uitgaan van kolom B. Maar eerst wil ik mijn keuze nog sterker rechtvaardigen door uit te gaan van enige gegevens van H. van de Wee.⁵⁴ Volgens hem geldt vanaf 25 december 1435: 1 Vlaamse groot = 1,5 Brabantse groot. Twee Vlaamse groten zijn samen een stuiver, zodat een stuiver een waarde heeft van 3 Brabantse groten. Hieruit volgt: 1 gulden = 60 Brabantse groten. De waarde van de Brabantse groot was op 3 maart 1612 0,0141 gram zuiver goud; dit houdt in dat de Brabantse gulden toen $60 \times 0,0141 = 0,864$ gram zuiver goud waard was. Op 31 mei 1644 was de Brabantse groot 0,0128 gram fijn goud waard en de Brabantse gulden dus $60 \times 0,0128 = 0,786$ gram zuiver goud. Deze van Van der Wee afgeleide cijfers ondersteunen eveneens de betrouwbaarheid van de intrinsieke waarden van de Brabantse gulden in kolom B. De intrinsieke waarde van de Roermondse gulden is berekend op grond van deze kolom en staat afgedrukt in tabel 3.

⁵⁴ H. van de Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, 3 dln, The Hague 1963, I, pag. 123, 129.

Tabel 3. De intrinsieke waarde van de Roermondse gulden in grammen zuiver goud

Datum muntverordening	Intrinsieke waarde in grammen zuiver goud	
	Brabantse gulden	Roermondse gulden
2- 1-1680	0,7887	0,5915
27- 2-1690	0,6455	0,4841
5- 1-1698	0,6993	0,5245
23- 2-1701	0,6329	0,4747
20- 6-1701	0,6455	0,4841
6-10-1701	0,5994	0,4495
7- 5-1704	0,6170	0,4628
20- 5-1704	0,6455	0,4841
14- 6-1704	0,5994	0,4495
19- 9-1749	0,5877	0,4408
18- 3-1786	0,5628	0,4221

Bij de berekening van de intrinsieke waarden van de Roermondse gulden in grammen zuiver zilver ben ik uitgegaan van de ducaton, die steeds 30,66 gram zuiver zilver bevatte. De zilverwaarden waren overigens door Janssens correct berekend, zodat ik zonder bezwaar uit kon gaan van zijn gegevens voor 1749 en 1755 bij gebrek aan gegevens omtrent de ducaton.

Tabel 4. De intrinsieke waarde van de Roermondse gulden in grammen zuiver zilver

Datum muntverordening	Koers van de ducaton in Brabantse steden	Intrinsieke waarde in grammen zilver van de guldens van	
		Brabant	Roermond
2- 1-1680	60	10,22	7,66
2- 4-1690	65	9,43	7,07
5- 1-1698	60	10,22	7,67
23- 2-1701	66,25	9,26	6,94
20- 6-1701	65	9,43	7,07
6-10-1701	70	8,76	6,57
7- 5-1704	68	9,02	6,76
24- 5-1704	65	9,43	7,07
14- 6-1704	70	8,76	6,57
19- 9-1749		8,35	6,26
19- 7-1755		8,22	6,16

De Roermondse almanakken bevatten tussen 1786 en 1840 nog verschillende malen gegevens, waaruit de intrinsieke waarde van de Roermondse gulden te berekenen zou zijn, als ze maar betrouwbaar waren. Slechts tweemaal voldoen die gegevens aan deze norm.

1. Het decreet van Napoleon van 10 september 1810 bepaalt de waarde van de gouden souverain op 9 gulden en 6,334 stuiver brabantse en die van de zilveren ducaton op 3 gulden en 9,5 stuiver brabantse.⁵⁵ De intrinsieke waarde van de Brabantse gulden was op grond hiervan $5,2464 \times 9,3167 = 0,5631$ gram zuiver goud of $30,66 \times 3,475 = 8,82$ gram zuiver zilver. De waarde van de Roermondse gulden was 75% hiervan: 0,4223 gram zuiver goud of 6,62 gram zuiver zilver.

2. In 1836 gold: 1 Brabantse gulden = 0,8571 Nederlandse gulden.⁵⁶ De Nederlandse gulden had toen een intrinsieke waarde van 0,605 gram zuiver goud of 9,61 gram zuiver zilver.⁵⁷ Dit betekent, dat de Brabantse gulden toen een waarde had van $0,8571 \times 0,605 = 0,5185$ gram zuiver goud of $0,8571 \times 9,61 = 8,24$ gram zuiver zilver. De Roermondse gulden zou dan uitkomen op $0,75 \times 0,5185 = 0,3889$ gram zuiver goud of $0,75 \times 8,24 = 6,18$ gram zuiver zilver. De praktische betekenis hiervan zal niet meer groot zijn geweest.

Tabel 5 geeft van alle voorgaande berekeningen en tabellen een samenvatting.

Op grond van de noteringen in tabel 5 kunnen we de Roermondse graanprijzen over de periode 1599-1805 omrekenen in goud- en zilver-equivalenten.

Het muntplakkaat van 14 maart 1640 is alleen voor de volledigheid vermeld; daarop moet men geen berekeningen baseren. De redenen daarvoor heb ik reeds vermeld.

De Kleefse gulden (1806-1837)

De effracties zijn in de periode 1806-1838 in de bronnen genoteerd in Franse francs, in Nederlandse guldens, in Kleefse guldens of in een combinatie van deze geldsoorten. In de periode 1807-1837 zijn ze in ieder geval uitgedrukt in Kleefse guldens per malder; dit heb ik daarom ook als uitgangspunt genomen voor mijn effractietabellen. Omtrent de

⁵⁵ *De Roermondse Volksalmanak van 1814.*

⁵⁶ *De Roermondse Volksalmanak van 1836.*

⁵⁷ Tijms, De prijzen van granen, o.c., dl 1, inl. pag. 17, dl 2, inl. pag. 9.

Tabel 5. De intrinsieke waarde van de Roermondse gulden

Datum munt- verordening	De intrinsieke waarde van de Roermondse gulden in grammen zuiver	
	goud	zilver
18- 1-1612	0,8094	10,07
2- 1-1614	0,7863	9,88
27- 4-1616	0,7863	9,69
1622	0,7644	9,34
7-1623	0,7438	9,34
16- 4-1639	0,6143	9,17
14- 3-1640	0,7438	9,34
20- 4-1645	0,5931	8,86
20- 8-1645	0,6143	8,86
4- 2-1648	0,6143	8,86
18- 8-1649	0,6143	8,86
7-1655	0,5733	8,56
2- 1-1680	0,5915	7,66
27- 2-1690	0,4841	7,07
5- 1-1698	0,5245	7,67
23- 2-1701	0,4747	6,94
20- 6-1701	0,6455	7,07
6-10-1701	0,5994	6,57
7- 5-1704	0,4628	6,76
20- 5-1704	0,4841	7,07
14- 6-1704	0,4495	6,57
19- 9-1749	0,4408	6,26
19- 7-1755	6,16	
18- 3-1786	0,4221	
10- 9-1810	0,4223	6,62
1836	0,3889	6,18

Kleefse gulden is niets bekend, maar uit de effractienoteringen kan het nodige worden afgeleid. Zo was in de periode 1806-1815 de Kleefse gulden gelijkwaardig aan de franc, die 0,4725 Nederlandse guldens waard was.⁵⁸ Hieruit volgt: 1 Nederlandse gulden = 2,115 Kleefse gulden. In 1826 was hierin nog bijna geen verandering gekomen. In de periode 1816-1839 was de Nederlandse gulden 0,605 gram zuiver goud of 9,61 gram zuiver zilver waard.⁵⁹ De verhouding tussen de Kleefse gulden en de Nederlandse gulden over de periode 1823-1837 heb ik afgeleid uit de effracties zelf. Daarna heb ik het verloop van de intrinsieke waarde van

⁵⁸ Verlinden, o.c., dl 4, pag. xxvii.

⁵⁹ Zie noot 43.

de Kleefse gulden uit die van de Nederlandse gulden berekend. Tabel 6 toont de resultaten.

Tabel 6. De intrinsieke waarde van de Kleefse gulden

Periode	Verhouding tussen Nederlandse gulden en Kleefse gulden	Waarde van de Kleefse gulden in grammen zuiver	
		goud	zilver
1806-1815	2,115		4,58
1816-1823	2,125	0,2847	4,52
1824-1827	2,24	0,2701	4,29
1828-1830	2,285	0,2648	4,21
1831-1832	2,385	0,2537	4,03
1833-1838	2,5	0,2420	3,84

De effracties voor 1838 waren uitsluitend in francs genoteerd. Om verbrokkeling van de reeks zoveel mogelijk te vermijden, heb ik deze prijzen omgerekend in Nederlandse guldens door gebruik te maken van de formule: 1 franc = 0,4725 Nederlandse gulden. Vanaf 1839 is de Sint Andries-effractie geslagen in Nederlandse guldens. De intrinsieke waarde van deze gulden was in de periode 1839-1875 9,45 gram zuiver zilver en in de periode 1875-1935 0,6048 gram zuiver goud.⁶⁰

Conclusies

Uit de voorafgaande beschouwingen kunnen in hoofdzaak vier conclusies worden getrokken. De eerste drie daarvan zal ik verduidelijken door een diagram dat op Roermond betrekking heeft. De laatste conclusie zal worden ondersteund door 2 bijlagen.

A. De waarde van het geld werd voor 1935 uitgedrukt in grammen zuiver goud of zilver. Deze zogenaamde intrinsieke waarde, die wordt berekend via koersen uit muntverordeningen of rekeningen, fluctueerde dikwijls. Het tempo en de omvang van de inflatie verschilden van rekenmunt tot rekenmunt. Om het verloop van het prijsniveau van de granen in Roermond op hun juiste waarde te kunnen beoordelen, was het noodzakelijk de fluctuaties in de intrinsieke waarde van de Roermondse

⁶⁰ Zie noot 43.

gulden vast te stellen. Door middel van diagram I kan men in een oogopslag zien dat de waarde van deze Roermondse rekenmunt, wanneer zij wordt uitgedrukt in grammen zuiver zilver, duidelijk afweek van die van de Brabantse gulden en de gulden Brabant-Luik.

B. Om het prijsniveau van de granen in Roermond met dat van andere steden te kunnen vergelijken, moeten de prijzen omgerekend worden in goud- of zilverequivalenten. Nu het verloop van de intrinsieke waarde van de Roermondse gulden is vastgesteld, kunnen deze berekeningen worden gemaakt. Om de zilverequivalenten van graanprijzen in verschillende steden zuiver met elkaar te kunnen vergelijken, is het nodig dat de inhoud van de erbij betrokken graanmaten op dezelfde voet wordt gebracht. Daarom bestond er aanleiding de inhoud van het Roermondse malder nauwkeurig vast te stellen. In diagram II is de verhouding tussen de roggeprijzen van Roermond en die van Maastricht door middel van zilverequivalenten in beeld gebracht. Om een correcte vergelijking mogelijk te maken, was het nodig de prijzen uit beide steden goed op elkaar af te stemmen. Het is in verband met het seizoensritme van graanprijzen niet volkomen correct juni- met decemberprijzen te vergelijken en daarom ben ik uitgegaan van de juniprijzen van beide steden. Dit was nodig omdat wij niet over decemberprijzen van Maastricht uit de periode 1566-1796 beschikken. Voorts waren de Maastrichtse prijzen in vaten van 23,34 liter uitgedrukt en die moesten allen met de factor 7,57 worden vermenigvuldigd om qua inhoudsmaat in overeenstemming te komen met de Roermondse prijzen per malder van 176,7 liter. Wat door de nominale prijzen in de verschillende rekenmunten werd verdóezeld, komt dank zij de zilverequivalenten haarscherp naar voren: het prijsniveau van de rogge was in Roermond gemiddeld ongeveer 15% lager dan in Maastricht. Op dezelfde wijze kan het prijsniveau van het graan in Roermond worden vergeleken met dat van alle andere steden voorzover de intrinsieke waarde van de aldaar in gebruik zijnde rekeneenheden bekend is.

C. Ook de prijsontwikkeling van het graan in Roermond zelf kan dank zij de zilverequivalenten effectiever worden bestudeerd omdat zij kunnen worden omgerekend tot zilverrelatieven. Relatieve prijzen en zilverrelatieven zijn doelmatige hulpmiddelen om prijsontwikkelingen op lange termijn te analyseren. Als de rekenmunten koersveranderingen ondergaan, vormen de zilverrelatieven een nuttige correctie op de relatieve prijzen. Diagram III betreffende de prijs van rogge op de markt van Roermond in december is een treffende illustratie van het verschil tussen relatieve prijzen en zilverrelatieven.

Diagram II. Zilverequivalenten van de juniprijzen van 1 malder rogge; een zilverequivalent = de waarde in grammen zuiver zilver; dertienjaarlijks voortschrijdende gemiddelden; 1 malder = 176,7 liter in Roermond.

D. Voor het overzien van de ontwikkeling van de graanprijzen op lange termijn is men aangewezen op reeksen jaarprijzen. Posthumus berekende daarom kalenderjaargemiddelden. Het nadeel is dat hierbij geen rekening wordt gehouden met de levenscyclus van het graan en het daaruit voortvloeiende seizoensritme van de graanprijzen. In dit opzicht zijn de oogstjaargemiddelden die later door bijvoorbeeld Ruwet c.s. werden berekend een grote verbetering.⁶¹ Het oogstjaar loopt van 1 augustus tot 31 juli.

Als men, zoals in Roermond met de Sint Andries-effractie het geval is, beschikt over een serie decemberprijzen, is het niet nodig om de oogstjaargemiddelden te berekenen.

In theorie worden decemberprijzen en oogstjaargemiddelden bepaald door de kwaliteit en de kwantiteit van slechts één oogst. In december is dit ook feitelijk het geval; men is dan volkomen afhankelijk van de voorraden, die in de afgelopen oogst zijn gevormd. Deze voorraden bepalen voor het overgrote deel ook de hoogte van het oogstjaargemiddelde, maar niet geheel. Het oogstjaargemiddelde is voor een klein deel afhankelijk van de verwachtingen die men tussen het voorjaar en de oogsttijd koestert ten aanzien van de komende oogst. Als men ervan uitgaat, dat een jaarprijs steeds in overeenstemming moet zijn met het karakter van uitsluitend de oogst van het desbetreffende jaar, dan voldoen decemberberefracties in principe beter aan die norm dan oogstjaargemiddelden.

⁶¹ Ruwet, Marchés, o.c., pag.1-98, 262-267, 333-335, 458-460.

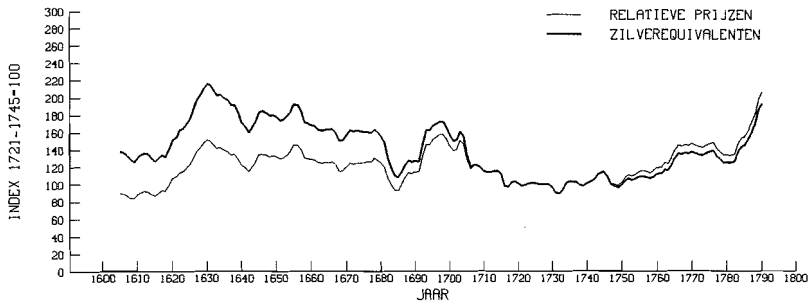

Diagram III. Roggeprijzen in Roermond; basisperiode 1721-1745; relatieve prijzen en zilverrelatieven op basis van decemberprijzen; dertienjaarlijks voortschrijdende gemiddelden.

In de praktijk heb ik daarom steeds decemberprijzen verkozen boven oogstjaargemiddelden en dit theoretisch verantwoord in 1977.⁶²

Mijn ervaring is dat het weinig uitmaakt of men nu oogstjaargemiddelden of decembereffracties als jaarprijzen gebruikt. De theorie gaat alleen op als beide prijsreeksen goed met elkaar correleren en het verschil in prijsniveau te verwaarlozen is.

Daarom heb ik beide aspecten in de verhouding tussen de door Ruwet gepubliceerde oogstjaargemiddelden en de Sint Andries-effractie onderzocht. De op de computer uitgerekende correlatiecoëfficiënten⁶³ benaderen dicht de waarde 1 (bijlage 6). De correlatie tussen beide reeksen is dus zeer hoog.

Op grond van het seizoensritme van de graanprijzen was te verwachten dat de decemberprijzen boven de oogstjaargemiddelden zouden liggen, maar deze verschillen zijn gering (bijlage 7).

De oogstjaargemiddelden van de zomergranen (boekweit en haver) daarentegen liggen iets boven de decembereffracties. Maar Ruwet heeft al aangetoond dat boekweit een ander seizoensritme heeft dan rogge en tarwe.⁶⁴ Het verschil in prijsniveau tussen beide reeksen beperkt zich in vrijwel alle gevallen tot 1 à 2%, slechts een enkele keer iets meer.

Hiermee is de theorie bevestigd dat decembereffracties representatieve

⁶² Tijms, De prijzen van granen, o.c., dl 1, inl. pag. 20-22.

⁶³ Mijn dankbare gevoelens gaan uit naar mijn collega Drs P. Priester, die mij heeft geholpen met het berekenen van de correlatiecoëfficiënten op de computer.

⁶⁴ Ruwet, Marchés, o.c., pag. 26 (fig. 3), 28 (tableau VI), 32 (fig. 6).

jaarprijzen zijn. Berekeningen die ten doel hebben het prijsverloop van graan op lange termijn te analyseren, kunnen worden gebaseerd op decemberprijzen. De Sint Andries-effractie is een voor Roermond representatieve reeks jaarprijzen zoals de Thoornse Markt dat is voor Breda en de winterprijs van Martini tot Petri voor Arnhem.

Bijlage 1. De gemiddelde waarde van de gulden in grammen zuiver zilver, die bij de berekening van zilverequivalenten en zilverrelatieven zijn gebruikt

I De Roermondse gulden

1600-1609	10,07
1610-1614	10,03
1615-1619	9,73
1620-1624	9,48
1625-1634	9,34
1635-1639	9,31
1640-1644	9,17
1645-1654	8,86
1655-1679	8,56
1680-1689	7,66
1690-1694	7,07
1695-1699	7,31
1700-1704	6,88
1705-1749	6,57
1750-1754	6,26
1755-1804	6,16

II De Kleefse gulden

1805-1814	4,58
1815-1819	4,53
1820-1824	4,47
1825-1829	4,26
1830-1834	3,99
1835-1839	3,84

III De Nederlandse gulden

1840-1874	9,45
-----------	------

Bijlage 2. De gemiddelde prijs van 1 malder “graan” over de jaren 1721-1745 als basis voor de berekening van relatieve prijzen en zilverequivalenten

Product	in Roermondse guldens	in grammen zuiver zilver
Tarwe	10,63	69,84
Rogge	7,22	47,44
Gerst	5,26	34,56
Spelt	3,67	24,11
Koolzaad	12,23	80,35
Erwten	7,26	47,70
Boekweit	4,18	27,46
Haver	3,42	22,47

Bijlage 3.1. Relatieve prijzen van graan in Roermond (1721-1745 = 100)

	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
1600-1604	88,4	86,6		
1604-1609	81,8	82,7		
1610-1614	81,5	88,1		
1615-1619	93,6	92,7		
1620-1624	104,4	102,4		
1625-1629	129,8	146,1		
1630-1634	137,3	151,7		
1635-1639	171,2	140,6		
1640-1644	138,3	117,5		
1645-1649	143,0	128,8		
1650-1654	141,5	142,7		
1655-1659	113,8	108,0		
1660-1664	162,7	169,0	152,1	150,0
1665-1669	102,5	93,5	122,0	117,6
1670-1674	130,8	117,7	131,7	125,7
1675-1679	142,6	153,2	165,8	149,9
1680-1684	114,6	109,5	124,3	112,3
1685-1689	93,2	78,3	105,5	100,1
1690-1694	140,7	142,2	150,3	147,4
1695-1699	174,8	193,5	169,7	166,8
1700-1704	119,3	110,5	127,8	129,4
1705-1709	127,9	135,2	124,0	125,3
1710-1714	127,2	115,2	117,9	119,3
1715-1719	91,8	85,3	98,1	104,6
1720-1724	95,6	101,9	99,6	97,0
1725-1729	96,3	100,8	102,7	94,8
1730-1734	91,4	91,4	94,3	89,4
1735-1739	91,4	96,4	92,0	101,4
1740-1744	128,3	110,2	114,1	118,8
1745-1749	109,1	110,8	132,2	113,4
1750-1754	94,8	102,5	103,4	95,9
1755-1759	111,4	111,9	117,5	113,4
1760-1764	127,6	128,0	126,2	128,6
1765-1769	127,2	123,0	121,7	119,9
1770-1774	162,6	186,1	177,9	167,8
1775-1779	119,7	110,8	118,6	122,1
1780-1784	135,5	149,6	170,3	161,3
1785-1789	167,1	170,6	168,8	170,0
1790-1794	179,9	210,5	212,9	226,7
1795-1797*	230,8	253,0	238,0	238,2
1800-1804	254,5	299,9	294,7	279,3

Bijlage 3.2. Relatieve prijzen van granen, zaden en peulvruchten in Roermond
(1721-1745 = 100)

	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1660-1664	142,3	155,0	164,4	153,2
1665-1669	139,2	112,3	118,4	136,0
1670-1674	121,6	119,3	114,8	132,6
1675-1679	124,7	160,6	169,4	161,1
1680-1684	101,1	113,7	112,0	132,5
1685-1689	111,4	94,9	95,8	107,3
1690-1694	129,4	144,1	156,8	165,1
1695-1699	146,0	180,4	204,8	171,6
1700-1704	112,5	126,2	126,6	147,4
1705-1709	117,7	112,9	130,1	121,6
1710-1714	121,0	107,4	122,0	113,5
1715-1719	97,8	90,4	98,6	105,8
1720-1724	87,0	104,1	90,4	87,1
1725-1729	107,0	105,8	103,3	100,6
1730-1734	84,4	85,4	91,4	90,1
1735-1739	90,9	82,6	94,7	102,9
1740-1744	128,2	125,6	116,7	119,3
1745-1749	123,0	131,1	134,0	137,1
1750-1754	111,2	99,2	100,5	101,8
1755-1759	123,6	136,6	126,3	131,0
1760-1764	136,7	162,0	130,1	131,0
1765-1769	134,1	123,4	145,5	119,3
1770-1774	165,5	185,1	178,0	163,7
1775-1779	149,5	110,2	130,1	119,3
1780-1784	167,5	148,8	189,5	173,1
1785-1789	202,1	169,7	179,9	161,4
1790-1794	198,2	209,4	226,8	271,3
1795-1797*	271,5	257,2	277,5	214,3
1800-1804	363,9	323,7	354,1	255,8

Bijlage 4.1. Zilverequivalenten van 1 malder graan in Roermond (176,71.)

	Tarwe	Rogge		Tarwe	Rogge
1600-1604	94,66	62,94	1630-1634	136,36	102,27
1605-1609	87,61	60,12	1635-1639	169,44	94,50
1610-1614	86,86	63,79	1640-1644	134,80	77,76
1615-1619	94,34	63,42	1645-1649	134,67	82,40
1620-1624	105,23	70,06	1650-1654	133,25	91,26
1625-1629	128,89	98,54	1655-1659	103,58	66,77

	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1660-1664	148,09	104,43	68,48	47,12
1665-1669	93,30	57,78	54,91	36,94
1670-1674	118,98	72,76	59,32	39,50
1675-1679	129,77	94,67	74,64	47,08
1680-1684	93,30	60,55	50,10	31,56
1685-1689	75,91	43,32	42,51	28,15
1690-1694	105,73	72,61	55,89	38,25
1695-1699	135,81	102,12	65,24	44,74
1700-1704	87,24	54,90	46,23	32,68
1705-1709	89,35	64,12	42,84	30,22
1710-1714	88,83	54,66	40,73	28,78
1715-1719	64,12	40,47	33,90	25,23
1720-1724	66,75	48,36	34,43	23,39
1725-1729	67,28	47,87	35,48	22,86
1730-1734	63,86	43,36	33,59	21,55
1735-1739	63,86	45,73	31,80	24,44
1740-1744	89,61	52,30	39,42	28,65
1745-1749	76,21	52,56	42,57	27,33
1750-1754	63,10	46,32	34,05	22,04
1755-1759	72,93	49,77	38,07	25,63
1760-1764	83,53	56,92	40,90	29,08
1765-1765	83,28	54,70	39,42	27,10
1770-1774	106,44	82,69	57,66	37,95
1775-1779	78,36	49,28	38,44	27,60
1780-1784	88,70	66,53	55,19	36,47
1785-1789	109,40	75,89	54,70	38,44
1790-1795	117,78	93,36	68,99	51,25
1795-1797*	151,10	112,54	77,18	51,74
1800-1804	166,63	133,36	95,48	63,14
1805-1809	150,41	112,33	83,00	57,88
1810-1814	137,40	87,48	68,70	48,09
1815-1819	168,52	139,98	99,66	66,14
1820-1824	85,38	61,69	54,09	36,21
1825-1829	114,38	81,79	65,18	49,84
1830-1834	113,72	84,09	65,84	45,98

	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1835-1839	118,71	81,25	68,77	43,93
1840-1844	114,16	80,51	67,66	46,30
1845-1849	140,24	103,38	81,27	53,49
1850-1854	158,19	120,39	91,66	58,59
1855-1859	165,94	121,91	103,95	64,07
1860-1864	148,74	99,60	87,13	55,57
1865-1869	163,48	118,31	100,93	63,88
1870-1874	182,86	124,74	101,40	67,28

Bijlage 4.2. Zilverequivalenten van 1 malder graan, zaden en peulvruchten in Roermond (1 malder = 176,7 liter)

	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1660-1664	148,94	96,30	58,81	44,85
1665-1669	145,69	69,76	42,37	39,80
1670-1674	127,29	74,13	41,09	38,82
1675-1679	130,54	99,81	60,60	47,17
1680-1684	94,68	63,23	35,85	34,70
1685-1689	104,41	52,78	30,68	28,11
1690-1694	111,85	73,95	46,34	39,91
1695-1699	130,56	95,72	62,57	42,91
1700-1704	94,67	63,02	36,40	34,68
1705-1709	94,61	53,87	35,74	27,33
1710-1714	97,24	51,25	33,51	25,49
1715-1719	78,58	43,10	27,07	23,78
1720-1724	69,90	49,67	24,83	19,58
1725-1729	85,94	50,46	28,38	22,60
1730-1734	67,80	40,73	25,10	20,24
1735-1739	73,06	39,42	26,02	23,13
1740-1744	103,02	59,92	32,06	26,81
1745-1749	98,81	62,55	36,79	30,81
1750-1754	85,14	45,07	26,29	21,78
1755-1759	93,14	61,11	32,52	27,60
1760-1764	103,00	72,44	33,51	27,60
1765-1769	101,02	55,19	37,45	25,13
1770-1774	124,68	82,79	45,83	34,50
1775-1779	112,60	49,28	33,51	25,13
1780-1784	126,16	66,53	48,79	36,47
1785-1789	154,28	75,89	46,32	34,00
1790-1794	149,32	93,63	58,40	57,16
1795-1797*	204,51	115,01	71,46	45,15
1800-1804	274,12	144,76	91,17	53,90
1805-1809	240,49	124,83	76,01	52,67
1810-1814	184,12	117,71	59,54	47,63
1815-1819	227,41	159,46	87,78	57,08
1820-1824	147,98	84,93	44,70	32,63
1825-1829	147,82	101,39	56,66	47,07
1830-1834	175,96	87,38	59,45	43,89
1835-1839	187,51	87,36	59,06	41,34
1840-1844	191,36	85,42	65,58	40,07
1845-1849	223,21	136,84	75,41	48,20
1850-1854	175,77	135,89	83,35	53,49
1855-1859	224,15	148,36	91,29	62,94
1860-1864	195,43	121,72	78,81	50,46
1865-1869	203,36	138,54	90,53	61,43
1870-1874	200,72	146,95	102,63	64,17

Bijlage 5.1. Zilverrelatieven van graanprijzen in Roermond (1721-1745 = 100)

	Tarwe	Rogge		Tarwe	Rogge
1600-1604	144,0	141,0	1630-1634	195,2	215,7
1605-1609	133,2	134,7	1635-1639	242,6	199,2
1610-1614	124,4	134,5	1640-1644	193,0	164,0
1615-1619	138,5	137,2	1645-1649	192,8	173,7
1620-1624	150,6	147,8	1650-1654	190,8	192,4
1625-1629	184,5	207,7	1655-1659	147,9	140,4
	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt	
1660-1664	211,5	219,7	197,7	195,0	
1665-1669	133,3	121,6	158,6	152,9	
1670-1674	170,0	153,0	171,2	163,4	
1675-1679	185,4	199,2	215,5	194,9	
1680-1684	133,6	127,7	144,9	130,9	
1685-1689	108,7	91,3	123,0	116,7	
1690-1694	151,4	153,0	161,7	158,6	
1695-1699	194,5	215,3	188,8	185,6	
1700-1704	124,9	115,7	133,8	135,5	
1705-1709	127,9	135,2	124,0	125,3	
1710-1714	127,2	115,2	117,9	119,3	
1715-1719	91,8	85,3	98,1	104,6	
1720-1724	95,6	101,9	99,6	97,0	
1725-1729	96,3	100,8	102,7	94,8	
1730-1734	91,4	91,4	94,3	89,4	
1735-1739	91,4	96,4	92,0	101,4	
1740-1744	128,3	110,2	114,1	118,8	
1745-1749	109,1	110,8	123,2	113,4	
1750-1754	90,3	97,7	98,5	89,9	
1755-1759	104,4	104,9	110,2	106,3	
1760-1764	119,6	120,0	118,3	120,6	
1765-1769	119,3	115,3	114,1	112,4	
1770-1774	152,4	174,5	166,8	157,3	
1775-1779	112,2	103,9	111,2	114,5	
1780-1784	119,2	140,3	159,7	151,3	
1785-1789	156,7	160,0	158,3	159,4	
1790-1794	168,7	197,4	199,6	212,6	
1795-1797*	216,4	237,2	223,3	214,6	
1800-1804	238,6	281,2	276,3	261,9	
1805-1809	215,4	236,8	240,2	240,1	
1810-1814	196,7	184,4	198,8	199,5	
1815-1819	241,3	295,1	288,4	274,3	
1820-1824	122,3	130,0	156,5	150,2	
1825-1829	163,8	172,4	188,6	206,7	
1830-1834	162,8	177,3	190,5	190,7	

	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1835-1839	170,0	171,3	199,0	182,2
1840-1844	163,5	169,7	195,8	192,0
1845-1849	200,8	217,9	235,2	221,9
1850-1854	226,5	253,8	265,2	243,0
1855-1859	237,6	257,0	300,8	265,7
1860-1864	213,0	210,0	252,1	230,5
1865-1869	234,1	249,4	292,0	265,0
1870-1874	261,8	262,9	293,4	279,1

Bijlage 5.2. Zilverequivalenten van prijzen van graan, zaden en peulvruchten in Roermond (1721-1745 = 100)

	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1660-1664	185,0	201,5	213,7	199,1
1665-1669	181,0	146,0	153,9	176,8
1670-1674	158,1	155,1	149,2	172,4
1675-1679	162,1	208,8	220,2	209,4
1680-1684	117,9	132,6	130,6	154,5
1685-1689	129,9	110,7	111,7	125,1
1690-1694	139,2	155,1	168,7	177,6
1695-1699	162,4	200,7	227,9	190,9
1700-1704	117,9	132,1	132,6	154,3
1705-1709	117,7	112,9	130,1	121,6
1710-1714	121,0	107,4	122,0	113,5
1715-1719	97,8	90,4	98,6	105,8
1720-1724	87,0	104,1	90,4	87,1
1725-1729	107,0	105,8	103,3	100,6
1730-1734	84,4	85,4	91,4	90,1
1735-1739	90,9	82,6	94,7	102,9
1740-1744	128,2	125,6	116,7	119,3
1745-1749	123,0	131,1	134,0	137,1
1750-1754	106,0	93,0	95,8	97,0
1755-1759	115,9	128,1	118,4	122,8
1760-1764	128,2	151,9	122,0	122,8
1765-1769	125,7	115,7	136,4	111,9
1770-1774	155,2	173,5	166,9	153,5
1775-1779	140,2	103,3	122,0	111,9
1780-1784	157,0	139,5	177,7	162,3
1785-1789	189,5	159,1	168,7	151,3
1790-1794	185,8	196,3	212,6	254,4
1795-1797*	254,6	241,2	260,2	200,9
1800-1804	341,2	303,5	332,0	239,8
1805-1809	299,3	261,7	276,8	234,4
1810-1814	229,2	246,8	216,8	212,0
1815-1819	283,0	334,3	319,7	254,3
1820-1824	184,2	178,1	162,8	145,2
1825-1829	184,0	212,6	206,3	209,5
1830-1834	219,0	183,2	216,5	195,3
1835-1839	233,4	183,1	217,0	184,0
1840-1844	238,2	179,1	238,8	178,3
1845-1849	277,8	286,1	274,6	214,5
1850-1854	218,8	284,9	303,5	238,1
1855-1859	279,0	311,0	332,5	280,1
1860-1864	243,2	255,2	287,0	224,6
1865-1869	253,1	290,4	329,7	273,4
1870-1874	249,8	308,1	373,7	285,6

Bijlage 6. De correlatiecoëfficiënten tussen de decembereffracties van Sint Andries en de oogstjaargemiddelden van de graanprijzen van Roermond

Periode	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1601-1625	0,9706	0,9906		
1626-1650	0,9525	0,9711		
1651-1675	0,9731	0,9722		
1660-1675			0,9760	0,9688
1676-1700	0,9742	0,9797	0,9673	0,9839
1701-1725	0,9393	0,9644	0,9180	0,9696
1726-1750	0,9770	0,9494	0,9744	0,9561
1751-1775	0,9759	0,9731	0,9608	0,9621
1776-1795	0,9823	0,9895	0,9730	0,9926

	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1660-1675	0,9138	0,9470	0,9630	0,9736
1676-1700	0,9543	0,9731	0,9640	0,9517
1701-1725	0,9507	0,9289	0,9240	0,9369
1726-1750	0,9682	0,9279	0,9564	0,9603
1751-1775	0,9920	0,9371	0,9668	0,9695
1776-1795	0,9938	0,9922	0,9798	0,9438

Bijlage 7. Indices die de verhouding aangeven tussen de Sint Andries-effractie en de oogstjaargemiddelden van de graanprijzen in Roermond (Sint Andries-effractie = 100)

Periode	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1601-1625	100,69	98,89		
1626-1650	101,59	98,89		
1651-1675	99,22	99,11		
1660-1675			100,90	98,92
1676-1700	98,25	95,53	98,66	101,21
1701-1725	99,27	96,75	98,04	100,23
1726-1750	100,33	98,73	97,62	98,12
1751-1775	98,41	97,00	97,94	100,10
1776-1795	98,03	96,80	97,59	97,99

	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1660-1675	98,53	103,99	105,42	104,71
1676-1700	98,55	98,39	100,21	98,50
1701-1725	98,38	95,68	100,86	100,82
1726-1750	99,56	101,85	100,81	100,91
1751-1775	99,14	94,38	103,90	102,81
1776-1795	99,28	97,90	101,78	96,94

Bijlage 8. De prijs omstreeks 30 november van graan op de markt van Roermond in Roermondse gulden per malder (1 malder = 176,7 liter)

Jaar	Tarwe	Rogge	Jaar	Tarwe	Rogge
1599	10,50	7,50			
1600	9,75	6,75			
1601	9,75	7,00	1631	13,50	8,75
1602	9,00	6,50	1632	15,00	11,50
1603	9,50	5,50	1633	15,00	12,00
1604	9,00	5,50	1634	16,00	10,50
1605	8,50	4,50	1635	20,50	14,50
1606	8,25	4,50	1636	17,50	11,75
1607	8,50	6,50	1637	20,00	8,00
1608	10,00	8,00	1638	17,00	8,50
1609	8,25	6,35	1639	16,00	8,00
1610	9,30	6,30	1640	15,00	8,00
1611	10,00	9,50	1641	13,50	8,40
1612	9,25	6,75	1642	14,00	9,50
1613	7,50	4,75	1643	16,00	9,25
1614	7,25	4,50	1644	15,00	9,625
1615	9,25	6,50	1645	12,00	7,625
1616	13,50	9,00	1646	11,50	5,375
1617	11,00	8,00	1647	14,50	6,00
1618	9,00	5,75	1648	18,00	9,00
1619	7,00	4,20	1649	20,00	17,00
1620	6,50	3,75	1650	18,00	13,00
1621	10,50	6,00	1651	20,00	16,00
1622	14,00	9,45	1652	13,20	9,00
1623	11,00	8,75	1653	12,00	7,00
1624	13,50	9,00	1654	12,00	6,50
1625	15,50	12,50	1655	12,50	9,25
1626	15,00	12,00	1656	11,50	7,50
1627	12,00	7,00	1657	10,50	6,50
1628	12,50	10,75	1658	13,75	7,75
1629	14,00	10,50	1659	12,25	8,00
1630	13,50	12,00	1660	16,00	11,50

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1660	16,00	11,50	7,50*	5,25* * = 13 jan. 1661
1661	22,00	17,00	10,50	7,25
1662	19,50	17,00	9,75	6,375

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1663	16,00	8,50	6,50	4,65
1664	13,00	7,00	5,75	4,00
1665	12,00	8,50	6,625	4,65
1666	10,00	6,00	6,00	4,00
1667	10,50	6,00	7,25	4,65
1668	11,00	6,25	6,20	4,2625
1669	11,00	7,00	6,00	4,00
1670	12,00	7,50	7,00	4,2625
1671	12,00	7,50	6,20	4,20
1672	14,00	8,50	7,00	4,60
1673	14,00	8,50	6,20	4,25
1674	17,50	10,50	8,25	5,75
1675	21,70	17,25	12,40	8,50
1676	15,50	12,40	9,00	5,75
1677	13,00	11,24	8,50	4,50
1678	12,40	7,50	6,75	4,25
1679	13,20	6,925	7,50	4,50
1680	12,40	6,20	6,00	3,90
1681	12,40	6,20	6,20	4,00
1682	11,65	7,75	6,00	3,00
1683	10,50	7,75	5,00	3,50
1684	13,95	11,625	9,50	6,20
1685	12,40	6,20	7,00	4,90
1686	10,70	6,20	5,50	3,10
1687	9,00	5,80	5,45	3,50
1688	8,14	5,04	4,30	3,00
1689	9,30	5,04	5,50	3,875
1690	9,30	6,00	5,81	3,875
1691	12,00	7,00	6,59	5,00
1692	18,60	13,55	9,30	6,20
1693	18,60	13,95	10,075	6,975
1694	16,275	10,85	7,75	5,00
1695	15,50	7,36	7,20	5,00
1696	15,50	9,30	6,975	4,65
1697	15,50	12,00	6,95	4,95
1698	25,60	22,40	12,00	8,00
1699	20,80	18,80	11,50	8,00
1700	9,40	5,90	5,80	3,40
1701	15,20	9,60	8,80	6,40
1702	14,40	8,40	6,60	4,75
1703	12,40	8,80	6,80	5,00
1704	12,00	7,20	5,60	4,20

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1705	11,20	8,00	5,70	3,60
1706	9,60	7,20	5,20	3,40
1707	10,40	6,00	5,00	3,10
1708	11,20	8,40	5,50	3,40
1709	25,60	19,20	11,20	9,50
1710	12,80	8,00	6,00	4,25
1711	12,00	7,20	5,80	4,20
1712	11,20	6,80	5,00	3,70
1713	15,60	9,60	7,00	4,60
1714	16,00	10,00	7,20	4,80
1715	9,60	6,00	4,80	3,60
1716	9,60	5,20	4,80	3,20
1717	10,00	5,60	4,80	3,20
1718	9,60	6,00	5,00	4,20
1719	10,00	8,00	6,40	5,00
1720	9,60	6,40	5,60	3,40
1721	9,60	6,00	4,40	2,80
1722	8,80	5,60	3,80	2,60
1723	10,40	6,80	4,80	3,80
1724	12,40	12,00	7,60	5,20
1725	11,60	8,00	5,60	3,60
1726	11,20	7,60	5,20	3,20
1727	9,60	7,00	5,80	3,20
1728	9,20	7,20	5,20	4,00
1729	9,60	6,60	5,20	3,40
1730	10,40	6,40	4,00	3,00
1731	10,00	8,00	5,40	3,60
1732	8,60	6,40	4,60	3,20
1733	10,20	6,10	5,60	3,80
1734	9,40	6,10	4,80	2,80
1735	8,60	5,50	3,60	2,60
1736	8,40	4,50	3,60	2,80
1737	8,60	5,30	4,60	3,00
1738	9,40	7,80	5,20	3,60
1739	13,60	11,70	7,20	6,60
1740	21,00	13,70	7,20	5,60
1741	16,00	8,80	5,60	5,20
1742	11,40	6,40	7,20	4,40
1743	11,00	6,10	5,60	3,80
1744	8,80	4,80	4,40	2,80
1745	8,00	6,00	4,80	3,20
1746	11,20	8,40	6,80	4,40

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1747	12,80	8,00	7,20	4,40
1748	13,20	8,00	7,60	4,80
1749	12,80	9,60	6,00	4,00
1750	11,60	7,60	6,40	4,00
1751	11,60	9,60	6,40	3,60
1752	9,60	6,80	4,80	3,20
1753	8,00	5,20	4,40	3,20
1754	9,60	7,80	5,20	3,60
1755	8,80	5,20	4,80	3,20
1756	10,40	9,20	6,40	4,00
1757	13,60	10,40	7,20	5,60
1758	13,60	8,40	6,30	4,00
1759	12,80	7,20	6,20	4,00
1760	15,20	10,00	7,60	5,20
1761	14,80	11,20	7,60	5,60
1762	14,20	10,20	7,60	5,20
1763	10,00	6,40	5,20	3,60
1764	13,60	8,40	5,20	4,00
1765	12,80	9,60	6,40	4,80
1766	12,40	8,00	6,80	4,40
1767	15,60	8,80	7,20	4,80
1768	15,60	10,00	6,00	4,00
1769	11,20	8,40	5,60	4,00
1770	17,60	16,80	11,20	7,20
1771	17,60	15,20	9,60	7,20
1772	17,60	13,20	9,60	6,80
1773	16,40	9,60	8,40	4,80
1774	17,20	12,40	8,00	4,80
1775	15,20	10,00	6,40	4,80
1776	12,40	8,00	5,60	4,40
1777	12,00	6,40	6,00	4,40
1778	12,80	8,40	7,20	4,80
1779	11,20	7,20	6,00	4,00
1780	13,20	10,80	7,60	5,60
1781	13,60	11,20	8,40	5,60
1782	14,00	10,00	9,60	6,00
1783	15,20	10,00	8,80	6,00
1784	16,00	12,00	10,40	6,40
1785	15,20	9,60	8,40	5,60
1786	13,60	9,60	8,00	5,60
1787	16,00	12,00	8,40	6,00
1788	16,80	11,20	8,40	6,40

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1789	27,20	19,20	11,20	7,60
1790	16,00	12,40	9,60	6,40
1791	15,60	9,60	8,40	5,60
1792	16,80	14,40	9,60	6,80
1793	21,60	19,60	14,00	9,20
1794	25,60	20,00	14,40	13,60
1795	34,80	27,60	17,20	11,60
1796	22,80	16,00	10,40	7,20
1797	16,00	11,20	10,00	6,40
1798				
1799				
1800	27,50	18,25	12,50	9,00
1801	30,00	21,00	17,25	9,00
1802	32,00	31,50	18,25	13,50
1803	21,00	16,50	15,00	10,00
1804	26,75	20,25	14,50	9,25
1805	31,50	22,00	14,50	10,50
1806	26,00	19,50	12,00	8,50

De prijs omstreeks 30 november van graan op de markt van Roermond in Kleefse guldens per malder (1 malder = 176,7 liter)

1807	22,00	19,00	17,50	11,50
1808	21,00	18,00	13,50	9,50
1809	24,00	15,00	13,00	9,00
1810	26,50	14,00	14,00	9,50
1811	36,00	22,00	14,00	9,00
1812	37,00	23,00	18,00	12,50
1813	23,50	17,50	13,00	10,00
1814	27,00	19,00	16,00	11,50
1815	31,50	29,00	18,50	12,00
1816	48,00	43,00	26,00	16,00
1817	48,00	37,00	24,00	15,00
1818	34,50	27,50	23,50	17,00
1819	24,00	18,00	18,00	13,00
1820	22,50	16,50	13,00	9,50
1821	21,50	12,00	9,25	6,00
1822	19,50	17,50	17,00	10,50
1823	16,00	11,00	10,00	7,00
1824	16,00	12,00	11,25	7,50

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1825	19,00	15,00	14,50	12,00
1826	24,00	20,00	15,00	12,50
1827	27,50	24,00	16,50	12,00
1828	36,00	20,00	16,00	12,00
1829	27,75	17,00	14,50	10,00
1830	35,50	27,00	17,00	11,00
1831	33,00	24,00	17,25	11,00
1832	27,75	21,50	18,50	13,00
1833	21,25	16,25	15,25	11,50
1834	25,00	16,625	14,50	11,125
1835	22,00	16,25	16,00	11,00
1836	26,875	18,75	16,00	11,00
1837	26,625	19,25	16,50	10,75

De prijs omstreeks 30 november van graan op de markt van Roermond in Nederlandse guldens per malder (1 malder = 176,7 liter)

1838	16,065	10,68	8,27	4,605
1839	15,65	10,00	8,20	5,20
1840	12,00	8,20	7,80	5,40
1841	14,20	8,90	6,60	4,80
1842	13,00	10,20	7,60	5,00
1843	10,80	7,60	7,60	4,80
1844	10,40	7,70	6,20	4,50
1845	16,10	13,50	9,40	6,40
1846	19,00	16,30	11,20	7,00
1847	17,00	11,50	10,40	6,70
1848	11,90	7,20	6,00	4,00
1849	10,20	6,20	6,00	4,20
1850	12,40	9,20	7,60	5,60
1851	12,60	10,30	7,70	5,60
1852	13,70	10,30	9,40	5,60
1853	23,50	17,30	12,40	7,20
1854	21,50	16,60	11,40	7,00
1855	28,50	21,90	14,00	8,30
1856	18,00	11,80	10,50	6,60
1857	13,20	9,20	10,30	6,80
1858	13,60	10,40	10,40	6,80
1859	14,50	11,20	9,80	5,40
1860	17,90	11,00	9,80	6,20

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1861	19,70	13,30	11,00	6,60
1862	15,70	11,60	8,80	6,00
1863	13,00	8,10	8,10	5,20
1864	12,40	8,70	8,40	5,40
1865	14,30	9,90	9,50	6,00
1866	19,80	12,20	11,30	6,60
1867	23,10	17,30	12,30	7,70
1868	15,00	11,90	10,80	7,30
1869	14,30	11,30	9,50	6,20
1870	19,40	13,40	10,70	7,40
1871	20,60	13,70	9,00	6,30
1872	19,10	10,70	9,70	6,20
1873	22,20	16,10	13,30	8,20

De prijs omstreeks 30 november van graan op de markt van Roermond in Nederlandse guldens per 100 kilogram

1874	12,25	10,35	11,55	10,70
1875	12,60	10,00	11,00	9,80
1876	14,40	11,10	11,20	10,50
1877	14,10	10,10	11,50	10,00
1878	11,90	8,80	10,60	8,20
1879	13,60	10,10	10,50	8,80
1880	13,40	11,50	10,10	8,80
1881	14,60	12,00	10,40	9,70
1882	10,80	8,10	8,40	7,90
1883	11,00	8,375	8,50	7,80
1884	8,90	8,00	8,40	7,60
1885	8,90	7,30	8,40	7,20
1886	9,00	6,90	7,80	6,90
1887	8,60	6,30	7,60	5,80
1888	8,80	6,60	8,20	7,00
1889	9,00	7,40	8,30	7,20
1890	9,20	7,30	8,20	6,50
1891	11,50	11,60	9,30	7,90
1892	8,00	7,00	8,70	7,00
1893	9,00	6,375	7,40	6,95
1894	6,125	5,25	6,175	5,25
1895	6,73	5,32	6,64	5,08
1896	8,23	6,14	6,49	6,09
1897	9,76	6,88	7,25	6,65

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1898	8,15	6,77	7,33	6,44
1899	7,58	7,055	7,43	6,80
1900	7,80	6,75	7,90	6,15
1901	7,65	6,60	7,60	7,15
1902	7,50	6,55	7,50	6,20
1903	7,80	6,45	7,20	6,50
1904	8,90	7,00	7,25	6,50
1905	8,75	7,75	7,65	7,10
1906	8,00	7,10	8,00	
1907	10,20	9,20	8,95	8,15
1908	9,68	7,58	7,93	7,00
1909	10,22	7,00	7,70	7,50
1910	8,95	6,53	7,04	6,66
1911	9,40	8,50	8,68	8,10
1912	9,70	8,47	9,08	8,95
1913	9,09	7,16	8,125	7,75
1914	13,21	10,865	13,335	12,50
1915	13,50	11,43	13,50	13,00
1916				
1917				
1918				
1919	31,00	28,75	26,315	20,00
1920	24,60	21,95	20,625	18,33
1921	14,19	13,65	13,525	11,95
1922	12,75	11,275	11,31	11,65
1923	11,875	9,975	10,21	
1924	14,54	13,90	13,675	
1925	14,25	10,03	11,10	10,00
1926	14,60	12,485	11,455	
1927	12,75	11,84	12,31	
1928	11,56	11,46	11,23	
1929	11,52	8,93	9,11	
1930	7,45	4,97	5,22	
1931	5,31	5,93	6,42	4,50
1932	5,53	4,09	4,64	
1933	4,72	6,88	6,07	
1934	10,36	7,83	8,73	
1935	9,87	7,14	7,69	
1936	9,27	8,12	8,08	
1937	9,66	7,485	7,74	
1938	9,65	7,49	7,69	
1939	10,32	8,95	9,24	

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Spelt
1940	11,78	10,91	10,36	9,03
1941	13,59	13,09	11,84	9,84
1942	13,56	13,06	12,31	10,81
1943	13,63	13,13	12,38	
1944	16,13	15,63	14,88	
1945	17,50	17,25	17,25	
1946	21,37	21,12	19,50	
1947	20,40	20,40	19,00	
1948	20,83	20,88	18,83	18,00

De prijs omstreeks 30 november van granen, zaden en peulvruchten op de markt van Roermond in Roermondse guldens per malder (1 malder = 176,7 liter)

Jaar	Koolzaad	Ervten	Boekweit	Haver
1660	18,00*	10,50*	5,625*	5,50* * = 13 jan. 1661
1661	17,50	16,00	9,50	6,75
1662	15,50	15,00	8,00	6,20
1663	20,50	8,00	6,20	3,75
1664	15,50	6,75	5,04	4,00
1665	16,00	10,00	5,50	5,25
1666	15,50	8,00	5,25	5,25
1667	17,50	7,25	5,50	5,00
1668	18,60	6,20	4,25	3,50
1669	17,50	9,30	4,25	4,25
1670	18,60	8,00	4,65	4,07
1671	12,00	8,00	4,25	4,00
1672	13,25	9,00	4,65	4,75
1673	13,50	9,00	4,455	4,455
1674	17,00	9,30	6,00	5,40
1675	17,00	15,00	12,00	7,00
1676	15,50	15,50	6,00	6,00
1677	16,25	9,50	6,575	5,75
1678	12,00	9,00	5,60	4,50
1679	15,50	9,30	5,24	4,30
1680	11,00	7,50	3,50	3,30
1681	14,00	7,75	4,25	4,50
1682	12,00	7,00	4,60	4,00
1683	9,30	7,40	3,875	3,50

Jaar	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1684	15,50	11,625	7,175	7,36
1685	14,50	7,00	4,25	3,50
1686	9,30	6,20	3,875	3,49
1687	12,75	6,25	3,75	3,75
1688	15,00	6,50	3,50	3,10
1689	16,60	8,50	4,65	4,50
1690	14,00	5,75	4,50	4,25
1691	15,50	7,40	4,65	4,65
1692	17,05	14,75	8,50	6,95
1693	17,05	13,95	8,925	6,975
1694	15,50	10,45	6,20	5,40
1695	17,00	8,50	5,00	5,25
1696	17,05	8,525	5,81	5,04
1697	17,05	10,85	7,00	4,65
1698	19,00	20,00	13,00	7,20
1699	19,20	17,60	12,00	7,20
1700	14,00	7,00	4,20	3,20
1701	16,80	14,00	7,20	7,20
1702	12,80	9,60	6,05	6,40
1703	12,60	8,00	5,00	4,40
1704	12,60	7,20	4,00	4,00
1705	12,80	7,80	5,60	4,40
1706	11,20	7,20	4,00	3,60
1707	12,00	6,00	4,00	3,60
1708	16,80	5,60	4,00	3,60
1709	19,20	14,40	9,60	5,60
1710	12,40	6,60	5,20	3,60
1711	12,00	6,40	4,40	3,60
1712	12,00	6,40	4,20	4,20
1713	17,60	10,00	6,00	4,40
1714	20,00	9,60	5,70	3,60
1715	11,60	6,00	3,60	3,20
1716	13,60	7,20	3,80	3,20
1717	11,40	6,40	4,40	3,10
1718	12,00	5,20	3,60	3,40
1719	11,20	8,00	5,20	5,20
1720	12,00	8,00	3,40	3,20
1721	12,00	5,60	3,00	2,40
1722	10,00	5,00	3,00	2,20
1723	9,60	8,00	3,40	2,80
1724	9,60	11,20	6,10	4,10
1725	11,60	7,60	4,60	3,00

Jaar	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1726	11,60	6,80	3,60	3,20
1727	13,20	6,40	4,40	3,60
1728	13,80	8,00	4,60	4,00
1729	15,20	9,60	4,40	3,40
1730	10,00	6,00	3,40	2,80
1731	10,40	6,80	4,00	3,60
1732	10,00	7,20	4,00	2,80
1733	10,80	5,00	4,50	3,60
1734	10,40	6,00	3,20	2,60
1735	10,00	4,80	2,80	3,00
1736	10,40	4,40	3,20	2,60
1737	9,60	4,00	3,80	2,80
1738	11,20	5,60	4,00	3,20
1739	14,40	11,20	6,00	6,00
1740	19,20	14,40	7,20	4,00
1741	19,20	9,60	5,60	4,40
1742	14,40	7,20	4,80	4,40
1743	12,80	7,20	3,20	4,00
1744	12,80	7,20	3,60	3,60
1745	13,60	6,80	4,00	3,20
1746	14,00	9,60	5,60	5,60
1747	16,00	13,20	6,40	6,40
1748	18,00	9,60	6,00	4,25
1749	13,60	8,40	6,00	4,00
1750	12,80	7,60	5,20	3,60
1751	12,00	8,00	4,80	4,00
1752	14,00	6,80	3,60	3,60
1753	13,60	6,00	3,20	3,20
1754	15,60	7,60	4,20	3,00
1755	12,00	6,00	2,80	2,80
1756	13,60	8,00	4,80	4,40
1757	16,80	16,00	7,20	5,20
1758	16,00	10,40	5,60	5,20
1759	17,20	9,20	6,00	4,80
1760	19,20	14,00	5,60	5,20
1761	14,80	14,40	6,00	5,20
1762	15,20	14,80	6,40	5,20
1763	17,60	6,80	4,40	3,20
1764	16,80	8,80	4,40	3,60
1765	14,40	9,60	6,40	4,80
1766	15,60	8,00	6,00	4,00
1767	17,20	8,80	7,20	4,40
1768	20,00	10,00	5,20	4,00

Jaar	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1769	14,80	8,40	5,60	3,20
1770	19,20	16,80	9,60	6,00
1771	19,20	15,20	7,60	6,40
1772	22,40	13,20	8,00	6,80
1773	22,40	9,60	6,00	4,80
1774	18,00	12,40	6,00	4,00
1775	18,80	10,00	6,00	4,40
1776	19,20	8,00	5,20	4,00
1777	19,20	6,40	5,20	4,00
1778	17,00	8,40	6,00	4,00
1779	17,20	7,20	4,80	4,00
1780	17,20	10,80	9,20	4,80
1781	17,20	11,20	6,40	6,40
1782	17,60	10,00	8,00	6,00
1783	24,00	10,00	8,40	6,00
1784	26,40	12,00	7,60	6,40
1785	21,60	9,60	6,40	5,20
1786	27,20	9,60	6,00	5,20
1787	25,60	12,00	8,00	6,00
1788	20,40	11,20	6,80	4,80
1789	28,80	19,20	10,40	6,40
1790	20,40	12,40	7,60	6,40
1791	19,20	9,60	7,20	8,40
1792	24,00	14,40	8,00	8,80
1793	28,80	19,60	14,40	9,20
1794	28,80	20,00	10,20	13,60
1795	48,00	28,80	16,00	10,00
1796	27,60	16,00	9,60	6,80
1797	24,00	11,20	9,20	5,20
1798				
1799				
1800	39,00	24,00	17,50	7,50
1801	42,75	19,00	12,00	7,50
1802	36,25	31,50	18,25	11,50
1803	51,00	24,00	15,00	8,50
1804	58,50	20,00	11,50	9,75
1805	46,50	22,00	13,50	10,00
1806	38,50	19,50	11,00	7,50

De prijs omstreeks 30 november van granen, zaden en peulvruchten op de markt van Roermond in Kleefse guldens per malder (1 malder = 176,7 liter)

Jaar	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1807	34,50	24,00	17,00	9,00
1808	42,00	19,00	12,50	9,00
1809	40,00	21,00	10,50	9,00
1810	52,50	21,00	10,50	9,00
1811	42,00	25,00	12,00	9,00
1812	31,50	28,50	17,00	12,50
1813	36,00	24,00	12,50	9,50
1814	39,00	30,00	13,00	12,00
1815	42,00	24,00	17,50	9,50
1816	54,00	42,00		3,00
1817	60,00	44,00	21,00	12,00
1818	51,00	30,00	22,00	16,50
1819	44,00	36,00	17,00	12,00
1820	45,00	24,00	12,50	8,00
1821	40,00	14,00	8,00	6,00
1822	29,50	27,00	29,50	9,50
1823	29,00	15,00	10,00	6,00
1824	22,00	15,00	10,00	6,50
1825	25,00	30,00	13,00	10,00
1826	26,00	25,00	13,50	13,00
1827	36,00	22,00	15,00	11,50
1828	45,00	21,00	12,00	11,00
1829	41,50	21,00	13,00	9,75
1830	52,00	24,00	18,50	10,00
1831	40,00	23,00	17,00	11,00
1832	39,00	20,00	16,00	13,50
1833	42,50	20,00	11,00	11,00
1834	47,00	22,50	12,00	9,50
1835	58,75	22,00	15,00	10,00
1836	54,375	21,25	14,50	10,00
1837	39,00	21,00	12,50	10,50

De prijs omstreeks 30 november van granen, zaden en peulvruchten op de markt van Roermond in Nederlandse guldens per malder (1 malder = 176,7 liter)

1838	20,32	9,45	6,495	4,25
1839	16,60	10,40	7,50	4,70
1840	20,80	9,40	7,00	4,50

Jaar	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1841	25,85	9,40	7,80	4,00
1842	20,20	11,0	8,40	4,80
1843	16,40	7,80	6,40	4,10
1844	18,00	7,60	5,10	3,80
1845	20,00	19,00	9,60	5,60
1846	18,50	16,00	10,10	6,40
1847	20,00	20,20	9,20	6,30
1848	18,20	9,40	5,40	3,60
1849	21,40	7,80	5,60	3,60
1850	18,00	14,00	7,20	5,10
1851	16,00	10,80	7,30	4,50
1852	16,00	13,20	8,00	5,20
1853	21,00	16,40	10,60	6,70
1854	22,00	17,50	11,00	6,80
1855	29,90	20,80	14,00	8,10
1856	26,00	12,90	9,60	5,70
1857	21,60	16,00	9,30	6,90
1858	23,00		7,80	7,20
1859	18,10	13,10	7,60	5,40
1860	20,90	14,40	8,90	6,00
1861	21,50	17,00	9,80	5,70
1862	23,50	11,70	7,00	5,00
1863	17,30	10,80	8,00	4,90
1864	20,20	10,50	8,00	5,10
1865	25,00	12,00	7,80	5,90
1866	21,40	14,00	8,50	6,10
1867	19,90	17,20	11,30	7,30
1868	18,40	16,80	10,70	7,10
1869	22,90	13,30	9,60	6,10
1870	25,20	16,50	10,90	7,00
1871	24,00	14,10	9,50	5,20
1872	21,00	12,50	10,60	5,70
1873	19,10	16,90	12,80	7,90

De prijs omstreeks 30 november van granen, zaden en peulvruchten op de markt van Roermond in Nederlandse guldens per 100 kilogram

1874	15,35	13,65	10,50	11,65
1875	19,20	16,00	10,00	10,20
1876	21,50	15,80	10,30	10,30
1877	21,60	14,40	9,60	9,10

Jaar	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1878	16,60	12,80	9,20	7,80
1879	15,00	11,80	9,80	8,20
1880	15,50	14,00	10,50	8,30
1881	16,80	14,40	10,80	9,20
1882	16,40	12,40	8,40	7,20
1883	19,50	12,90	8,50	7,70
1884	15,90	10,20	7,60	7,60
1885	13,20	10,40	8,40	7,40
1886	12,20	10,00	7,90	6,70
1887	12,80	10,20	8,30	5,80
1880	15,50	12,00	8,00	6,30
1889	17,50	10,90	8,20	7,30
1890	14,20	12,00	7,50	6,50
1891	16,10	15,60	9,80	7,60
1892	14,00	12,00	8,20	7,40
1893	14,085	10,175	7,40	7,55
1894	10,80	10,675	7,52	5,55
1895	10,78	10,04	7,46	5,31
1896	13,01	10,03	7,38	6,24
1897	14,40	9,65	7,29	6,56
1898	13,29	10,63	8,26	6,60
1899	11,32	10,27	8,73	6,835
1900	16,00	10,07	9,14	6,50
1901	15,00	10,60	8,30	7,60
1902	14,00	10,05	8,60	6,75
1903	13,00	10,00	8,15	6,15
1904	12,00	10,95	8,70	7,00
1905	12,25	11,20	8,70	7,40
1906	16,60	10,15	8,65	7,20
1907	19,50	10,30	11,00	8,17
1908	17,75	10,00	9,16	6,94
1909	15,75	11,75	9,63	6,77
1910	16,00	10,40	8,60	6,55
1911	18,00	15,00	9,81	8,45
1912	20,17	15,35	10,01	8,85
1913	20,00	14,00	9,75	7,47
1914	23,165	17,00	21,00	13,03
1915	35,00	24,00	16,585	12,915
1916				
1917				
1918				
1919	42,50	32,50	25,50	23,00

Jaar	Koolzaad	Erwten	Boekweit	Haver
1920		25,50	35,75	20,60
1921		21,75	19,25	13,165
1922	20,00	20,81	14,625	11,84
1923	22,00	24,00	10,50	10,20
1924		18,33	15,01	11,95
1925		14,415	12,225	11,09
1926		22,33	14,31	10,625
1927		23,88	13,08	11,67
1928	23,00	20,11	14,75	10,85
1929	20,00	12,76	12,30	8,42
1930		9,96	9,25	5,75
1931	13,87	10,25	7,59	6,71
1932	14,50	10,35	6,39	5,09
1933	13,00	8,19	6,75	6,22
1934	11,50	8,96	6,31	6,93
1935		8,21	5,75	6,38
1936		8,17	8,54	7,48
1937	13,00	9,43	8,98	6,85
1938	10,00	8,73	8,20	6,36
1939	17,00	10,52	12,25	8,06
1940	17,53	12,73	10,03	8,86
1941	20,38	15,34	11,69	9,84
1942	30,31	15,31	11,81	10,81
1943	35,38	15,38	11,88	10,88
1944	35,88	20,38	11,88	10,88
1945	45,00	19,50	15,00	15,00
1946	45,00	23,00		18,00
1947	50,00	26,00		17,50
1948	66,67	27,50	50,00	17,00

LIMBURGS BIOGRAFISCH REPERTORIUM, aflevering II

Selectie van tien biografieën

Adams	1899-1970	schilder	Kellens
Beatrix van Valkenburg	? - ?	koningin	Dorren
Bury	1806-1852	uitgever	Kellens
Delruelle	1735-1807	geestelijke	Kellens
Heylerhoff	1776-1854	geschiedkundige	Kellens
Heylerhoff	1745-1826	ambtenaar	Kellens
Pélerin-Chrouet	1693-1771	medicus	Kellens
Reubsæet	1843-1887	musicus	Bloemen-Van der Grinten
Streignart	1754-1826	medicus	Kellens
Strouven	1600-1661	stichteres van het Huis Calvariënberg	Bloemen-Van der Grinten

ADAMS, Johann Hubert (Jean). Priester, schilder.

Geboren te Rheydt (Noordrijn-Westfalen, Duitsland), 3 februari 1899, overleden te Weert, 27 november 1970; zoon van Johann Hubert Adams en Helena Hubertina Snijkers; tot priester gewijd te Roermond, 17 april 1923.

Hij studeerde te Tilburg aan de R.-K. Leergangen voor de M.O.-akte tekenleraar en te Amsterdam aan het Rijksinstituut tot Opleiding van Tekenleraren en de Rijksacademie. Sinds 1927 was hij tekenleraar aan het seminarie van Rolduc. Hier kwam zijn talent reeds tot uiting in enkele geschilderde portretten, onder andere van collega's als Leo Linsen, leraar Nederlands te Rolduc. In 1935 werd hij tot kapelaan benoemd te Ospel (gemeente Nederweert) in de Peel, waar hij zijn artistieke werk voortzette. Hij schilderde vooral landschappen en portretten, waarvoor zijn parochianen meermaals model stonden.

Van 1939 tot 1952 was hij pastoor te Nunhem. Hij stimuleerde het culturele verenigingsleven in deze streek, onder meer door de oprichting

van een Servaaskring en de uitgave van een tijdschrift, 'Onze Dorpen'. Om gezondheidsredenen werd hij in 1952 op eigen verzoek ontheven van pastoraal werk. Sindsdien kon hij zich volledig wijden aan de kunst. Hij verbouwde het pand van de melkfabriek 'De Fuus' in het afgelegen gehucht Ell (bij Weert) tot atelier. Zijn grote artistieke voorbeeld was Paul Cézanne, de wegbereider van het kubisme.

Vanaf 1930 hield hij verscheidene tentoonstellingen in binnen- en buitenland. Hij kreeg de Culturele Prijs van de Provincie Limburg en de Vincent van Gogh Prijs.

Zijn nagelaten werk wordt beheerd door de Jean Adams Stichting te Ell.

Werken:

Heilige Familie, 1937; Portret van Mgr Prof. Dr M. Cobbenhagen, 1955; Ichtus, 1957; Hommage aan Mgr F. Feron; Bomen bij Gemenos, 1965-1966.

Literatuur:

Haimon, P., [pseudoniem van L.C.W. Laugs], *Jean Adams; priester-schilder, 1899-1970*, Ell bij Weert 1976; M.M., Permanente expositie Jean Adams in 'De Fuus', in: *Limburg Vandaag* 5, 1973-1974, nr 4, pag. 32; Kockelkoren, J., Jean Adams, in: *De Bronk* 6, 1958-1959, pag. 333-338.

M. Kellens

BEATRIX VAN VALKENBURG, Koningin van het Heilige Roomse Rijk.

Beatrix was de dochter van Dirk II, heer van Valkenburg en zijn tweede echtgenote Johanna van Loon. Haar geboortedatum is onbekend. Waarschijnlijk werd zij na 1254 geboren. In dat jaar overleed namelijk de eerste vrouw van Dirk, Bertha van Limburg-Monschau. Ook de overlijdensdatum is niet precies vast te stellen. Deze moet in ieder geval na 1294 worden gesteld, omdat haar naam toen nog in een schuldbekentenis van haar broer, Walram de Rosse, voorkwam. Beatrix huwde 1) Richard van Cornwallis in 1269 en 2) Wilhelm van Hartert.

Beatrix, ook wel Beatrijs genoemd, werd op 16 juni 1269 te Kaiserslau-

tern uitgehuwelijkt aan Richard van Cornwallis, koning van het Heilige Roomse Rijk. Richard was een broer van de Engelse koning Hendrik III, die er een eerzuchtige buitenlandse politiek op na hield, zeer tegen de zin van de Engelse adel. Niet alleen trachtte hij door oorlogen tegen Frankrijk verloren gegane lenen terug te winnen, ook probeerde hij door koop van titels en een eerzuchtige huwelijkspolitiek aanzien voor zijn koningshuis te verwerven. In 1257 kocht hij voor een groot bedrag een deel der Duitse keurvorsten om, met het doel zijn broer Richard tot Rooms koning te laten kiezen. Richard had echter de pech dat een ander deel van de keurvorsten was omgekocht door Alphons van Castilië, die op grond van zijn Duits koningschap Sicilië dacht te verwerven. Vandaar dat Richard van Cornwallis steun zocht voor zijn positie binnen het Rijk. Een van zijn belangrijkste bondgenoten was de aartsbisschop van Keulen, Engelbert van Valkenburg, een broer van Dirk II. Na de dood van de tweede vrouw van Richard stelde de aartsbisschop een huwelijk voor met zijn nicht Beatrix van Valkenburg, een dochter uit een geslacht dat was verwant aan de hertogen van Limburg en de graven van Loon. Deze verbintenis zou Richard's erkenning en aanzien in Duitsland gunstig kunnen beïnvloeden. Reële macht heeft Richard in Duitsland echter nooit verkregen. De Duitse vorsten wensten zelfstandig te regeren en slechts in naam een koning te erkennen. Vandaar dat Richard anderhalf jaar na zijn verkiezing al naar Engeland terug ging en Duitsland maar sporadisch bezocht. Na de huwelijksvoltrekking van Richard en Beatrix in Duitsland vertrok het koninklijk paar naar Engeland, waar zij op 3 augustus 1269 aankwamen. Beatrix bleef tot aan de dood van haar man in 1272 in Engeland. Daarna keerde zij terug naar het Europese vasteland. Zij huwde voor de tweede keer met ene Wilhelm, heer van Hartert.

De naam Beatrix komt slechts enkele malen voor in latere kronieken en geschiedkundige werken. Haar familienaam werd daarin vaak onjuist weergegeven als Falkemorite, Famestair of Von Falkenstein.

Literatuur:

Corsten, S., Die Herren von Valkenburg (ca. 1000-1364), in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (P.S.H.A.L.) 120, 1984, pag. 162-200; *The dictionary of national biography* 16, Oxford 1968, pag. 1051-1060; Dorren, Th., Gedenkwaardige Limburgers, Beatrijs van Valkenburg, in: *De Nedermaas* 12, 1934-1935, pag. 192-195; Janssen, H., *Geschiedenis van de Middeleeuwen*, Utrecht 1978, pag. 217, 229; Venne, J. van de, *De geschiedenis van het*

kasteel van Valkenburg, zijne heren en hun drossaarden, Valkenburg 1951, pag. 74-79, 141; Welters, A., Beatrix van Valkenburg, in: *Valkenburg verleden; historische schetsen*, Valkenburg 1968, pag. 25-29.

H. Dorren

BURY, Henri Arnold. Uitgever.

Geboren te Ans et Glain (Luik), 12 juli 1806, overleden te Maastricht, 8 december 1852. Zoon van Henri Bury, mijnopzichter, en Marie Cathérine Latour. Huwde te Maastricht, 25 oktober 1828 met Josephina Theresia Fany Lefèbvre, vier zoons.

Na een opleiding in het drukkersvak te Brussel was Bury sinds 1824 werkzaam als bediende in een boekhandel te Luik. In 1827 trad hij in dienst bij de weduwe Lefèbvre-Renard te Maastricht, die hem de technische leiding van haar drukkerij en uitgeverij toevertrouwde. Nadat hij in 1828 was getrouwd met de dochter van zijn werkgeefster, kreeg Bury de leiding over het bedrijf, waaraan tevens een internationale boek- en tijdschriftenhandel met uitleenbibliotheek was verbonden. Het is niet bekend of hij ook redactionele medewerking verleende aan het door zijn schoonmoeder uitgegeven advertentie- en opinieblad 'L'Eclairer de Maastricht'. Wel ondernam hij pogingen om van Willem I subsidie los te krijgen tegen de belofte van een loyaal redactiebeleid.

Tijdens het beleg te Maastricht (1830-1839) kreeg Bury toestemming Belgische dagbladen te verkopen in zijn boekhandel. Nochtans was het zijn concurrent J. Th. Nijpels die in september 1834 de vergunning kreeg tot het uitgeven van het twee maal per week verschijnende 'Aankondigingsblad der Provincie Limburg'. Toen Nijpels in maart 1836 naar Brussel verhuisde, nam Bury de publicatie van het 'Aankondigingsblad' over.

Een door Bury geïntroduceerde nieuwigheid was het afdrukken van uitreksels uit Franse romans als feuilleton. Na de uiteindelijke regeling van het Nederlands-Belgisch conflict begon Bury in 1839 met de uitgave van het dagblad 'Journal du Limbourg', dat verscheen tot 13 juli 1854, toen hij een fusie aanging met de 'Courrier de la Meuse'. Bury leidde zijn dagblad met een onvoorwaardelijke loyaliteit jegens de Nederlandse regering. Zo bestreed hij energiek de afscheidingsbeweging ten gunste van de Duitse Bond in 1844-1845 en 1848. Voor zijn loyale houding

werd hij door de regering beloond met een schenking van 1.000 gulden uit het fonds voor onvoorziene uitgaven! Sinds 1839 was Bury belast met het drukken van wetten, verordeningen en reglementen van het Provinciaal Bestuur.

Werken:

Catalogue des livres en lecture à la Librairie nationale et étrangère de F. Burijs-Lefebvre, Maastricht z.j. (1828); Bulletin bibliographique ou Catalogue de la Librairie de F. Burijs-Lefebvre, imprimeur à Maastricht, (oktober/november 1834-); Aenkondigingsblad der Provincie Limburg (april 1836-); Journal du Limbourg, feuille politique, commerciale et littéraire (juli 1839 – juni 1854).

Literatuur:

Beckers, R., Sporen van publieke opinie te Maastricht, 1815-1830, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1962; Wingens, T., Een en ander over en uit het Aenkondigingsblad der Provincie Limburg, 1834-1837, in: *De Maasgouw* 82, 1963, kol. 149-153, 177-190; Idem, Het Journal du Limbourg in het eerste jaar na de traktaten van Londen van 19 april 1939, in: *De Maasgouw* 83, 1964, pag. 181-192; Idem, Henry Arnold Bury (1806-1852), drukker, uitgever en boekhandelaar, in: *Maasland* 17, 1969-1970, pag. 47-53; Idem, s.v. Bury, in: *N.B.W.* 4, 1970, kol. 110-117.

M. Kellens

DELRUELLE, Pascal Louis. Pastoor en bisschoppelijk raadsman.

Geboren te Maastricht, 5 oktober 1735, overleden aldaar, 30 april 1807; zoon van Jean Delruelle en Anne Cathérine Barchon; tot priester gewijd te Luik circa 1763.

Na zijn opleiding en priesterwijding te Luik keerde Delruelle terug naar zijn geboortestad Maastricht. Hij werd kapelaan en coadjutor van de St. Martinusparochie te Wijk. Zijn voortvarendheid bij het pastorale werk onder zijn protestantse medeburgers wekte in 1781 het ongenoegen van de Brabantse hoogschout. Hij genoot echter een groot aanzien onder zijn parochianen en werd op 25 oktober 1783 plechtig ingehaald als pastoor van dezelfde parochie. Tijdens de Franse overheersing bezorgde

hij voortvluchtige priesters een onderdak te Maastricht. Toen hijzelf weigerde de eed van haat aan het koningschap en trouw aan de Republiek af te leggen, werd hij in oktober 1797 tot drie maanden celstraf veroordeeld. Na zijn vrijlating dook hij onder te Geulle en Charneux. De zorg voor zijn parochie werd intussen waargenomen door de – eveneens ondergedoken – ex-jezuïet Henri Partouns, die later zijn vriend zou worden. Het concordaat van Napoleon in 1801 bracht een verzoening tussen de geestelijkheid en de burgerlijke overheid. De nieuwe Luikse bisschop, Mgr Zaepffel (1802-1808) benoemde hem tevens tot bisschoppelijk commissaris, eerst voor het gehele departement van de Nedermaas, later voor de arrondissementen Hasselt en Maastricht. Delruelle verschafte Mgr Zaepffel de nodige informatie voor de reorganisatie van de parochies en de benoeming van priesters in het Nederlandstalig gedeelte van zijn bisdom. Als blijk van erkentelijkheid wees Mgr Zaepffel in 1804 een miraculeus kruisbeeld, de zogenaamde ‘Zwarte Christus’ toe aan de parochiekerk van Wijk, waar het beeld zich nu nog bevindt. Delruelle heeft ook naam gemaakt als volksdichter in het Maastrichts dialect.

Werken:

Gedichten in de volkstaal, waarvan enkele gepubliceerd in de hieronder geciteerde werken van Knippenberg en Franquinet.

Literatuur:

Meulleners, J.L., Bijzonderheden over Lodewijk-Pascal Delruelle, in: *Maasgouw* 4, 1882, kol. 629-632, 633-635, 653-654; Flament, A.J.A., s.v. Delruelle, in: *N.N.B.W.* 2, 1912, kol. 387; Knippenberg, H.H., Letterkundigen uit Limburg (L.P. Delruelle), in: *Tijdschrift voor Taal en Letteren* 5, 1917-1918, pag. 13-27; Franquinet, E., Figuren uit de Maastrichtse dialect-literatuur, in: *Eigen Volk* 3, 1931, pag. 26-30; Spronck, L., De Maastrichtse dialektliteratuur voor 1840, in: *Misellanea Trajectensia*, Maastricht 1962, pag. 435-495; Clercq, C. de, Lettres de Mgr Jean-Evangéliste Zaepffel, évêque de Liège, à Louis-Pascal Delruelle, curé de Saint-Martin à Maestricht, in: *Archives de l'Eglise d'Alsace* 30, 1964, pag. 273-316; Munier, W.A.J., Een bundel correspondentie uit de nalatenschap van twee Maastrichtse pastoors: Pascal-Louis Delruelle en Henri Partouns (1800-1814), in: *P.S.H.A.L.* 115, 1979, pag. 365-408; Idem, s.v. Delruelle, in: *N.B.W.* 9, 1981, kol. 182-187.

HEYLERHOFF, Martinus Joannes van. Classicus en geschiedkundige.

Geboren te Maastricht, 20 juli 1776, aldaar overleden, 30 mei 1854; zoon van Martinus van Heylerhoff, loodgieter en pompenmaker, en Adriana Angelina van Someren; ongetrouwd.

Martinus van Heylerhoff studeerde eerst klassieke talen en wetenschappen aan de universiteit van Leuven. Wegens de opheffing van deze instelling in 1797 kon hij zijn studie niet voltooien en keerde naar Maastricht terug. Van Heylerhoff streefde naar behoud van het culturele erfgoed van het Ancien Régime voor het nageslacht. Daarin werd hij gesteund door zijn oom Matthias van Heylerhoff, oud-pensionaris van de stad. Toen in 1812 de oude crypte van de Sint Servaaskerk werd afgebroken, maakte Martinus van Heylerhoff een plan op van het gebouw, met de juiste afmetingen en verschillende situatieschetsen. Vijf jaar later maakte hij er een gedetailleerde beschrijving van, waaraan zijn oom in 1820 nog aantekeningen toevoegde. Dit handschrift, dat op het gemeente-archief te Maastricht berust, werd geraadpleegd door vele auteurs, die sedertdien over de Sint Servaaskerk publiceerden. In 1823 werd te Maastricht door Charles de Brouckère, zoon van de gouverneur, de 'Société des amis des sciences, lettres et arts' opgericht, waarvan Van Heylerhoff lid werd. In de jaarlijkse uitgave van deze vereniging, de 'Annuaire de la province de Limbourg', publiceerde Van Heylerhoff tussen 1825 en 1831 een reeks bijdragen over de stad Maastricht en haar monumenten. In deze artikelen behandelde hij het ontstaan van de stad en haar uitbreidingen, de Maasbrug, de kerken en kapellen, de kloosters en hospitalen en de burgerlijke monumenten. Na de Belgische revolutie werd de Société ontbonden en staakte men de publicatie van de Annuaire. In 1846 kwam er te Maastricht een nieuwe almanak op de markt onder de titel 'Jaarboek voor het hertogdom Limburg', verschenen in 1846, 1850 en 1851 (in de tussenliggende jaren verscheen het jaarboek niet). Daarin schreef Van Heylerhoff over de heren van Maastricht, het stedelijk bestuur en over burgerlijke en militaire gebouwen. Naast gedrukte werken consulteerde hij ook handschriften van bijvoorbeeld Herbenus, de dominicaan De Heer en de nalatenschap van G.A. Colette. Van Heylerhoff zetelde lange tijd in de Maastrichtse gemeenteraad. Kort voor zijn overlijden had de 'Société historique et archéologique du Limbourg' hem tot haar erevoorzitter benoemd. Hij bezat een kostbare bibliotheek, een honderdtal natuurwetenschappelijke instru-

menten en 1600 koperen en zilveren munten, die na zijn overlijden openbaar werden verkocht.

Archief:

Rijksarchief in Limburg, Handschrift 376, Antiquités Sacrées de la Ville de Maestricht; Gemeentearchief Maastricht, Handschriften 226-229, beschreven in: A.J. Flament, Catalogus der Stadsbibliotheek van Maastricht, bewerkt vooral als 'Bibliotheca Limburgensis', deel II, Maastricht 1894, pag. 867-872.

Werken:

Verscheidene bijdragen over geschiedenis en monumenten van Maastricht, in: *Annuaire de la province du Limbourg*, Maastricht, L.Th. Nijpels, 1825-1831 en in: *Jaarboek voor het hertogdom Limburg*, Maastricht, Bury-Lefèbvre, 1846, 1850-1851.

Literatuur:

Chênedollé, M. de, Notice sur la bibliothèque publique de la ville de Maestricht par J.M. van Heylerhoff ..., publiée avec des additions, in: *Bulletin du Bibliophile belge* 8, 1851, [15 pag.]; *Catalogus eener zeer fraaije verzameling van boeken en phijsische instrumenten, nagelaten door den wel edel gestrengen heer M.J. van Heylerhoff ...*, Maastricht, A.J. Koymans, 1854, [12 pag.]; Schaepkens, A., Martin Jean van Heylerhoff, in: *Messenger des sciences historiques*, 1859, pag. 272-276 (portret); Roersch, L., s.v. Heylerhoff, in: *B.N.* 9, 1886-1887, kol. 354356; Flament, A.J., s.v. Heylerhoff, in: *N.N.B.W.* 7, 1927, kol. 589-590.

M. Kellens

HEYLERHOFF, Matthias van. Jurist en ambtenaar.

Geboren te Maastricht, 15 juni 1745, aldaar overleden, 19 augustus 1826; zoon van Matthias van Heylerhoff en Ida van Walsden; huwde Anna Elisabeth Tielens.

Matthias van Heylerhoff studeerde rechten aan de universiteit van Leuven. In Maastricht vervulde hij van 1782 tot 1784 het ambt van schepen, aangesteld door Luik. Van 1788 tot de inval van de Fransen in 1795 was hij gezworene van de stedelijke raad. Van 1789 tot 1795 was hij Luiks

pensionaris. Tijdens de Bataafse Omwenteling stelde Van Heylerhoff zich anti-orangistisch en gematigd patriottisch op. Hij opteerde voor aansluiting bij de Bataafse Republiek in plaats van inlijving bij Frankrijk. Daarom weigerde hij na de inlijving ieder ambt in de departementale administratie. Van Heylerhoff was zeer onderlegd in de Limburgse rechtshistorie. In 1806 hielp hij de prefect van de Nedermaas een memorie op te stellen over de oude wetten en gewoonten van het departement. Van Heylerhoff leverde hiervoor een opmerkelijk geschrift, met talrijke nota's over recht en geschiedenis.

Archief:

Gemeentearchief Maastricht, Handschriften, nr 226.

Literatuur:

Roersch, A., s.v. Heylerhoff, in: *B.N.* 9, 1886-1887, kol. 354-356; Spiertz, M.G., *Maastricht in het laatste kwart van de achttiende eeuw*, Assen 1964, passim.

M. Kellens

PELERIN-CHROUET, Adrien. Medicus, hoogleraar.

Gedoopt te Leiden, 22 juni 1693, overleden te Maastricht, 6 februari 1771; zoon van Adrien Pélerin en Marie Chrouet; huwde te Leiden, 9 maart 1732, Marguerite Wilhelmine Bénion; drie kinderen.

Hij studeerde geneeskunde in zijn geboortestad en promoveerde in 1719 op een proefschrift over de pokken. In 1736 vertrok hij van Leiden naar Maastricht. Daar had hij een medische praktijk en was tevens als geneesheer verbonden aan het Militair Hospitaal. Het is niet duidelijk wanneer hem de leerstoel in de ontleed- en geneeskunde aan de Illustre School werd gegeven. In 1748 werd hij als 's lands medicinae doctor en professor' aangeduid. In het stadsbestuur heeft hij een belangrijke rol vervuld: verschillende malen fungeerde hij als schepen van Brabantse zijde, terwijl hij in 1746 en 1750 regent was van het Gereformeerd Weeshuis. In 1760 behoorde hij tot de oprichters van de 'Groote Sociëteit' te Maastricht.

Werken:

Dissertatio medica inauguralis de variolis. Lugdunum Batavorum (Leiden) 1719.

Literatuur:

Sassen, F., De Illustre School te Maastricht en haar Hoogleraren (1683-1794), (*Med. K.N.A.W.*, litt., nieuwe reeks, 35, 1) Amsterdam/Londen 1972, pag. 46-49.

M. Kellens

REUBSAET, Nicholas. Musicus.

Nicholas Reubsaet werd geboren op 26 april 1843 te Sittard. Hij overleed op 2 september 1887 te Honfleur in Normandië (Frankrijk). Hij was de zoon van Joannes Baptist Victor Reubsaet, schoenmaker, en Maria Josepha van Dassen. Nicholas Reubsaet huwde met 1) Catharina Anna van Antwerpen op 23 juni 1864 te Utrecht. Hij liet zich in 1874 van haar scheiden. Zij hadden één dochter, 2) Isabella Eugenie Boyer op 8 januari 1879.

Nicholas Reubsaet bezat een groot muzikaal talent. Hij speelde viool, piano en hoorn. In 1860 vertrok hij op zestienjarige leeftijd naar Utrecht om zich aan te sluiten bij het Utrechts Orkest. Om in zijn levensonderhoud te voorzien gaf hij privélessen. In Utrecht leerde hij zijn eerste vrouw kennen, met wie hij in 1864 trouwde. Een jaar later vertrokken beiden naar Groningen omdat Reubsaet daar een aanstelling kreeg bij de stedelijke muziekschool. Lang duurde dit verblijf niet. Na een half jaar ging Reubsaet terug naar Sittard. Daar richtte hij een fanfare en strijkorkestje op waarmee hij in Zuid-Limburg optrad.

In 1867 verliet hij zijn vrouw en vertrok naar Brussel. Daar liet hij zich inschrijven aan het conservatorium om zanglessen te volgen. Een jaar later al wist hij als tenor een eerste prijs te behalen. Reubsaet verbond zich voor enige jaren aan de Koninklijke Schouwburg. Na 1876 verzorgde hij ook solo-optredens bij vooraanstaande Brusselse families. Zijn naam en faam verspreidden zich snel en vanaf 1876 trad hij op in Parijs, Londen, Nice, Monte Carlo enzovoort. Hij oogstte overal succes en kreeg daardoor toegang tot de hoogste kringen in Frankrijk.

In dit milieu stelde hij zich graag voor als de burggraaf d'Estenburgh de

Bloemendaal. Bij zijn tweede huwelijk met de schatrijke Isabella Boyer, dochter van de naaimachinefabrikant Singer, trachtte Reubsæet zelfs een 'aangepast' geboortebewijs te laten vervaardigen in Sittard. Op latere leeftijd voerde hij zelfs de titel 'hertog van Camposelice'.

Met zijn tweede vrouw betrok hij een villa aan de Avenue de Roi de Rome in Parijs. Hij verzamelde waardevolle schilderijen en oude muziekinstrumenten. Daarnaast financierde hij de studie van talentvolle kunstenaars en musicale evenementen, zoals het oratorium Lucifer van Pierre Benoît te Milaan. Ook Sittard kreeg geld van Reubsæet, onder andere de fanfare, het comité voor de armen en de gymnastiekvereniging Swentibold. Hij wenste echter wel dat zijn weldaden in de krant werden vermeld.

Enkele jaren voor zijn dood bezocht Reubsæet nog eenmaal zijn geboorteplaats. Hij liet zich als een vorst in een open rijtuig rondrijden door de stad en gaf 's avonds een diner voor zijn jeugdvrienden. In 1887 overleed Reubsæet op 44-jarige leeftijd te Honfleur in Frankrijk, na een langdurig ziekbed.

Literatuur:

Archaiophilos, L., Een avontuurlijk leven, Nicholas Reubsæet, in: *De Nedermaas* 14, 1936-1937, pag. 176-179, 213-214, 223-232; Hermans, F., *Mensen in hun tijd, 12 Limburgse portretten*, Sittard 1966, pag. 77-84; Lambrechts, J., Notenbeelden VIII, Nicholas Reubsæet, in: *Maasland* 16, 1968-1969, pag. 311-318.

M. Bloemen-Van der Grinten

STREIGNART, Jacobus Joannes Franciscus Hubertus. Medicus.

Geboren te Bree, 28 april 1754, overleden te Maaseik, 9 april 1826; zoon van Jan Mathijs Streignart en Maria Coomans; huwde te Maaseik 1783 Catharina Elisabeth Leurs; elf kinderen.

Streignart studeerde medicijnen te Leuven. In 1779 behaalde hij het doctoraal examen. Na zijn huwelijk vestigde hij zich in het huis van zijn schoonouders, de 'Dry Cronen' in de Bosstraat te Maaseik. In januari 1794 werd hij door de abt van Averbode aangesteld tot meier-ad interim van het cijnshof van Sint Jansberg bij Maaseik, als opvolger van N.A. Mattheij. Als 'médecin patenté' of 'officier de santé' heeft Streignart

rond 1799 een aantal onbeëdigde priesters, onder wie kanunniken van Thorn, voor deportatie naar Cayenne behoeft, door bij hen zogenaamd ernstige kwalen vast te stellen. Hij had zeer veel belangstelling voor land- en bosbouw in de Kempen en het Maasland en schreef hierover verscheidene verhandelingen aan de regering in Parijs. Zo bepleitte hij bebossing met dennen in de Kempen, aanplant van bomen langs de wegen en was hij voorstander van een nieuwe zaai- en ploegmethode. Tevens stelde hij voor het Spaanse merinoschaap in het keizerrijk in te voeren, omdat het meer en betere wol gaf. Uit het buitenland voerde hij 'wilde roosmarijn' in, als voedsel voor de merinos. Bijzonder interessant zijn Streignart's 'Observations sur l'utilité de la continuation du Canal du Nord', waarin hij het economische belang onderstreept van een Maas-Scheldeverbinding door de Kempen. De uitvoer van producten uit de Maassteden naar het westen zou worden vergemakkelijkt, terwijl de onvruchtbare gronden van de Kempen met mest uit de steden konden worden bewerkt voor de suikerbietenteelt. Rond 1810 schreef hij nog een 'Mémoire sur la génération et confection de salpêtre'. Door de 'Société d'émulation et d'agriculture de Clève' werd hij in 1810 uitgenodigd om deel te nemen aan hun prijsvraag, terwijl de 'Märkische Oeconomische Gesellschaft zu Potsdam' hem in 1814 tot erelid benoemde. Ook in eigen streek had hij een zeker prestige weten op te bouwen, want in 1812 werd hij met 1300 stemmen tot lid van de arrondissementsraad van Roermond gekozen. Streignart bleef tot circa 1813 zijn functie als geneesheer uitoefenen. Over zijn werkzaamheid als arts is echter niets bekend. Zijn zoon Rafaël schreef eveneens enige verhandelingen over bosbouw en landbouw.

Archief:

Maaseik, Stadsarchief, aanwinsten Indekeu-Gruyters, nalatenschap Streignart.

Literatuur:

Hendrickx, M., Aanstelling van een meier (Sint-Jansberg) te Maaseik, (1749), in: *Limburg* 44, 1965, pag. 141; Heere, L., *Maaseik en Thorn in de Franse tijd*, Maaseik 1969; Idem, Het geslacht Streignart, in: *De Rode Leeuw*, 1969, pag. 4A-5A-6A.

M. Kellens

STROUVEN, Elisabeth. Stichteres van het huis Calvariënberg.

Elisabeth Strouven werd geboren te Maastricht op 24 januari 1600 en overleed aldaar op 23 oktober 1661. Zij was een dochter van Petrus Strouven, meesterschoenmaker, en diens eerste vrouw Ida Beckers.

Onze kennis van Elisabeth Strouven berust grotendeels op gegevens die haar autobiografie, geschreven op last van haar biechtvader, opleveren. Andere informatiebronnen zijn nauwelijks voorhanden.

Elisabeth Strouven stamde uit een klein burgermilieu; haar vader bezat een schoenmakerswinkel. Na de dood van haar moeder werd zij op zeventjarige leeftijd naar een niet nader bekend klooster gebracht. Als gevolg van een pestepidemie, een van de vele die Maastricht in de zestien- en zeventiende eeuw teisterden, kwam zij terug naar huis. De situatie daar was zeer gespannen. Dit kwam omdat Elisabeth het niet met haar tweede moeder kon vinden. Daarom werd zij opnieuw uitbesteed, eerst in Maastricht en later in Luik. Zij bezocht daar een kostschool om Frans te leren.

Op zeventienjarige leeftijd werd zij dienstbode in het huis van Arnold Cappouns. Omdat zij vaak ziek was, ging ze na drie jaar bij hem weg. Ze trok in bij een weduwe om samen met haar de kost te verdienen met naaien. Toen zij volwassen werd, ging zij zelfstandig wonen. Elisabeth maakte van haar nieuwe woning een tehuis voor vrouwen die zich uitsluitend wilden wijden aan gebed en werken van barmhartigheid. Zij voorzagen in hun levensonderhoud door meisjes in huis te nemen en naai-onderricht te geven.

In 1622-1623 brak opnieuw de pest uit. Een van de meisjes die bij Elisabeth inwoonde, werd besmet. De pestmeester van Maastricht gaf de opdracht dit meisje buiten de muren van de stad te sturen, zodat zij geen infectiebron voor andere Maastrichtenaren vormde. Elisabeth besloot echter de andere meisjes naar huis te laten gaan en het zieke kind bij zich te houden om het te verzorgen, samen met een medebewoonster van het huis. Het meisje overleed, maar de oudere bewoonster, die ook werd aangestoken door de pest, genas. Zij werd eveneens door Elisabeth, die zelf ook ziek was geworden, liefdevol verpleegd. Na de pest werden opnieuw zeven meisjes in huis opgenomen. Een nieuwe epidemie maakte ook hier een eind aan.

In 1624 traden Elisabeth en haar medebewoonsters toe tot de tertiariesen, een orde van ongehuwd samenwonende vrouwelijke leken, die volgens de regel van St.-Franciscus leefden, dat wil zeggen in armoede en

barmhartigheid. Grote delen van de dag werden in gebed doorgebracht. Zo kwam het dat Elisabeth in 1626 werd betrokken bij een duivelsbezetting in de kerk. Samen met een priester trachtte zij de vrouw te genezen. Toen dit op niets uitliep, nam Elisabeth de vrouw bij zich in huis, waar het leven met haar uitliep op een hel. Burgers van Maastricht, die door de vele scènes van de vrouw zowel binnen- als buitenshuis last ondervonden, stuurden de bezetene weg. Elisabeth durfde haar niet alleen te laten gaan en trok met haar mee op zoek naar een onderkomen. Uiteindelijk kwamen ze toch terug in Maastricht, waar het lieve leventje opnieuw begon. Vandaar dat de nieuwe biechtvader van Elisabeth, de franciscaan Farzijn, de bezetene op pelgrimstocht stuurde. Hij was degene die Elisabeth stimuleerde haar nieuwe plannen te gaan realiseren. Deze plannen behelsden de stichting van een gasthuis voor armlastige zieken. Daar was geld voor nodig. Vandaar dat zij hulp vroeg aan de vermogende Elisabeth Dries. Deze kreeg van haar vader, oud-burgemeester van Maastricht, een huis aan de Calvariëstraat. Dit huis werd de Calvariëberg genoemd. In 1628 werd het in gebruik genomen. Grote roem heeft Elisabeth verworven met het verzorgen van zieken, met name pestlijders. Het aantal zieken was zo groot dat men een schuur aan de overkant van de straat moest bijkopen. Geldgebrek speelde voortdurend een rol. Na de pest van 1634 betaalden slechts 15 patiënten van de 400 hun rekening. De stadsmagistraat liet bovendien de beloofde financiële steun achterwege. Ondanks dit geldgebrek gingen geruchten de ronde dat Elisabeth zich verrijkte ten koste van de zieken.

Het dagboek van Elisabeth Strouven werd rond 1635 beëindigd. Van na die tijd zijn de gegevens spaarzaam. Wel is bekend dat zij met de gedachte speelde een klooster te stichten. Anderen zetten haar hiertoe aan. Zelf was Elisabeth bang dat dan de Calvariëberg als verzorgingshuis voor zieken verloren zou gaan. Vandaar dat zij maatregelen nam om dit te voorkomen alvorens zij aan de paus toestemming vroeg voor 'de regel en constitutiën der susteren van de Bergh van Calvariën'. In 1661 werd Elisabeth de eerste overste. Enkele maanden daarna echter stierf zij aan een longaandoening. Zij werd begraven op het kerkhof van het klooster. Toen de Calvariëberg in de Franse tijd overging in lekenhanden en er een katoenfabriek in werd gevestigd, werd het graf van Elisabeth verplaatst. In 1956 echter heeft het Burgerlijk Armbestuur Maastricht kist en grafsteen van deze beroemde Maastrichtse vrouw terug geplaatst in de kapel van de Calvariëberg.

Elisabeth Strouven was een exponent van het opnieuw opbloeiende katholicisme na het concilie van Trente en de Contrareformatie. Dit ka-

tholicisme uitte zich niet meer alleen in zelfheiliging in afzondering van de wereld, maar in een zoeken naar volmaaktheid door het verrichten van sociaal werk.

Archief:

Rijksarchief in Limburg, 'Het leven van de eerwaarde moeder Elisabeth Strouven, stichteres en eerste moeder van de religieuzen van Calvariënberg, binnen Maastricht, door haarzelf beschreven om te gehoorzamen aan haar biechtvader'. Dit is waarschijnlijk een kopie van het manuscript van Elisabeth, geschreven door iemand uit haar directe omgeving.

Literatuur:

Baar, P. v.d., *Elisabeth Strouven, symbool van de christelijke caritas in Maastricht*, Maastricht 1961; Bloemen, C., Elisabeth Strouven, een sterke Limburgse vrouw, in: *de Limburgse Leeuw* 9, 1961, pag. 85-94; Luijten, J., en Roebroeks, F., *Calvariënberg*, Maastrichts Silhouet nr 26, Maastricht 1988; Timmers, O., De eerwaarde moeder Elisabeth Strouven, in: *St. Franciscus, maandschrift voor Tertiaressen* pag. 44-49, 1929-1934; Verzijl, J., Genealogie Strouven, in: *de Limburgse Leeuw* 9, 1961, pag. 85-94; Welters, A., Gedenkwaardige Limburgers, Elisabeth Strouven, in: *de Nedermaas* 2, 1924, pag. 20-23, 32-35; Wijsen, F., Dit was mij grote pijn, in: *de Limburgse Leeuw* 9, 1969, pag. 97-110.

M. Bloemen-Van der Grinten

JAARVERSLAG 1988

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

Op 1 oktober 1989 was het veertig jaar geleden dat het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg werd opgericht. Zo'n jubileum is op zich een goede reden voor een korte terugblik. De koppeling daarvan aan een jaarverslag levert evenwel een specifiek probleem op. Retrospectie in het verslag dat handelt over het veertigste verslagjaar betekent in de praktijk dat de terugblik verschijnt in het jaarboek dat kort na het verstrijken van het 41ste verslagjaar van de persen rolt. Het bestuur acht het passender om te zien in een publicatie die de lezer dadelijk na de jubileumviering onder ogen komt. Vandaar dat in de inleiding op dit 39ste jaarverslag een balans wordt opgemaakt.

Het Sociaal Historisch Centrum is zijn doelstellingen in de voorbije veertig jaar volledig trouw gebleven. In 1949 werd een driedelige taak vastgelegd. Het Centrum diende geschreven en gedrukte documentatie over de sociale en economische geschiedenis van Limburg te verzamelen, die in geordende staat beschikbaar te stellen aan onderzoekers en mede aan de hand daarvan ook zelf onderzoek te verrichten. Nog altijd vervult het Centrum deze drie functies. Uit de continuïteit van doelstellingen en taken menen wij de blijvende betekenis van het Sociaal Historisch Centrum te mogen afleiden. Het instituut voorziet in een maatschappelijke behoefte die vele jaren lang is blijven voortbestaan. Zij is in de loop van de tijd zelfs intensiever en urgenter geworden.

Daarmee neemt het Sociaal Historisch Centrum in de sociaal-culturele wereld een min of meer unieke plaats in. Juist bij instellingen in de zogenaamde kwartaire sector komen aanpassingen van taken en doelstellingen vaak voor. Ook in het wetenschappelijk onderzoek is het gebruikelijk taakstellingen na verloop van tijd ingrijpend bij te stellen vanwege nieuwe ontwikkelingen die zich hebben voorgedaan. Bij het historisch onderzoek ligt dat anders: het maatschappelijk draagvlak is er veel prominenter aanwezig. Het ontwikkelen van een passende ondersteuningsstructuur vergt veel inspanningen, maar biedt tevens het voordeel van een van jaar tot jaar groeiend rendement. Zo is het ook met het Sociaal Historisch Centrum gegaan.

Dit alles wil niet zeggen dat het Sociaal Historisch Centrum in de voorbije veertig jaar geen ontwikkeling heeft doorgemaakt. Integendeel, de voortdurende uitbouw van het instituut, de groei van de omvang van de collecties en de verbetering van de kwaliteit van het onderzoek hebben herhaaldelijk geleid tot aanpassing van de organisatie. Zulke aanpassingen zijn evenwel geleidelijk verlopen. Zij zijn voortgesproten uit een voortdurende toetsing van de feitelijk uitgevoerde werkzaamheden aan de doelstellingen van het Centrum en van een steeds aanwezige zorg de bescheiden middelen zo optimaal mogelijk in te zetten.

De uitbouw van het Sociaal Historisch Centrum heeft nauw samenhangen met sociaal-economische veranderingen. Na een moeilijke start met wel zeer bescheiden mogelijkheden, zijn in het begin van de jaren zestig en aan het einde van de jaren zeventig een paar keer grote sprongen voorwaarts gemaakt. Sedert 1958 werd de drager van de industriële monocultuur in Limburg, de mijnbouw, geconfronteerd met ernstige problemen. Vrijwel tegelijk kondigden zich ook in cultureel, onderwijskundig, maatschappelijk en religieus opzicht de eerste ingrijpende veranderingen aan. De traditionele maatschappelijke organisatiestructuur, waarbij de diverse standen hun eigen weg gingen, paste minder bij de groeiende sociale mobiliteit. De complexer wordende economie verlangde een meer aangepaste scholing van werknemers. In religieus opzicht vond een bezinning plaats op de samenhang tussen kerkelijke praktijk en maatschappelijke behoefte. In een tijd van verandering neemt de behoefte aan reflexie toe. De opheffing van sociale organisaties en bedrijven leidde tot een groot aanbod aan archief- en bibliotheekgoed dat moest worden opgevangen. Zo is het in het begin van de jaren zestig gegaan, zo ging het vooral aan het einde van de jaren zeventig, nadat de mijnen waren gesloten en een hele reeks daarmee verbonden maatschappelijke organisaties waren opgeheven.

De collecties van het S.H.C. groeiden in hoog tempo. De behoefte aan diensten van het instituut nam toe. De groeiende vraag naar diensten van het S.H.C. dwong tot specialisatie en kwaliteitsbeheersing. Het bestuur is dankbaar dat het in beide gevallen, ondanks de toenemende ongunst der tijden de middelen heeft gekregen om een interne reorganisatie door te voeren die feitelijk leidde tot verdere uitbouw van het instituut.

De collecties van het S.H.C. zijn in de voorbije veertig jaar regelmatig gegroeid. Het stijgingspercentage was vrij constant. In volume is de groei evenwel zo langzamerhand explosief geworden. Immers, een groei van 5% per jaar van de bibliotheek stelt organisatorisch heel an-

dere eisen als die groei betrekking heeft op een bezit van 100.000 banden, dan wanneer het gaat om een procentueel gelijke groei bij een bezit van 10.000 banden. Hetzelfde geldt voor het archiefbezit. In veertig jaar zijn de collecties van het S.H.C. uitgegroeid tot die van een middelgroot archief en een aanzienlijke bibliotheek. De omvang belooft thans voor wat de bibliotheek betreft rond 120.000 titels en er is 3,3 kilometer archiefgoed bijeengebracht. Het aanbod van bibliotheek- en archiefgoed werd al in het begin van de jaren zestig zo groot, dat selectiecriteria dienden te worden opgesteld. Zij konden niet worden ontleend aan andere instellingen, die als voorbeeld dienden, maar moesten aan de hand van de dagelijkse praktijk worden ontwikkeld. Het is heel opmerkelijk dat de destijds ontwikkelde criteria nog altijd voldoen. Toch waren zij voor de verschillende sectoren heel verschillend. Voor de bibliotheek gelden nog altijd de criteria: uniciteit, samenhang en nut bij onderzoek. Voor het archief gelden drie andere: representativiteit, betrokkenheid op Limburg en zeggingskracht.

De bibliotheek bewaart geen dubletten; besteedt veel aandacht aan publicaties die in andere bibliotheken niet of slechts ten dele te vinden zijn, zoals de z.g. grijze literatuur, omvattend publicaties die niet in de handel zijn gebracht. Zij streeft naar een collectie die informatie verschaft over het hele veld van de sociaal-economische geschiedenis en beperkt zich niet tot de sectoren die eertijds een overwegend aandeel hadden in het maatschappelijk leven in Limburg: de mijnbouw en de katholieke sociale organisaties. Het acquisitiebeleid is veeleer gericht op andere sectoren, die veel minder publicaties het licht deden zien en veel kleinere oplagen kenden. Tenslotte: de bibliotheek is er ter wille van het onderzoek. Zij dient de onderzoeker zoveel informatie aan te reiken dat hij in staat is een heldere vraagstelling te formuleren, die aansluit bij de actuele stand van het onderzoek, de documentatie te vinden die voor zijn thema relevant is en kennis te nemen van de methoden en technieken die zijn gebruikt bij toponderzoek naar het betreffende onderwerp, zodat de resultaten van het onderzoek ook buiten de eigen kring van belang worden geacht. Voor het laatste aspect zijn de meest actuele studies nodig; zij worden aangekocht, terwijl de veel omvangrijker documentatie doorgaans uit schenkingen wordt verkregen.

Voor het archief golden, zoals gezegd, andere criteria. Hier staat bij de acquisitie voorop dat niet zoveel mogelijk archieven van eenzelfde aard moeten worden verzameld in de hoop nog een kleine aanvulling op de reeds beschikbare informatie te krijgen, maar collecties die een representatieve steekproef vormen van een economische of maatschappelij-

ke sector. Zo is het bijvoorbeeld wenselijk inzicht te verschaffen in de bedrijfseconomische aspecten van de confectie-industrie. Het is niet zinvol daartoe de archieven te bewaren van elk atelier dat wordt gesloten. Eventuele manco's kunnen op andere wijze worden opgevangen, bijvoorbeeld met behulp van literatuur.

Het tweede selectie criterium voor de acquisitie van archieven leidde tot een wezenlijk verschil met de bibliotheek. Met behulp van een welgekozen selectie uit de internationale literatuur kunnen comparatieve studies worden bevorderd. Wil men eenzelfde doelstelling met behulp van archiefmateriaal nastreven, dan is elke mogelijkheid tot beheersing van de omvang van de collecties zoek. Het volumineus en uiterst bewerkelijk archiefgoed wordt daarom alleen gebruikt om de onderzoeker optimaal te informeren over feiten en gebeurtenissen van belang voor het Limburgse deel van zijn onderzoek. Rekening houdend met de beginsele uit de archiefconomie die verbieden op andere gewesten betrekking hebbende delen van archief af te splitsen en elders onder te brengen, worden bij voorkeur archivalia bewaard die betrekking hebben op Limburg. Extra voordeel van deze werkwijze is dat bibliotheek en archief elkaar aanvullen bij het oplossen van wetenschappelijke vragen. Hoewel de beide hier genoemde criteria al een duidelijke beperking in de groei van het archiefbestand opleverden, brachten zij nog geen oplossing voor het meest nijpende probleem, waarmee de hedendaagse archivaris wordt geconfronteerd, de groeiende omvang van de moderne administratie. Het is niet ongebruikelijk dat een en dezelfde transactie vijf of zesmaal administratief wordt verwerkt. Vooral boekhoudingen van bedrijven dijen voortdurend verder uit. In verband hiermee werden omstreeks 1970 vernietigingsregels ontwikkeld die een dubbel doel beoogden: enerzijds zo weinig mogelijk overbodige stukken overnemen, anderzijds door het zo snel mogelijk vervaardigen van plaatsingslijsten van de wel overgenomen stukken, geraken tot toegankelijkheid van de archieffondsen kort nadat zij in het magazijn zijn geplaatst. Met deze maatregelen is bereikt dat de archiefafdeling in toenemende mate steun en toeverlaat is geworden voor een groeiende stroom onderzoekers.

Archief en bibliotheek zijn in de voorbije veertig jaar steeds meer een geëigende infrastructuur gaan vormen voor hooggekwalificeerd onderzoek. Ondanks toenemende organisatorische zelfstandigheid van deze beide afdelingen en het vinden van aansluiting bij moderne – op nationaal niveau ontwikkelde – beheerstechnieken is er tussen bibliotheek en archief enerzijds en onderzoek anderzijds steeds meer samenhang ge-

groeid. De een kan niet zonder de ander. Dit houdt evenwel niet in dat archief en bibliotheek de dienstmaagden van het onderzoek zijn geworden. Dank zij gedegen onderzoek kunnen zij de collecties beter beheersen en hiaten sluiten met aanvullingen, opgespoord door onderzoekers. Er is een vruchtbaar verkeer over en weer ontstaan.

Dit brengt ons bij de ontwikkelingen die het onderzoek in de loop van vier decennia heeft doorgemaakt. Het onderzoeksterrein – de sociaal-economische geschiedenis – lijkt eng, maar is in feite zeer breed. Zeer veel themata zijn relevant voor de kennis van de Limburgse samenleving in het verleden. Hun aantal is sedert 1949 nog aanmerkelijk toegenomen door veranderingen die zich in de geschiedwetenschap hebben voorgedaan. Oude paradigmata die historische veranderingen bijna exclusief toeschreven aan de invloed van grote mannen en soms ook vrouwen of aan toegenomen vrijheid en rationaliteit, zijn verlaten. In de plaats daarvan werd steeds meer belang gehecht aan de invloed van wisselvalligheden in economie en samenleving op het menselijk leven. Voor talrijke themata die kort na de tweede wereldoorlog nog behoorden tot het domein van de politieke geschiedenis, de rechtsgeschiedenis of de cultuurgeschiedenis is de sociaal-economische context heel belangrijk geworden. Soms lijkt het of de hele geschiedenis maatschappij-geschiedenis is geworden.

Naast deze algemene verbreding van het onderzoeksveld is voor het Sociaal Historisch Centrum nog van belang geweest, dat een steeds groter aantal onderzoekers er om ondersteuning vroeg en zijn studies ter publicatie aanbood. Auteurs die hoopten hun omvangrijke studies in de reeks Maaslandse Monografieën te zien opgenomen, legden er hun monografisch werk op tafel. Jonge werkloze historici die verwachtten hun arbeidsmarktkansen te verbeteren door te publiceren, boden artikelen aan. Studenten uit allerlei disciplines kwamen met scripties. Mede dank zij opdrachten vanuit het bedrijfsleven werden tijdelijke medewerkers ingeschakeld. Sedert 1980 werden steeds een of meer speciale projecten uitgevoerd die er op waren gericht systematisch het basismateriaal te ontsluiten dat nodig is voor diepgravend innoverend onderzoek. Van 1983-1984 af is een nieuwe reeks studies ontstaan met AIO-onderzoek en dissertatieprojecten. Daarnaast werd uiteraard het eigen onderzoek voortgezet.

Het snel groeiende aantal onderzoekers leverde uiteraard coördinatieproblemen op, die slechts konden worden ondervangen door een planmatige opzet van het onderzoek. Bij het opstellen van een onderzoeksplan dienden niet geringe problemen te worden overwonnen. Enerzijds

mocht de toenemende belangstelling van derden om studie te maken van de geschiedenis van de Limburgse samenleving zonder budgettaire consequenties voor het S.H.C. niet worden afgedamd. Integendeel, zij diende gestimuleerd. Anderzijds konden onmogelijk alle denkbare thema's tegelijk worden aangevat. Gekozen is voor een centrale vraagstelling, waarbij de samenhang tussen economische groei en sociale verandering als thema is gekozen. Daarnaast is de gedachte ontwikkeld dat een deel van de onderzoekscapaciteit kan worden benut om de infrastructuur voor vernieuwend onderzoek te verbeteren.

Het plan heeft een drievoudig voordeel opgeleverd: de stroom publicaties is verder toegenomen. Zij is van wezenlijke betekenis geworden voor de kennis van het Limburgs verleden en leverde materiaal voor verdieping van het inzicht in de structurele kenmerken van de regionale samenleving in diverse perioden zodat ook het algemeen beeld van de Limburgse geschiedenis geleidelijk kan worden verbreed en verdiept. Tegelijk is de belangstelling voor de sociaal-economische geschiedenis bij brede lagen van de bevolking sterk gegroeid. De publicaties van Maaslandse Monografieën en Sociaal Historisch Centrum mogen zich verheugen in een grote interesse.

Tenslotte kan worden gewezen op de verdere versterking van de samenhang tussen de activiteiten van de diverse afdelingen van het S.H.C. De inspanningen van bibliotheek, archief en onderzoek vertonen een enge band, hetgeen niet alleen de onderlinge samenwerking tussen de medewerkers ten goede komt, maar ook heeft geleid tot verbetering van kwaliteit en vergroting van effectiviteit. Het Sociaal Historisch Centrum is een instelling die na veertig jaar geen periode afsluit maar een instituut in volle ontplooiing.

De behaalde resultaten en de reële perspectieven voor de toekomst wetten het vertrouwen dat het Sociaal Historisch Centrum ook in de komende jaren zijn taak zal kunnen blijven vervullen. Dat zoveel mogelijk is geweest, stemt tot dankbaarheid jegens allen die hieraan hun medewerking hebben verleend.

BESTUUR

In 1988 heeft zich in het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum slechts één wijziging voorgedaan. De oprichter van het Sociaal Historisch Centrum, pater Dr Remigius Dieteren O.F.M., bereikte een leeftijd die herbenoeming in de functie van secretaris statutair onmogelijk

maakte. Hij wil zijn verdiensten hier niet breed uitgemeten zien. Hij heeft ook het bestuur geen kans geboden hem te huldigen. Wel heeft hij zich bereid verklaard zijn grote ervaring en kennis van zaken ter beschikking te blijven stellen van het Sociaal Historisch Centrum. Het bestuur heeft deze gelegenheid graag aangegrepen om hem te benoemen tot adviseur van het Dagelijks Bestuur. Zijn formele taak als secretaris is overgenomen door Ch.H.F. Frijns.

In het bestuur van de Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum deden zich geen wijzigingen voor.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 22 juni 1988. Tijdens deze vergadering werd onder meer van gedachten gewisseld over de consequenties van de Nota para-universitaire instituten, uitgebracht op 17 maart 1987 door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen. De Minister stelt zich in deze nota op het standpunt dat het grote belang van wetenschappelijk onderzoek geen beperkingen op de voor dit doel beschikbare middelen rechtvaardigt. Wel moeten de schaarse middelen optimaal worden besteed. Onder die omstandigheden leek het hem niet juist ten departemente veel menskracht in te zetten voor de administratieve en organisatorische begeleiding, sturing van de talrijke instituten en toetsing van de onderzoeksprogramma's. De vraag rees of sturing van onderzoeksinstituten en toetsing van onderzoekprogramma's niet beter op intermediair niveau kan geschieden door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen of door een van de universiteiten. Het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum behoorde tot de instellingen die in dit opzicht mogelijkheden zagen. Het opteerde voor een samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg op basis van liëring, derhalve met behoud van eigen bestuurlijke zelfstandigheid. Dit standpunt wordt gedeeld door het Provinciaal Bestuur van Limburg, de grootste subsidiënt, en het Gemeentebestuur van Maastricht, in rangorde van belangrijkheid de derde subsidieverstrekker. Op 5 januari 1988 kon aan de Minister worden medegedeeld, dat op voornoemde basis overeenstemming was bereikt tussen het College van Bestuur van de R.L. en het bestuur van het S.H.C.

Voorts werden de begrotingen, de jaarstukken en de plannen voor de toekomst vastgesteld.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 23 februari, 18 april, 22 juni, 26 september en 6 december. Het Dagelijks Bestuur hield zich behalve met de voorbereiding van de algemene bestuursvergadering ook bezig met de Nota para-universitaire instituten, personeelsaangelegenheden, de

samenstelling van het Algemeen Bestuur, het contractonderzoek, de herdenking 150 Jaar beide Limburgen, de uitvoering van de Regeling tot behoud c.q. bevordering van beroepskwalificaties van werkloze historici en de voortgang van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten.

Goede contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en de gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

BUREAU

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, zijn in 1988 enkele wijzigingen gekomen. De voltijdse arbeidsovereenkomsten van de dames M.H.H.E. Volkers-Geuskens en A.M.L. Wijnands-Van Someren werden op hun verzoek omgezet in een part-time overeenkomst. De opengevallen plaats werd gedeeltelijk opgevuld door mevrouw T.A.G. Wijts. Haar part-time aanstelling werd omgezet in een voltijdse. De overblijvende middelen werden aangewend om van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven een dringend noodzakelijke magazijnbeheerder te betrekken.

De Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum bleek bereid op te treden als werkgeefster voor een tiental personen, waarvan zeven waren aangesteld voor de uitvoering van de met de Rijksuniversiteit Limburg aangegane overeenkomst voor de ordening van de door haar overgenomen voormalige Jezuïetenbibliotheek. De overigen belastten zich met contractresearch en de versnelde uitvoering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers en medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening. De bibliotheek, het archief en algemene dienst hadden elk hulp van drie personen. Zij werkten gezamenlijk zes mensjaren. Bij het onderzoek waren veertien personen ingeschakeld (7,4 mensjaren), waaronder twaalf met een voltooide academische opleiding. Twee tijdelijke medewerkers werkten aan het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (1,2 mensjaar).

Helaas waren de mogelijkheden, om op deze wijze hulpkrachten te verkrijgen, beperkt. Zowel de uitvoeringsorganen van de Wet Sociale

Werkvoorziening als de diensten voor arbeidsvoorziening zijn getroffen door ingrijpende bezuinigingen, zodat geen enkele medewerker in het kader van de Werkgelegenheidsverruimende Maatregel kon worden aangetrokken. Pogingen via vrijwilligers in werkervaringsprojecten een oplossing te vinden, hebben enig succes opgeleverd. De belangstelling bij werkzoekenden voor arbeid waarvoor zelfs de onkosten niet volledig worden vergoed, is evenwel niet groot. Het overgrote deel van de vrijwilligers is ingezet bij het onderzoek, waar dank zij de Regeling behoud c.q. bevordering van beroepskwalificaties de niet-personele kosten konden worden vergoed. Bij de andere afdelingen konden met behulp van vrijwilligers ook nog enige problemen worden opgevangen.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr H.J.G. Crompvoets, onderzoek
- Mevr. Drs E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Drs H.P.M. Hillegers, onderzoek
- Prof. Dr J.C.G.M. Jansen, directeur
- Mr F.J.M.G. Maenen, onderzoek
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Drs W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- Mevr. A.M.L. Wijnands-Van Someren, archief
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Mevr. T.A.G. Wijts, bibliotheek

De diverse afdelingen werden geassisteerd door de volgende personen: Drs M.M.P. Akkermans, A.H. Bleeser, mevrouw M. Bloemen, Drs M. Bohnen, P. Borro, E.J.G. Boshouwers, Drs A.F.M. Brockbernd, Drs M. Brylka, Drs A.P.M. Cammaert, Drs A.H.P.J. Dams, F.H. Heijnen, mevrouw A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, Drs A. Klijn, Drs P.J.A. van Meegeren, Drs R. Mestrom, Dr M.A.B. Nijsten, J.J.G. Schols, Drs G.A. Smeele, E.L.G.H. Smeets, N.H.J. Soeters, Drs J.C.J.M. Star-

mans, G.A.B. Steijn, Drs R.J. Theunissen, R.S. Verheijden en Drs H.H.A. van de Wijngaard.

Ten behoeve van de ordening van de Jezuïetenbibliotheek waren op tijdelijke basis werkzaam: A.H.Q. Bessems, Drs W. Bos, mevrouw Y.M. van den Broek, J.Th. Franssen, Mr F. Klaasse, A.H.G. Penners en F.A.M. Pustjens.

Helaas werd Mr Klaasse, die geruime tijd aan het project Jezuïetenbibliotheek meewerkte, in april 1987 getroffen door een slopende ziekte waaraan hij op 26 april 1988 overleed. Ons medeleven gaat uit naar zijn echtgenote die slechts zo kort mocht genieten van deze consciëntieuze en dynamische persoonlijkheid.

Een deel van de genoemde personen was slechts gedurende een deel van het jaar bij het Sociaal Historisch Centrum werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de Regionale Toetsingscommissie Heuvelland en naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven, die zich inspanden arbeidskrachten beschikbaar te stellen.

De heer L.J. Lucassen verrichtte tijdens het verslagjaar wederom belangeloos werkzaamheden ten behoeve van onderzoek en bibliotheek. Dr J.F.R. Philips verricht sedert zijn pensionering onbezoldigd onderzoekwerk. Ook naar hen gaat onze welgemeende dank uit.

Voor het personeel was de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

SAMENWERKING

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds vele jaren wordt er naar gestreefd deze contacten vooral te benutten voor meer actieve vormen van samenwerking. Voor het onderzoek impliceert dit dat wordt gestreefd naar gezamenlijke onderzoeken met andere instituten en naar actieve medewerking aan nationale en internationale congressen. In dat kader werd vooral aandacht besteed aan de sedert jaren zeer vruchtbare vormen van samenwerking met enkele groepen onderzoekers aan de universiteiten te Leuven en Wageningen.

Dr H. Cromptvoets getroostte zich grote moeite het Woordenboek van de Limburgse Dialecten onder de aandacht van wetenschappers en het grote publiek te brengen. Hij wist zich te verzekeren van de actieve steun van de besturen en leden van de Vereniging Veldeke en van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde te Hasselt. Hij hield diverse lezingen.

De samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg heeft veel aandacht gevergd. Opnieuw werd voortgang geboekt. In het kader van de uitvoering van de Nota Para-Universitaire Instituten werd met het College van Bestuur gesproken over de mogelijkheid te geraken tot een vorm van samenwerking. Bij die gelegenheden werd vastgesteld dat tussen beide instellingen in de loop van de jaren een aantal ad-hoc samenwerkingsverbanden tot stand zijn gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Geleidelijk nemen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Partijen zijn van mening dat dit proces dat tot nu toe positief verloopt, niet dient te worden verstoord. Daarom is gekozen voor een betrekkelijk eenvoudige vorm van structurele samenwerking, aan te duiden met de term liëring. Daarin blijft de bestuurlijke en rechtspositionele zelfstandigheid van elk der partijen gehandhaafd en worden op administratief en financieel vlak over en weer garanties gegeven dat continuïteit en samenhang behouden blijven.

Deze gesprekken vonden hun neerslag in een rapport omtrent verbinding van het Sociaal Historisch Centrum met een der wetenschapsorganisaties, dan wel universiteiten ter verzekering van de best mogelijke toekomstperspectieven voor de wetenschapsbeoefening door het Sociaal Historisch Centrum, dat op 5 januari 1988 aan de Minister van Onderwijs en Wetenschappen werd aangeboden. Medio november 1988 betuigde de Minister zijn instemming met de in dit rapport naar voren gebrachte ideeën in een brief aan de Tweede Kamer van de Staten-Generaal. Nadere detaillering en exacte juridische vormgeving zal in 1989 plaatsvinden.

De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortgezet. Aan de deeltijd-opleiding geschiedenis te Sittard verzorgt de directeur van het S.H.C. sinds augustus 1979 eenmaal per twee weken gedurende enkele uren onderwijs in de sociale en economische geschiedenis. Regelmatig worden door studenten van deze instelling scripties gemaakt met behulp van bij het S.H.C. bewaard materiaal. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het S.H.C. voor geschiedenisstuden-

ten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek, waarvan veelvuldig gebruik wordt gemaakt.

De contacten met diverse historische verenigingen en instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voorspoedig. Alle leden van de wetenschappelijke staf hielden spreekbeurten. Bij diverse gelegenheden werkten zij mee aan radio-uitzendingen en perspublicaties.

Diverse dagbladen wijdden meermalen aandacht aan facetten van het werk van het Sociaal Historisch Centrum. Ook de werkzaamheden aan het Woordenboek van de Limburgse Dialecten kregen aandacht van de pers.

Als voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht heeft de heer Mes ook in 1988 de publicatie van enige katernen in de reeksen Maastrichts Silhouet en 'Vierkant Maastricht' bevorderd.

Ook op het terrein van archivering en bibliotheekordening wordt nuttig samengewerkt. Dit heeft ertoe geleid dat het Sociaal Historisch Centrum als enig niet-overheidsarchief is opgenomen in het Archievenoverzicht voor Limburg.

CONTACTEN EN VERTEGENWOORDIGINGEN

Prof. Jansen was voorzitter van de commissie regionale en lokale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek (S.H.O.). Daardoor maakt hij ook deel uit van het Beleidsadviesorgaan van de S.H.O. Sedert mei 1984 is hij voor de derde maal penningmeester van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. Bij deze werkzaamheden werd hij voortdurend terzijde gestaan door de heer N.H.J. Soeters. De directeur had zitting in het dagelijks bestuur van het Mijnmuseum en trad toe tot het dagelijks bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie van het Post-Universitair Centrum in Diepenbeek voort. Hij is lid van de redactie van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maaslandse Monografieën. Ad hoc verrichtte hij redactionele en organisatorische werkzaamheden ten behoeve van publicaties en activiteiten van het Provinciaal Bestuur van Limburg. Drs Rutten maakt deel uit van het bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis. De heer Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Van deze laatste groep is ook Dr J.F.R. Philips lid. Hij is tevens lid van de Adviesraad

van het Nederlands Economisch Historisch Archief. Hij maakte deel uit van de Begeleidingscommissie voor de inventarisatie van de Archieven van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht, die in 1988 na voltooiing van de inventarisatie kon worden opgeheven. Mevrouw Wijnands is bestuurslid van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Stichting Eijdsdens Verleden.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Kerkrade, Beek, Thorn en Meijel voortgezet. De relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Diepenbeek en Bonn werden ook dit jaar onderhouden. Diverse groepen studenten van middelbare scholen en lerarenopleidingen bezochten het instituut.

FINANCIËN

De financiën van het Sociaal Historisch Centrum hadden een bevredigend verloop. Evenals in vorige jaren was de exploitatie sluitend. De vermogenspositie onderging weinig verandering.

De bijdragen van de grote subsidiënten stemden overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 588.000,- inclusief de bijdrage voor één arbeidsplaats in het kader van het 100-plaatsenplan en de tijdelijke medewerker voor het W.L.D. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie met inbegrip van de loonkosten voor de extra toegewezen arbeidsplaatsen uit het 250-arbeidsplaatsenplan op f 497.000,-. Bijna 20% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit opdrachten van derden en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 190.000,- gemoeid. De gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigingssubsidie van f 5.000,- toevoegde, zodat het totaal neerkwam op f 28.000,-. De gevolgen van bezuinigingsoperaties bij de diverse overheden bleven beperkt.

De overige inkomsten bleven op het de laatste jaren gebruikelijk niveau. Zij kwamen ook in 1988 ruim f 30.000,- hoger uit dan geraamd. Toch is deze middenstroom niet structureel. De gelden zijn voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een positief effect hadden ook de afspraken met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en werden heel wat rentes ontvan-

gen, zij het door de daling van de rentestand minder dan voorheen. Of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde krijgt, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren te voorkomen, hangt mede af van de mogelijkheid bezuinigingen van overheidswege te ontlopen.

De financiële administratie vergde ook dit jaar door de voortgaande groei van het instituut weer meer inspanningen dan voorheen. Zij werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De accountantscontrole werd wederom verricht door VB Accountantskantoor VNG. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

HUISVESTING

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting en vergt veel onderhoud. Tot op heden werd het merendeel der werkzaamheden verricht zonder grote kosten. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven werd immers een vakman in W.S.W.-verband beschikbaar gesteld. Ook in het verslagjaar werden heel wat onderhoudswerkzaamheden door hem op prijzenswaardige wijze verricht.

Hij draagt vooral zorg voor het klein onderhoud. Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk, behoort niet tot zijn competentie. Daaraan kon vanwege de geringe begrotingsruimte jaren lang maar weinig aandacht worden besteed. Het is noodzakelijk gebleken daarin beter te voorzien. Om grote kosten te voorkomen wegens achterstallig onderhoud heeft het bestuur aan het architectenbureau Satijn opdracht gegeven een onderhoudsplan voor de termijn van tien jaar op te stellen.

Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen door de ingebruikname van de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op ongeveer negen kilometer gekomen, waarvan zes kilometer in gebruik is.

ONDERZOEK EN PUBLICATIES

In verband met een verzoek van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen om een nota te zenden, waarin het wetenschappelijk onderzoek van het instituut werd geëvalueerd, vond in 1984 een bezinning plaats op de onderzoekstaken van het instituut. Vastgesteld werd dat het onderzoek, zoals dit door het Sociaal Historisch Centrum wordt uitgevoerd, een grote spreiding en differentiatie kent, omdat het instituut een steunpunt voor een brede groep onderzoekers moet zijn, bij heeft te dragen aan vernieuwingen in het historisch onderzoek en tegelijk antwoord dient te geven op zeer uiteenlopende historische vragen die vanuit de Limburgse samenleving worden gesteld. Daarom werd voor het tijdvak 1985-1990 een onderzoeksplan ontworpen, waarin het onderzoek werd ingedeeld in drie hoofdgroepen: contractonderzoek, infrastructuur versterkend onderzoek en fundamenteel onderzoek.

Ten aanzien van het contractonderzoek werd gesteld dat het Sociaal Historisch Centrum er naar streeft te voldoen aan de vraag vanuit bedrijfsleven en samenleving naar historisch onderzoek onder de navolgende voorwaarden: de voorbereidingstijd dient redelijk te zijn, er moet voldoende documentatie beschikbaar zijn, de vergoedingen dienen kostendekkend te zijn, daarin begrepen uitgaven te maken ter wille van de publicatie van de resultaten. De vraagstelling moet zo open zijn dat zij wetenschappelijk interessant en maatschappelijk relevant is. Ondanks deze eisen neemt de vraag naar onderzoek gestaag toe. Ook in 1988 werden diverse nieuwe overeenkomsten gesloten.

Onder infrastructuur versterkend onderzoek wordt onderzoek verstaan dat er toe bijdraagt de aanwezige bronnen op het terrein van de sociale en economische geschiedenis van Limburg beter bruikbaar te maken voor verdere studies waarin innoverende methoden, technieken en vraagstellingen worden toegepast. Tot dit type onderzoek behoort o.a. de kritische verwerking van statistisch materiaal uit de periode waarin nog geen samenvattende statistieken verschenen, het ontsluiten van gegevens betreffende de waarde van munten, het bewerken van loon- en prijsgegevens en het samenstellen van een biografisch woordenboek en een dialect woordenboek. Het bestuur geeft er de voorkeur aan dit soort onderzoek te doen uitvoeren in samenwerking met andere wetenschappelijke instellingen, zodat ook comparatief onderzoek mogelijk wordt.

Bij de keuze van themata voor fundamenteel onderzoek speelt de belangstelling vanuit de regionale samenleving voor bepaalde themata een

rol. Zij kan zowel uitgaan naar specifiek Limburgse aangelegenheden zoals de mijnbouw en het verzet in deze provincie tijdens de Tweede Wereldoorlog, als naar meer omvattende themata als emancipatieprocessen of de ontwikkeling van bedrijfstakken. Gestreefd is naar het bereiken van samenhang in deze onderzoeken, zodat kan worden aangehaakt bij het systeem van voorwaardelijke financiering en dat van assistenten in opleiding. Een poging tot een geïntegreerde aanpak is gedaan bij de voorbereiding van een project voor assistenten in opleiding (A.I.O.) onder de titel 'Economische innovaties en sociale veranderingen'. Dit project is goedgekeurd en wordt gedeeltelijk uitgevoerd. De daarbij opgedane ervaringen hebben geleid tot de conclusie dat het mogelijk is samenhang in het onderzoek te brengen door te kiezen voor een centrale vraagstelling. Als zodanig kan de vraag naar de relatie tussen economische ontwikkeling en sociale verandering als algemeen onderzoeksthema worden aangemerkt. Een groot aantal specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving blijkt verband te houden met de oplossingen die hier in het verleden werden gekozen voor het opvangen van de sociale gevolgen van economische groei, respectievelijk het stimuleren van nieuwe economische initiatieven ter wille van het vinden van een oplossing voor de heersende sociale problematiek.

In 1988 heeft Dr J.F.R. Philips op basis van vrijwilligheid gedurende het gehele jaar bij het Centrum onderzoek verricht. Drs F. Cammaert, Drs J. Starmans en Dr M. Nijsten konden gedurende het gehele jaar of een deel daarvan voor rekening van derden worden belast met een studie naar de geschiedenis van het verzet, de beschrijving van relictten van industrieel-archeologische aard en het uitvoeren van een cultuur-historisch onderzoek. De mogelijkheden geavanceerde technieken te gebruiken bij het onderzoek werden aanmerkelijk verbeterd door de aankoop van een aantal personal computers en bijbehorende programmatuur.

De versterking van de onderzoekafdeling heeft er toe geleid dat de werkzaamheden sneller zijn verlopen dan verwacht. De moeilijkheden, ontstaan doordat de eisen van het management vertragend werkten op de voortgang van het onderzoek, zijn overwonnen. De in het meerjarenplan gestelde taak werd ruimschoots uitgevoerd.

Veertien onderzoeken werden gepubliceerd, waaronder vier monografieën. In volgorde van verschijnen waren het:

J.C.G.M. Jansen, *Jews and economic innovation in Southern Limburg*,

Studies on the history of Dutch Jewry, vol. 6, Jeruzalem 1988, p. 81-112 (Hebreeuwse versie).

H.J.G. Crompvoets, De beide Limburgen als dialectologisch slagveld. In: J. Goossens, Woeringen en de oriëntatie van het Maasland, Bijdragen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr 33, Hasselt 1988, p. 89-111.

F.M.L. van der Meer en J.F.R. Philips, Een Gouden TAEK 1934-1984. Crisis en wederopbloei van de Tilburgse organisaties van afgestudeerden sinds 1959, Tilburg 1988, 104 pag.

E. Lavigne, Kroniek van de Abdij van Sint-Truiden. Vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium. Met annotaties van W. Jappe Alberts en J.C.G.M. Jansen, deel II, 1138-1558, Leeuwarden 1988, 304 pag.

H.J.G. Crompvoets, Huisslachtbenamingen in Nederlands Limburg, Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr 45, Hasselt 1988, p. 1-10.

W.J.M.J. Rutten, Volksgeneeskunde in sociaal-historisch perspectief. Limburg in het laatste kwart van de 19e eeuw, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (S.S.E.G.L.), jrg. 33, 1988, p. 100-113.

H.J.G. Crompvoets, Enkele notities bij de mijnwerkerterminologie, Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde, XX, 1988, p. 42-45.

M. Brylka, De bestuurlijke elite van Heerlen 1890-1930, S.S.E.G.L., jrg. 33, 1988, p. 114-149.

H.J.G. Crompvoets en H. van de Wijngaard, Etymologische varia, Veldeke, jrg. 63, 1988, nr 1, p. 27-28; nr 2, p. 18-19; nr 3, p. 30-31; nr 4, p. 25-26; nr 5, p. 27.

H. van de Wijngaard, Uit het woordenboek van de Limburgse Dialecten 'stroop', Veldeke, jrg. 63, 1988, nr 6, p. 19-24.

[H. Dorren, J. Schols, M. Kellens, M. de Ruwe en J. Starmans], Lim-

burgs Biografisch Repertorium, aflevering I, S.S.E.G.L., jrg. 33, 1988, p. 150-200.

J.F.R. Philips, Honderd Jaar Momus – Chariteit. Een verhaal over Momus en zijn Oude Mannenhuis, Maastricht 1988, 70 pag.

J.C.G.M. Jansen, Orde in de Bouwwereld. Zestig jaar afdeling Mijnstreek van de NVOB 1926-1986, Heerlen 1988, 96 pag.

H.H.A. van de Wijngaard en H.J.G. Cromptvoets, Woordenboek van de Limburgse Dialecten, deel II, afl. 2, bierbrouwer-stroopstoker, Assen 1988, 71 pag.

Mede dank zij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het S.H.C. verscheen in 1988 nog een viertal andere publicaties, te weten het 51ste deel van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek (Amsterdam 1988, 343 pag.), de twee eerste Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis handelend over materiële cultuur en strafrecht en criminaliteit (Zutphen 1988, 64 en 62 pag.) en een bloemlezing getiteld 'Water en Vuur. Schrijvers over de Peel', uitgegeven te Asten in 1988.

Tijdens de jaarwisseling waren de navolgende publicaties in druk of persklaar:

H. Cromptvoets en H. van de Wijngaard, Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Deel II, afl. 4, Terminologie van de mijnwerker. ± 300 pag. Is in 1988 gereed gekomen; zal in verband met de subsidietoekenning pas in 1989 verschijnen.

M. Kellens e.a., Limburgs Biografisch Woordenboek, aflevering II. Verschijnt in Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, deel XXXIV.

M. Daru-Schoemann, Inventarisatie van het Industrieel-Archeologisch Erfgoed in Limburg. Roerend gedeelte. Opdracht door Gedeputeerde Staten van Limburg verstrekt aan het Mijnmuseum te Kerkrade en uitgevoerd onder auspiciën van het Sociaal Historisch Centrum. Het rapport is in de laatste dagen van december 1987 aangeboden aan Gedeputeerde Staten. Over de druk is pas eind 1988 een besluit genomen. ± 200 pag.

J.C.J.M. Starmans, Inventarisatie van het Industrieel-Archeologisch Erfgoed in Limburg. Onroerend gedeelte. Opdracht van Gedeputeerde Staten van Limburg. Het rapport wordt eind januari 1988 aan Gedeputeerde Staten aangeboden. Over de druk is pas kort vóór 1 januari 1989 een besluit genomen. ± 175 pag.

Historische Atlas van Limburg en omliggende gewesten, aflevering 4, politieke kaart 1543-1548, waarin een paragraaf is opgenomen voorbereid en geredigeerd door J.C.G.M. Jansen.

Kunst en Cultuur in Limburg. Twee delen, omvattend respectievelijk 240 en 224 pag., respectievelijk handelend over Belgisch en Nederlands Limburg. De eindredactie en eindverantwoordelijkheid voor dit uitermate kostbare werk berustte bij J.C.G.M. Jansen. De dames Mommers-Bakker, Frints en Muyres-Schilder droegen zorg voor de harmonisatie van de tekst, de editing en de correctie van de proeven.

J.C.G.M. Jansen, De eerste generaties Joden in Beek, onderdeel van een eerlang te verschijnen boek over de Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap te Beek uit de periode 1689-1940. Omvang 20 pagina's.

M. Nijsten, Geschiedenis van de blaasmuziek en de Limburgse Bond van Muziekgezelschappen. Zestig pagina's als onderdeel van het denkboek dat verschijnt bij het vijftigjarig bestaan van de L.B.M.

J. Roex, De culturele betrekkingen tussen Belgisch en Nederlands Limburg, artikel ten behoeve van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, deel XXXIV.

J.C.G.M. Jansen, Het Godshuis in de 18e eeuwse samenleving, hoofdstuk IV van het jubileumboek 250 jaar R.C. Godshuis te Roermond.

Met een aantal onderzoeken zijn aanzienlijke vorderingen gemaakt:

Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1914-1975. Opdracht L.L. T.B. Ter afronding van de studies over de landbouw in Limburg wordt een boek over de geschiedenis van de Limburgse landbouw tussen 1900 en 1975 geschreven, waarin ook de grote veranderingen ten plattelande worden behandeld. De eindredactie berust bij J.C.G.M. Jansen en W. Rutten. Van dit werk is een drietal hoofdstukken gereed.

Verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek uitgevoerd door Drs F. Cammaert. Eind 1988 was een drietal hoofdstukken, tezamen omvattend 200 pag. persklaar.

Op verzoek van Gedeputeerde Staten verleent het Sociaal Historisch Centrum medewerking aan de uitvoering van het Woordenboek der Limburgse Dialecten. Daartoe zijn Dr H. Cromptvoets te Meijel en Drs H.H.A. van de Wijngaard in dienst genomen. Zij zijn gedetacheerd bij het N.C.D.N. te Nijmegen. Zij zullen in afleveringen het deel, handelend over niet-agrarische vakterminologieën voltooien. De afleveringen betreffende de taal van imker en molenaar zijn in 1988 in uitvoering genomen.

W.J.M.J. Rutten en J.C.G.M. Jansen, Bijdrage over migratie en huwelijksmarkt over de grenzen heen, respectievelijk mijnbouw en industrie aan het in 1989 te houden congres 'Eenheid en Scheiding', waarin de veranderingen in de relaties tussen Nederlands en Belgisch Limburg sedert 1839 worden behandeld. Het congres wordt georganiseerd in het kader van de 'Herdenking 150 jaar samenwerking tussen beide Limburgen'. De voordrachten zullen worden gepubliceerd in de reeks Maaslandse Monografieën.

Drs W.J.M.J. Rutten, De pokken tegen de mens, de mens tegen de pokken. Dissertatie. Een demografisch- en sociaal-historische studie van een verdwenen infectieziekte, de pokken, teneinde meer inzicht te krijgen in de demografische ontwikkeling van Nederland in de 18e en 19e eeuw en in het probleem van de medicalisering in de 19e eeuw. Promotie-onderzoek in samenwerking met de Landbouwwuniversiteit te Wageningen.

Mr F.J.M.G. Maenen, Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief. Over de 18e eeuwse bendevoorming in Limburg is heel veel geschreven, maar nauwelijks serieus bronnenonderzoek gedaan. Ook de wetenschappelijke vraagstelling staat gewoonlijk ver achter bij wat op dit vlak internationale standaard is. De auteur heeft in 1988 concepten van de eerste hoofdstukken voorgelegd.

Drs H.P.M. Hillegers, Heerdgang in Zuidelijk Limburg. In het verleden was de beweiding van gronden door de veestapel aan heel wat voorwaarden gebonden. Juist daardoor had de heerdgang grote invloed op

de flora in Limburg. Mede met het oog op de conservering van natuurmonumenten onderzoekt Hillegers de samenhang tussen bodemstructuur, veeteelt en flora. In 1988 legde hij concepten van het eerste deel van zijn studie voor.

Enkele nieuwe onderzoeken werden kort voor de jaarwisseling aangevat. Zij hadden betrekking op de rol van de amateuristische muziekbeoefening in de lokale cultuur te Thorn en op de oorzaken van het uitzonderlijk laag gemiddeld inkomen in Limburg tussen 1750 en 1850.

In een afrondende fase kwam een onderzoek onder leiding van Prof. Dr E. van Cauwenberghe betreffende de muntslag in de Nederlanden tijdens de Bourgondische tijd. Voor dit zeer omvangrijk werk verzorgde H.M. Janssen het onderzoek naar de muntslag te Maastricht en 's Hertogenbosch.

Het is verheugend dat steeds aan studies met een internationaal karakter kan worden meegewerkt. Het Rijksbeleid betreffende het wetenschappelijk historisch onderzoek benadrukt sterk de noodzaak van een dergelijke samenwerking. Het Sociaal Historisch Centrum wil bij de uitwerking van dit beleid een rol blijven spelen.

WOORDENBOEK DER LIMBURGSE DIALECTEN

Aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (N.C.D.N.) wordt sedert 1965 gewerkt aan de totstandkoming van een Woordenboek der Limburgse Dialecten. Het project omvat drie onderdelen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal en de algemene woordenschat, die elk tien afleveringen zullen omvatten. De eerste aflevering uit het onderdeel agrarische vaktaal is in 1983 verschenen. Deze publicatie werd in 1984 gevolgd door de tweede aflevering. Van de andere delen was toen nog geen aflevering gereed. De bijzonder lange duur van het project heeft er toe geleid dat maatregelen zijn beraamd om de uitvoering te versnellen. Daartoe is een beroep gedaan op het Provinciaal Bestuur van Limburg. Gedeputeerde Staten besloten begin 1983 een arbeidsplaats te financieren op voorwaarde, dat deze medewerker werd aangesteld door het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum en gedetacheerd bij de N.C.D.N. te Nijmegen, zodat gebruik kan worden gemaakt van de daar aanwezige vakkennis en ervaring. De door ons be-

stuur aangestelde medewerker zou de niet-agrarische vaktaal voor zijn rekening nemen. Een detacheringsovereenkomst werd tot stand gebracht. Er werd een begeleidingscommissie ingesteld, bestaande uit Dr J. Tans, voorzitter, Prof. Dr J. Goossens en Dr J. Cajot als vertegenwoordigers van Belgisch-Limburg, Prof. Dr A. Weijnen, oud-directeur van de N.C.D.N., Prof. Dr A. Hagen, directeur N.C.D.N., Mr Drs P.W.J. Houben namens de Vereniging Veldeke en de directeur van het S.H.C.

Pogingen steun te verwerven van de Belgische overheid – het W.L.D. behandelt immers ook het dialect van de Belgische provincie Limburg – leverden tot nu toe geen concreet resultaat op. Wel werd door de Nederlandse Taalunie medewerking verleend aan de voorbereiding van deel 3 handelend over de algemene taalschat. De uitvoering van dit deel van het project kan pas in de loop van de jaren negentig worden aangevat. Dan zal deel 2 gereed dienen te zijn. In de herfst van 1987 stelden Provinciale Staten van Limburg onder strikte voorwaarden middelen beschikbaar om gedurende zes jaar (medio 1987 - medio 1993) een tweede medewerker aan te trekken en zo de uitvoering van het deel betreffende de niet agrarische vaktaal verder te versnellen. De belangrijkste voorwaarde is dat eind 1993 zestig procent van de afleveringen van deel 1 en 2 gereed is. Aan deze voorwaarde kan niet worden voldaan, tenzij ook aan het deel betreffende de landbouwtaal met kracht wordt voortgewerkt. Het was daarom zeer verheugend te vernemen dat de Katholieke Universiteit van Nijmegen bereid is gebleken vanaf 1 oktober 1988 gedurende een vijftal jaren een voltijdse arbeidskracht voor dit onderdeel beschikbaar te stellen.

Er is een werkplan opgesteld dat voorziet in het afronden van de werkzaamheden aan achttien afleveringen voor de laatste werkdag van 1993. Vijf afleveringen zijn inmiddels verschenen. Twee afleveringen zijn drukklaar. Het betreft de afleveringen over het boerenhuis en die over de mijnwerkerstaal. Inmiddels heeft Dr Crompvoets een begin gemaakt met de redactie van een achtste aflevering (de taal van de imker) en Drs H. van de Wijngaard met het voltooien van een negende aflevering, omvattend de taal van de molenaar. Er wordt naar gestreefd het Woordenboek vóór de eeuwwisseling gereed te hebben.

PROJECT BEHOUD EN BEVORDERING VAN BEROEPSKWALIFICATIES VAN WERKLOZE HISTORICI

Over het verloop van dit project is een afzonderlijk verslag opgesteld, dat vanwege zijn omvang hier slechts kort kan worden samengevat.

In oktober 1986 heeft het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum zich beraden over mogelijkheden de beroepskwalificaties van jonge historici die sedert geruime tijd werkloos waren, te stimuleren. Er is een project ontwikkeld dat stoelt op vier initiatieven:

1. Er dienen faciliteiten te komen om jonge onderzoekers langs geautomatiseerde weg databestanden te laten verwerken.
2. Er moet gelegenheid zijn doctoraalscripties om te werken tot publicerbare teksten en nieuwe kortlopende onderzoeken door hen te laten verrichten.
3. Faciliteiten zijn nodig voor het publiceren van artikelen door jeugdige werklozen.
4. Het is gewenst een bijdrage te verstrekken in de kosten van publicatie van dissertaties, indien de promotie in een periode van werkloosheid plaatsvindt.

Dergelijke voorzieningen leiden er toe dat werkloze historici hun kennisniveau tenminste handhaven en door grotere naamsbekendheid meer kansen krijgen op de arbeidsmarkt.

De Minister van Onderwijs en Wetenschappen heeft dadelijk positief gereageerd op dit plan. Hij stelde via het Directoraat-Generaal Wetenschapsbeleid middelen beschikbaar om gedurende twee jaar in deze zin te experimenteren.

Bij jonge historici bleek grote behoefte te bestaan aan mogelijkheden zich tijdens werkloosheid met hun vak bezig te houden. In 1988 werd een twintigtal jonge onderzoekers aan het werk gezet. Talrijke thema's werden aangevat. Een drietal artikelen werd aangeboden aan de redactie van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, een even groot aantal aan de redacties van andere tijdschriften. Ruim de helft van de te werk gestelden vond binnen enkele maanden een baan. Meerderen kregen uitzicht op een promotiebeurs. Naast de groep die een onderzoeksbeurs kreeg, werd aan een zevental anderen een publicatiebeurs verstrekt.

Van veel belang was ook dat het bedrijfsleven, de vakbeweging en de arbeidsmarktregulerende instanties zeer positief op het initiatief hebben gereageerd, zodat een groter resultaat werd bereikt dan verwacht.

BIJZONDERE LEERSTOEL

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, Dr J.C.G.M. Jansen, tot bijzonder hoogleraar benoemd in de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones.

In het College van Toezicht werden door de Rijksuniversiteit Limburg benoemd Prof. Dr H. Philipsen en Prof. Dr P.J. Thung en door het Sociaal Historisch Centrum Dr G.C.P. Linssen en Prof. Dr A.M. van der Woude. Dit college stelt zich regelmatig op de hoogte van de activiteiten.

De bijzonder hoogleraar heeft ook vooral in de beginjaren veel aandacht besteed aan het onderwijs. Al spoedig bleek evenwel dat er in reguliere onderwijsblokken zoveel historische inbreng nodig was, dat een part-time bijzonder hoogleraar daar onmogelijk alleen zorg voor kon dragen. Aan het College van Bestuur werd verzocht een basisvoorziening geschiedenis tot stand te brengen, gefinancierd met regulaire middelen ten behoeve van het onderwijs. In korte tijd kwam in de Algemene Faculteit een omvangrijke vakgroep Geschiedenis tot stand. De bijzonder hoogleraar kon zich daardoor sedert 1986 geheel wijden aan keuze-onderwijs. Het was tot 1988 voornamelijk gericht op studenten uit de medische faculteit met historische belangstelling. Als gevolg van hun beperkte voorkennis en geringe vaardigheid in het schrijven van een werkstuk, diende hun begeleiding zeer intensief te zijn. De toetsing van historische feiten aan medische vakkennis, waartoe deze studenten zeer wel in staat zijn, levert onder die omstandigheden bijzonder interessante inzichten op.

Regelmatig is ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Vanwege het grote belang dat moet worden gehecht aan uitbreiding van het onderzoek en voortdurende verhoging van de kwaliteit ervan is steeds meer aandacht besteed aan de begeleiding van dissertaties, in het bijzonder aan die welke bij de R.L. kunnen worden verdedigd. Momenteel lopen zes dissertatieprojecten die elk tenminste twee uur begeleiding per week vergen. Zij dragen de navolgende titels:

- Klokkensbouwers in Limburg (1650-1825).
- De heerdgang in Limburg tot het begin van de 20ste eeuw.
- Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief (1770-1776).
- Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme.

- Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg.
  - Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg 1840-1900.
- Voor een drietal andere dissertatieprojecten worden voorbereidingen getroffen.

De bijzonder hoogleraar had zitting in enkele promotiecommissies te Utrecht en Nijmegen. Hij verstrekt desgevraagd adviezen aan de K.N.A.W. over de opzet van een netwerk van A.I.O.-opleidingen en aan de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek ten aanzien van beschermd onderzoek op het terrein van de landbouwgeschiedenis.

BIBLIOTHEEK

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1988 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal was in 1986 ongeveer even groot als in het voorafgaande jaar. Zij besloeg 86 m¹ plankruimte. Van het Katholiek Documentatie Centrum te Leuven, het Provinciaal Bestuur van Limburg alsmede van het Medisch en Maatschappelijk Informatiecentrum van de Rijksuniversiteit te Maastricht werden grote schenkingen verworven. Een uiterst waardevolle collectie publicaties uit de periode 1850-1940 werd verworven door aankoop van een gedeelte van de bibliotheek van het vroegere bisschoppelijk college te Sittard via het Limburgs Volkskundig Centrum te Limbricht. Daarmee kwamen ongeveer 6.000 uiterst moeilijk bereikbare titels beschikbaar.

Door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar is, wordt een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het S.H.C. de groei van de bibliotheek te beperken. Daarom wordt bij de collectionering de nadruk gelegd op de z.g. grijze literatuur, waaronder publicaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publicaties is grote behoefte. 83% van de aanwinsten heeft betrekking op deze zeldzame publicaties.

Door ontubbeling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand worden gereduceerd tot 3%. De omvang van de bibliotheek is thans 2.613 m¹. De boeken beslaan $\pm$ 388 m¹, de brochures 191 m¹, de

statistische publicaties 145 m¹, de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 90 m¹. Het overgrote deel, 1.799 m¹, komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke).

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland vereiste de deelname van het S.H.C. aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. Doordat in 1982 zowel in personeel als in materieel opzicht de middelen werden verworven om aan het Pica-systeem deel te nemen, was toetreding van het Sociaal Historisch Centrum mogelijk. Om financiële en organisatorische redenen gaf ons bestuur de voorkeur aan een toetreding via de Rijksuniversiteit Limburg boven een zelfstandige aansluiting bij Pica, ook al bracht deze constructie enige vertraging met zich mee bij de uitvoering. Na intensief overleg kon in 1984 een overeenkomst tot bibliothecaire samenwerking tussen R.L. en S.H.C. worden afgesloten, die tot gevolg heeft gehad dat van medio 1985 af de titelbeschrijvingen via het Pica-systeem worden verricht. In 1988 werd de overeenkomst geëvalueerd. De uitkomsten waren in alle opzichten positief. Ook voor de gebruikers bleek de toegankelijkheid van de bibliotheek aanzienlijk verbeterd. Deshalve is het samenwerkingsverband tot 1991 verlengd. In 1988 konden als gevolg van zwangerschapsverlof en langdurige ziekte van twee titelbeschrijfsters slechts ongeveer 2.500 titels worden aangeleverd.

De verbetering van de toegankelijkheid van de bibliotheek van het S.H.C. die het gevolg was van de aansluiting bij Pica, heeft de gedachte doen rijzen onze bibliotheek in te schakelen in een op te zetten netwerk van bibliotheekvoorzieningen in Limburg. Onder leiding van het Provinciaal Bestuur zijn studies verricht naar de mogelijkheden in dit opzicht. In 1988 is een overeenkomst tot stand gekomen, waarin het S.H.C. middels aanlevering van titels participeert.

De omvang van het bibliotheekpersoneel bij het S.H.C. is relatief gering, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een/derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten kan zijn veroorzaakt. De bibliotheek kampt dan ook met een ernstig tekort aan menskracht. In 1988 is opnieuw overgegaan tot verbetering van de inzet van het personeel door middel van een reorganisatie. Van 1 september 1988 af wordt 2,8 mensjaar ingezet voor titelbeschrijving, 1,5 voor ontsluiting en algemene organisatie en 0,5 voor

dienstverlening. Deze reorganisatie heeft geleid tot een verdere verhoging van de output.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam – zoals voorheen – voor een belangrijk deel tot stand via schenking. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen zelf ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1986-1988.

	1986	1987	1988
volkshuisvesting	8	9	6
handel, nijverheid, bankwezen	26	29	36
arbeidszaken	6	2	3
overheid, incl. openbare nutsbedrijven	20	18	18
transport en vervoer	5	5	5
land- en tuinbouw	3	3	-
onderwijs, vorming	3	6	2
cultuur, recreatie	6	4	6
maatschappelijke dienstverlening			
en samenlevingsopbouw	7	10	8
gezondheidszorg	9	5	9
uitvoeringsorganen sociale wetgeving			
én verzekering	10	7	7
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	42	39	45
vrouwenbeweging	3	3	4
pers en uitgeverijen	1	-	3

Schommelingen in enkele sectoren werden goeddeels veroorzaakt door het toenemend gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I. Het bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

ARCHIEF

Evenals in het voorafgaande jaar moesten in 1988 weer talrijke en soms omvangrijke archieven worden overgenomen. In totaal werden tien archieven verworven met een totale omvang van 132 meter. Daarnaast kwamen twaalf aanvullingen binnen op reeds aanwezige fondsen, teza-

men veertig meter omvattend. De historisch meest interessante fondsen die werden verworven, betroffen de archieven van de Katholieke Schoolraad Limburg te Roermond, Solvay Chemie te Herten en het tekeningenarchief van Laura en Vereeniging te Heerlen. Door schoning van reeds aanwezige bestanden konden 30 m¹ worden afgevoerd. Per saldo steeg het aantal archiefondsen tot 412 met een gezamenlijke lengte van 3.470 strekkende meter.

In het verslagjaar zijn elf archieven toegankelijk gemaakt, middels plaatsingslijsten en inventarissen. W. Mes verzorgde de ordening van het bedrijfsarchief Janssen/Willemsen en de aanvulling op het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht en de R.K. Bakkerspatroonsbond afdeling Swalmen. Samen met mevrouw Wijnands-Van Someren droeg hij zorg voor de beschrijving van de archieven van De Valk b.v. en de Pius XII-Maria Gorettischool te Maastricht. Mevrouw Wijnands inventariseerde de archieven afkomstig van de bouwverenigingen Glück Auf en Samenwerking te Heerlen en het familie-archief Corten te Beek-Geverik. M. Wijnen verzorgde de inventarisatie van een nieuwe aanvulling op het Lozo-archief, de collecties overgedragen door Drs L. Stouthart te Maastricht en A. Tyndall te Maastricht en het archief van de NVOB-afdeling Mijnstreek.

Het bestuur achtte het wenselijk te voorkomen dat het grote aantal aanwinsten ten koste zou gaan van de ordeningswerkzaamheden. Derhalve is in 1987 een plan voor ordeningswerkzaamheden opgesteld, dat begin 1988 aan het Algemeen Bestuur ter vaststelling is voorgelegd. Het plan voorziet in een evenwichtige verdeling tussen overname, schoning, opstellen van plaatsingslijsten, afronden van inventarissen en materiële verzorging op zodanige wijze dat een groot deel van de eerder verworven archieven binnen enige jaren goed toegankelijk wordt. Mede in verband met langdurige vermindering van het voor ordening beschikbaar personeel als gevolg van een zwangerschapsverlof van een van de medewerkers is het accent in 1988 gelegd op voorbereidende werkzaamheden. Dank zij de inzet van de heren G. Steyn en F. Heijnen was het mogelijk veel voortgang te boeken met schoningswerk en de materiële verzorging van een groot aantal fondsen.

Mevrouw Wijnands beheerde in goede samenwerking met de bibliotheek de studiezaal die druk werd bezocht. Zij begeleidde samen met mevrouw Okrogelnik Nagornik-Willems een aantal studenten en groepsprojecten van de dagopleiding voor docenten geschiedenis te Sittard.

De heer Wijnen verzorgde de uitleenadministratie. Nu voor restaura-

ties steeds meer tekeningen worden opgevraagd, voor jubilea telkens weer uittreksels uit ledenadministraties nodig zijn, voor publicaties en tentoonstellingen herhaaldelijk foto's worden gezocht en schenkers vaker gegevens uit hun oud-archief nodig blijken te hebben, nemen de werkzaamheden, verbonden aan de uitleen, steeds verder toe. Goede service dient echter het waarmerk van het instituut te blijven. Dat betekent dat aan kleine kwesties relatief veel tijd wordt besteed. Vooral het bijeenbrengen en selecteren van illustratiemateriaal voor het gedenkboek van de NVOB-Heerlen vergde veel tijd.

De Limburgse overheidsarchivarissen en de archivaris van het Sociaal Historisch Centrum kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen. Hun voorstellen werden voorlopig door ons bestuur aanvaard om bij wijze van experiment ervaring op te doen. Evenwel, de taakverdeling is nog slechts summier geregeld. Aan de hand van een evaluatie van het experiment kan bijstelling plaatsvinden.

DOCUMENTATIE

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld die noch tot het archiefgoed noch tot het bibliotheekmateriaal kan worden gerekend. Een steeds groeiende vraag naar dit materiaal dwingt steeds meer aandacht te besteden aan de verzorging van deze collecties. Van de pamfletten en affiches is een trefwoordenlijst samengesteld. Het ordeningssysteem kan naar believen worden aangepast. De vaandels zijn in 1988 door een stagiaire uitvoerig beschreven. Zij dienen zo spoedig mogelijk te worden overgedragen aan een museum, dat in staat is de vereiste materiële verzorging te bieden. Ons bestuur heeft met vreugde vastgesteld, dat Gedeputeerde Staten het op prijs stellen deze collectie, die van museale aard is, bij het Limburgs Volkskundig Centrum te Limbricht onder te brengen. Zo'n provinciale voorziening voor de bewaring van textiel zal een passende oplossing bieden. Verder is de verzorging van het beeldmateriaal verbeterd. Alle foto's, albums en films zijn zorgvuldig geconserveerd. Doordat ook in 1988 in het kader van een der sociale regelingen een fotograaf ter beschikking stond, konden de plannen om van oude foto's contactafdrukken te maken zodat de originelen bij gebruik niet langer worden beschadigd, verder worden uitgewerkt. Er kwamen middelen beschikbaar om de voor dit doel noodzakelijke investeringen te verrichten. De

beschrijving van de fotocollectie is voortgezet. De 9.000 foto's worden geleidelijk middels steekkaarten toegankelijk gemaakt en beschreven. Op de kaart, waarop een beschrijving van de foto staat, wordt een afdruk in klein formaat geplakt, op grond waarvan onderzoekers hun selectie uit het fotomateriaal kunnen bepalen. De heer A. Bleeser werkt gestaag aan dit project verder.

JAARBOEK

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een grote belangstelling. Hoewel ook in 1988 een zeer klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enkele trouwe lezers overleden, nam het aantal contribuanten dank zij de ruime respons op een wervingscampagne met een vijfenzeventigtal toe. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage werd op 1350 gehandhaafd. Aan het einde van 1988 was van het XXXIIIe deel van de Studies nog slechts een beperkt aantal exemplaren in voorraad. In dit deel waren vijf artikelen opgenomen.

E. Koch, Aspecten van de kloosterintrede van adellijke vrouwen in de late Middeleeuwen; het Norbertinessenklooster van Sint Gerlach te Houthem, circa 1202-1600.

J.H.M. Janssen, Van lokale markt tot internationale handel. De commercialisatie van de landbouw in Heythuysen, 1850-1914.

W.J.M.J. Rutten, Volksgeneeskunde in sociaal-historisch perspectief. Limburg in het laatste kwart van de 19e eeuw.

M. Brylka, De bestuurlijke elite van Heerlen 1890-1930.

Limburgs Biografisch Repertorium, aflevering I.

Aan het Jaarboek werd het Jaarverslag 1987 van het Sociaal Historisch Centrum toegevoegd. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd en uitgegeven door Van Gorcum te Assen. De omvang was VIII + 258 pagina's. De druk werd met behulp van een tekstverwerker versneld.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren zoals gebruikelijk aanzienlijk. In de reeksen, die door deze Stichting worden uitgegeven, verschenen in 1988 twee delen. De belangstelling voor de uitgaven nam verder toe. Het aantal vaste afnemers beliep 1400. In de

reeks Maaslandse Monografieën verscheen in april als deel 6 in de grote reeks:

J. Renes, De geschiedenis van het Zuid-Limburgs Cultuurlandschap, Van Gorcum Assen-Maastricht en Eldec Offset Heerlen, XIV + 265 pag. + kaartband. Twee delen in cassette. Deze zeer kostbare uitgave werd gesponsord en verzorgd door het Limburgs Dagblad te Heerlen.

In oktober verscheen deel 46:

Dr E. Lavigne, Kroniek van de Abdij van Sint-Truiden, Vertaling van de 'Gesta Abbatum Trudonensium' met annotaties van Prof.

Dr W. Jappe Alberts en Prof. Dr J.C.G.M. Jansen. Deel II: 1138-1558, Eisma Leeuwarden-Maastricht, VI + 306 pag.

Aan het einde van het verslagjaar waren twee afleveringen uit de reeks Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden in druk. De daarbij behorende kaartbladen worden gedrukt door IFAG te Frankfurt, een drukkerij die voor haar hoog kwalitatief drukwerk helaas een zeer tijdrovend technisch proces toepast, zodat de publicatiedata aanmerkelijk moesten worden verschoven.

De samenstelling van het Bestuur en de Raad van Advies onderging geen wijzigingen.

Het bestuur van de Maaslandse Monografieën zag zich genoodzaakt de overeenkomst met Uitgeverij Van Gorcum te Assen en Maastricht te beëindigen. Financiële argumenten hebben de doorslag gegeven bij deze moeilijke beslissing die een einde maakte aan een samenwerking die ruim 24 jaar heeft geduurd. Per 1 juni 1988 werd een nieuwe overeenkomst aangegaan met Eisma b.v. te Leeuwarden.

De dames M. Mommers-Bakker, I. Frints en E. Muyres-Schilder verwierven zich ook dit jaar bijzondere verdiensten door de manuscripten persklaar te maken en de proeven te controleren. Door de automatisering van de drukprocessen werd hun taak aanzienlijk verzwaard. Steeds meer facetten van het publicatieproces worden aan hen overgelaten. Mede dank zij de hulp van de heer N. Soeters was de verkoop van publicaties zeer bevredigend en verliep de administratieve afwikkeling van de activiteiten vlot.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

Er wordt steeds frequenter gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. Speciaal de faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek

worden gewaardeerd. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbezit attendeert steeds meer onderzoekers op hier aanwezig uniek documentatiemateriaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt geleidelijk toe.

Jaar	Aantal bezoekers
1985	277
1986	296
1987	316
1988	320

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studie-zaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

De bezoekers komen de laatste jaren vaker terug. De frequentie nam toe tot vijf bezoeken per gebruiker. De begeleiding vergt daardoor meer tijd en inspanning dan voorheen. Bibliotheekmedewerkers geven aan bezoekers adviezen omtrent beschikbare literatuur, archiefpersoneel verstrekt informatie over relevante archiefdossiers. Als gevolg van de groeiende toeloop bleek het wenselijk de dienstverlening van bibliotheek en archief te combineren. Vanaf 1 juli 1988 werd de dienstverlening in de studiezaal verzorgd door de dames Okrogelnik Nagornik-Willems en Wijnands-Van Someren, ieder voor de helft van de werktijd. Zij worden terzijde gestaan door een magazijnmedewerker, die de gevraagde documenten dadelijk ophaalt. Door deze reorganisatie is de dienstverlening op hoger niveau gebracht en aanmerkelijk efficiënter geworden.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis moeten maken, ongeveer de helft van het totale aantal.

Het is verheugend dat het aantal incidentele bezoekers afneemt ten gunste van de groep, die langere tijd onderzoek doet. Een direct gevolg van deze verandering in het gedrag van de onderzoekers is dat het gebruik van de archieven intensiever wordt en de wetenschappelijke betekenis van het onderzoek toeneemt. Intensief, langdurig en hoogkwalitatief onderzoek heeft echter ook in 1988 voor vele bezoekers nog aan-

merkelijke financiële problemen opgeleverd. Het gros van de jonge historici dat hier onderzoek doet moet vanwege de afstand tussen Maastricht en de universiteitsstad, waar zij studeren, hoge kosten maken om hier langdurig onderzoek te verrichten. Zij maken immers zowel gebruik van bibliotheekgoed, dat kan worden geleend, als van uniek archiefmateriaal, dat langdurig verblijf in Maastricht vereist. Het invoeren van de O.V.-jaarkaart voor studenten kan een eind maken aan deze problemen en bijdragen tot verdere verbetering van de kwaliteit van het onderzoek.

De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1986	1987	1988
studenten en medewerkers van universiteiten	99	104	105
studenten en medewerkers van hogescholen	130	110	110
andere instellingen van onderwijs	21	20	21
instellingen en bedrijven	42	43	44
privé-belangstellenden	32	37	38
onbekend	-	2	2
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
totaal	297	316	320

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drie/vierde van de bezoekers is studerend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt sterk de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan instellingen van hoger beroepsonderwijs. Het aandeel van de 'liefhebbers' blijft stabiel op 10%. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, vertoont eenzelfde beeld.

Een aanzienlijk deel van de gebruikers, afkomstig uit de sector van het H.B.O. en wetenschappelijk onderwijs, studeerde geschiedenis. Naast historici kwamen nog geografen, kunsthistorici, juristen, andragogen, economen, bouwkundigen, sociologen, theologen, ingenieurs, bouwkundigen, landbouwkundigen, cultureel antropologen, biologen en gezondheidkundigen.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen veel spreiding. De eenzijdige oriëntatie op de mijnbouw, de herstructurering van Limburg en de daarmee samenhangende sociale problematiek, die kenmerkend was voor de jaren zeventig, is afgenomen. Thans overwegen onderzoeken, waarin de eerste helft van de twintigste eeuw aan de

orde komt. Speciaal de belangstelling voor emancipatie, gezondheidszorg, industriële archeologie en nijverheid, neemt toe. Onderstaande tabel geeft daar een gespecificeerd overzicht van.

	1986	1987	1988
vakbeweging	20	18	14
arbeidsvoorwaarden	14	16	12
onderwijs, pers, vorming, jeugd	16	14	17
emancipatie van bevolkingsgroepen	10	12	13
gezondheidszorg	14	16	15
arbeidsmarkt	6	5	7
overige sociale geschiedenis	6	10	12
geschiedenis van de mijnindustrie	16	14	13
overig bedrijfsleven	22	24	25
industrialisatie en herstructurering Zuid-Limburg	10	13	10
handel en prijzen	6	7	8
landbouw en ambacht	18	14	16
industriële archeologie	10	11	13
verkeer en vervoer	10	8	9
volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	12	14	13
politieke partijen en stromingen	22	20	21
verzet tijdens de tweede wereldoorlog	14	11	10
kunst en cultuur	20	21	24
biografie en genealogie	16	14	15
historische geografie	8	9	12
kerkgeschiedenis	7	8	9
lokale geschiedenis	7	10	14
historische demografie	2	3	4
natuur en milieu	3	5	7
algemene onderwerpen	3	6	3
onbekend	3	5	4

In het verslagjaar heeft het Centrum opnieuw een exemplaar ontvangen van negentien scripties:

De steenkoolcontingentering : een onderzoek naar de doelmatigheid van het Nederlandse economisch beleid in de jaren dertig / Paul van der Aa. - [S.l. : s.n.], 1988. - 79 p. : ill. ; 30 cm
 Doctoraalscriptie. - Met lit. opg.

Geschiedenis van de Broeders van Maastricht, 1840-1880: een prosopografisch onderzoek naar herkomst en werkzaamheden der Broeders / M.M.M. Bohnen. – [Nijmegen : de auteur], 1988. – 185 p. : ill. ; 30 cm + Afz. 1 bijl

Doctoraalscriptie K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

De vestiging van een luchthaven te Beek (L.) : een controversiële zaak / A.F.M. Brockbernd. – Maastricht : [de auteur], 1988. – 70 p. : ill. ; 30 cm

Op titelpag. : ‘... liever voorlopig geen vliegveld dan een vliegveld te Beek’ (uitspraak van burgemeester van Grunsven van Heerlen ...1933). – Scriptie V.U. Amsterdam. – Met lit. opg.

De Staatsmijnen tijdens de bezetting van mei 1940 tot september 1944 : een analyse van het door de direktie en bedrijfsleiding gevoerde beleid / Frank H. van Buren. – Utrecht : [de auteur], 1988. – 175 p. : ill. ; 30 cm

Doktoraalskriptie R.U. Utrecht. – Met lit. opg.

De jonge werkman : de activiteiten van de katholieke arbeidersjeugdbeweging met betrekking tot werk en werkloosheid in Maastricht, 1931-1941 / Jan Egberts. – Groningen : [s.n.], 1988. – 87 p. : ill. ; 30 cm

Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen. – met lit. opg.

Opvattingen omtrent de gezondheid van zwangere vrouwen voor en na de medicalisering / Lilian de Graaf. – [Maastricht : s.n.], 1988. – 13 p. ; 30 cm

Scriptie Rijksuniversiteit Limburg. – Met lit. opg.

De stadswording van Venlo : een schets van facetten en ontwikkelingen tot circa 1400 / F.J. Hermans. – Nijmegen : [de auteur], [1985]. – 2 dl., (XXV, 340 p.) : ill. ; 21 x 28 cm

Doktoraalscriptie K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

Maastricht en de separatistische dreiging : de reacties van de inwoners van Maastricht op het Nederlands gezag en het Limburgs separatisme in de jaren 1839-1848 / Rob P.W.J.M. van der Heijden. – Heerlen : [de auteur], 1988. – 257 p. ; 30 cm

Omslagtitel. – Doctoraalscriptie, universiteit Utrecht. – Met lit. opg.

Het Limburgs Thuisfront, 1946-1950 / J.C.H. Jetten. – Tilburg : [s.n.], 1988. – 43 p. ; 30 cm
Scriptie Hogeschool Katholieke Leergangen Tilburg. – Met lit. opg.

Kinderarbeid : noodzakelijk of maatschappelijk kwaad! : visies uit de 20e eeuw over de kinderbeid in de kristal-, glas- en aardewerkfabrieken van Regout te Maastricht / Janine Jongen. – Utrecht : [s.n.], 1988. – 74 p. : ill. ; 30 cm
Scriptie Lerarenopleiding Utrecht. – Met lit. opg.

'De 'langzaam-aan-actie' in 1957' : 'hoe Limburg een doorn in 't oog van Nederland werd' / Peter de Koster. – Nijmegen : [s.n.], 1988. – IV, 68 p. : ill. ; 30 cm
Scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen. – Met lit. opg.

Via assimilatie naar emancipatie : de Joodse gemeente Maastricht ten tijde van de Commissie tot zaken der Israelieten, 1817-1870 / door Jac Lemmens. – Grevenbicht : [de auteur], 1988. – 101 p. : ill. ; 30 cm
Scriptie K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

De burgerlijke intramurale bejaardenzorg in Maastricht tijdens de periode 1815-1965 / F.G.M. Lenaerts. – Maastricht : [s.n.], 1988. – 132 p. : ill. ; 30 cm
Scriptie K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

De invloed van voeding op de zuigelingensterfte, van 1916 tot 1927 / J.M.A.T. van Neer. – [Maastricht : s.n.], 1988. – 15 p. : ill. ; 30 cm
Scriptie Rijksuniversiteit Limburg. – Met lit. opg.

Fabrikanten en huisvesting : de Maastrichtse praktijk / A. Nieste. – Amsterdam : [de auteur], 1988. – 106 bl. : ill. ; 30 cm
Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam. – Met lit. opg.
In ringband

Gezondheidstoestand te Maastricht, 1930-1950 : crisis, bezetting, wederopbouw / Annemarie van der Stel. – Utrecht : [s.n.], 1988. – 102 p. : ill. ; 30 cm
Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht. – Met lit. opg.

Het beleid van de gemeente Heerlen ten aanzien van werklozen en de werkloosheidsbestrijding in de periode 1929-1939 / G.A. Smeele. – Maastricht : [de auteur], 1988. – 80 bl. : krt. ; 30 cm
Met lit.opg. – Doctoraalscriptie Nieuwste geschiedenis, Kath. Univ. Nijmegen.
In ringband

Stikstof van de Staatsmijnen, 1930-1940 / J. Laugs. – Hoensbroek : [de auteur], 1988. – 62 p. ; 30 cm
Doctoraalscriptie K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

De tewerkstelling van geïnterneerde Belgische militairen in de Limburgse mijnstreek, 1915-1918 / J. Laugs. – Hoensbroek : [de auteur], 1988. – 47 p. : ill. ; 30 cm
Doctoraalscriptie K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

Het is verheugend dat een flink aantal onderzoekers bereid blijkt het resultaat van hun onderzoek hier te deponeren. De aanwezigheid van een groot aantal scripties voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen en bevordert de integratie van de resultaten in algemene studies.

BESLUIT

Het jaar 1988 verliep voor het Sociaal Historisch Centrum voorspoedig. Er werden veel resultaten bereikt. Het aantal publicaties van medewerkers en de vraag naar begeleiding was aanzienlijk. Ook landelijk neemt het besef toe dat een regionaal historisch instituut een belangrijke plaats inneemt in het historisch onderzoek in Nederland.

In een advies van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid over para-universitaire instituten werd vastgesteld dat het S.H.C. krachtig bijdraagt aan het bevorderen van hoogwaardig regionaal-historisch onderzoek. Velen in Limburg en daarbuiten waren bereid het instituut financieel te steunen. Dank zij hun inspanningen kon het jaar ook in financieel opzicht bevredigend worden genoemd. Graag spreekt het bestuur daarvoor zijn dank uit.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1988

Rabo-Bank Nederland	Eindhoven
Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting (NCIV)	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL)	Maastricht
Instituut voor Kategoriaal Overleg in Limburg. Directie en Platform Jeugd (IKOL)	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg, bibliotheek	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg, Vakgroep Wijsbegeerte en Medische Ethiek	Maastricht
Stichting Historische Reeks	Maastricht
Zusters van het Arme Kind Jezus	Maastricht
K. Stevaux	Sint-Truiden (B)
A.P. Dalm	Heerlen
Mevrouw A. Dols	Heerlen
B.J. Visbeek	Heerlen
F.M.J. van der Steen	Helden-Panningen
H.W. Lintjens	Maasbree
Pater Dr Remigius Dieteren O.F.M.	Maastricht
J.H. Ensink	Maastricht
J.C.G.M. Jansen	Maastricht
Mevrouw C. Ligtvoet	Maastricht
Dr J.F.R. Philips	Maastricht
Mr P. Pluymaekers	Maastricht
A. Tyndall	Maastricht
Dr G.J.B. Verbeet	Maastricht
Drs J.J. Cortenraad	Meerssen
L. Lucassen	Meijel
Mevrouw M. Raemakers	Roermond
J. Lieshout	Schinnen
G.M. de Heus	Valkenburg aan de Geul
A.L.G. Janssen	Venray/Oostrum

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1988

Ean

976	Pius X en Maria Gorettischool te Maastricht, 1951-1977	1,5 meter
977	Architectenbureau J.H.A. Huysmans te Maastricht, (Ir P.G.H. Satijn, Maastricht)	4 meter + tek.
978	Mr E. Hosselet te Maastricht, stukken van de Volkshogeschool Valkenburg en het Europahuis te Bemelen, 1965-1987	2 meter
979	Vormingscentrum De Klinkenberg te Meerssen, 1968-1985	14 meter
980	Solvay Chemie te Herten, bouwtek. en foto's	2 dozen
981	Architectenbureau Ir Satijn b.v. te Gronsveld	35 meter
982	Katholieke Schoolraad Limburg te Roermond, 1967-1987	70 meter
983	R.K. Bakkerspatroons Vereniging St. Lucia, afd. Swalmen, 1934-1942	1 doos
984	Drs L.G.M. Stouthart te Maastricht, stukken van de Stichting Studiefonds Limburg, 1957-1975	0,5 meter
985	Stichting Raad voor het Jeugdbeleid, 1975-1987	14 meter

Aanvullingen werden ontvangen op de navolgende, eerder verworven archieven:

Fa. J. Muris te Beek
Twaalf Apostelen, Maastricht
Groene Kruis, Heerlen
RK Bond van Limburgse Muziekgezelschappen
Coöp Limburg
E. Hustinx, Maastricht
Tegula, Tegelen
J. Winckers, Maastricht
A. Tyndall, Maastricht
Jos Maenen
LOZO, Venlo
N.V. Laura en Vereniging, tekeningen.

Aanvullingen totaal circa 40 meter.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR G.C.P. LINSSEN, voorzitter (1973)	Roermond
CH.H.F. FRIJNS, secretaris (1988)	Maastricht
DRS J.J.C. HUYBEN, penningmeester (1980)	Kessenich (B)
MR H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
MR P.M.M.C. PALMEN (1968)	Heerlen
DRS J.H.M. WIELAND (1979)	Valkenburg aan de Geul
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, adviseur (1949)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

DRS J.C.A. BASTIAANSEN (1985)	Maasbree
MR J.H.J. DANIELS (1985)	Roermond
M. DEBATS (1972)	Maastricht
PROF. DR A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
DRS A.J. HUTSCHEMAEKERS (1953)	Roermond
DRS J.W. JANSEN (1985)	Maastricht
L.J. LUCASSEN (1975)	Meijel
DRS B.C.M.E. NIESSEN (1979)	Maastricht
MR H.J.J.M. ODERKERK (1985)	Venlo
DRS H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
H. PAUWELS (1989)	Maastricht
IR A. PEETERS (1986)	Maastricht
G. PETERS (1988)	Maastricht
DR J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
DR IR J. STUFFKEN (1973)	Heerlen
DRS P.C. TIELROOIJ (1967)	Sittard
BARON R.J.J. VAN VOORST TOT VOORST (1989)	Weert
J.M. WEIJERS (1952)	Heerlen
DRS TH. WÖLTGENS (1984)	Kerkrade
PROF. DR A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Onderbanken (1951)	Onderbanken
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1953)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem

Bedrijven

Aannemersbedrijf Jongen B. V. (1978)	Schaesberg
Aannemersbedrijf Sondermeijer B. V. (1985)	St. Odiliënberg
Aannemersbedrijf Gebr. Theunissen C. V. (1982)	Maastricht

Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit Holding B.V. (1978)	Maastricht
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Boekhandel 'Veldeke' (1961)	Maastricht
Boekhandel Winants (1975)	Heerlen
Boel Kleiwaren B.V., Van de (1988)	Thorn
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
CCV Landbouwbelang B.A. (1988)	Roermond
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Distilleerderij Jacq. Hennekens B.V. (1988)	Beek
D.S.M. (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fischer B.V., P. (1958)	Maastricht
FSI/SBF (1988)	Brunssum
Gorcum-Zuid, Van (1983)	Maastricht
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hahmes C.V., Fa. P. (1949)	Maastricht
Hasselt's Baggermaatschappij B.V., Van (1988)	Echt
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
Ingenieursbureau Van Kleef B.V. (1988)	Roermond
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken N.V. (1949)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Kultuurtechniek H. Dolmans B.V. (1988)	Bunde
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelsheven
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie Limagas N.V. (1958)	Nieuwenhagen
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Machiefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Mayfran Limburg B.V. (1988)	Landgraaf
Miniware B.V. (1988)	Nederweert
Mora, Beheersmij. (1978)	Maastricht

'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Ornatex B.V. (1988)	Kerkrade
Papierfabriek 'Gennep N.V.' (1958)	Gennep
Pieters-Dortu N.V. (1958)	Heerlen
Provinciale Limburgse Electriciteits	
Maatschappij N.V. (1949)	Maastricht
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht
Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Spaarbank Limburg (1988)	Maastricht
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Trefilarbed Bouwstaal Roermond B.V. (1978)	Roermond
Tummers-Cremers Installatiebedrijven B.V. (1987)	Roermond
Valkenburg Offset B.V. (1988)	Echt
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verenigde Spaarbank N.V. (1958)	Maastricht
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Visser's Wegenbouw – en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Volvo Car Productie Born B.V. (1969)	Born
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid Nederlandse Aannemers Vereniging (1979)	Heeze
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V. (1978)	Gennep

Organisaties en instellingen

Algemeen Maatschappelijk Werk (1958)	Maastricht
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Bernardinuscollege (1987)	Heerlen
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bisschoppelijk College voor Atheneum en HAVO (1978)	Echt
Buro voor Stedebouw Maastricht	
Hoën-Ubachs-Roomans B.V. (1970)	Maastricht
College 'Sancta Maria' (1977)	Kerkrade
'Collegium Carolinum' der Paters	Valkenburg
Oblaten (1961)	aan de Geul
Culturele Raad Limburg (1959)	Maastricht

Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijdsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Franciscanessen (1979)	Maastricht
Geerlingshof, Volkshogeschool en Europahuis, Stichting (1978)	Valkenburg aan de Geul
Gemeente Maastricht, Dienst Stadsontwikkeling (1957)	Maastricht
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Archiefdienst (1979)	Maastricht
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Geschied- en Heemkundige Kring 'Het Land van Thorn' (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St. Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Huisvesting Alleenstaanden, Stichting (1986)	Sittard
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempfen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen

Landcommanderij Alden Biesen (1988)	Rijkhoven (B)
LEAO-School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	St. Odiliënberg
MAVO-School Maria Regina (1978)	Blerick
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Middelbare Landbouwschool (1978)	Horst
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Missionarissen van het H. Hart (1979)	Bree (B)
Montfortanen (1959)	Valkenburg
	aan de Geul
Mijnmuseum, Stichting (1984)	Heerlen
NCIV, Regio Limburg (1988)	Heerlen
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Openbare Bibliotheek (1958)	Heerlen
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Valkenburg
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	aan de Geul
Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)	Venray
Pedagogische Academie Dr Van Gils (1966)	Tilburg
Peutz Architecten B. V. (1974)	Roermond
P.O.B. (1979)	Heerlen
Procuratuur P.P. Augustijnen (1960)	Hamont-Achel (B)
Provinciale Bibliotheek (1979)	Venlo
Provinciale Bibliotheek Centrale Limburg (1978)	Hasselt (B)
Provinciale Inspectie der Archieven (1973)	Roermond
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)	Maastricht
Provinzialinstitut für Westfälische Landes-und Volksforschung (1967)	Valkenburg
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	aan de Geul
Rooms-Katholieke MAVO-School Bergen (1978)	Münster (D)
Rooms-Katholieke MAVO-School Het Wormdal (1978)	Kerkrade
	Bergen
	Ubach over Worms
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijkshogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)	Maastricht
Samenwerkende Bouwverenigingen Eigen Haard, Gezond Maastricht en St. Servatius (1977)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen

Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en HAVO van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
Sociaal Pedagogisch Onderwijs voor Limburg, Katholieke Stichting (1978)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Lyceum en HAVO (1979)	Maastricht
Streekarchief Zuid-Oost Brabant (1974)	Eindhoven
Thermenmuseum en archiefdienst (1979)	Heerlen
Universitätsbibliotheek (1982)	Münster (D)
Universiteit voor Theologie en Pastoraat (1958)	Heerlen
Universiteitsbibliotheek Economisch-Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Acker, B.M.J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Akkermans, M. (1988)	Wijnandsrade
Aretz, J.A.W. (1980)	Ubach over Worms
Augustus, Drs L. (1975)	Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr A.M.I.H. (1958)	Maastricht
Baltis, C.H.J.M. (1974)	Sittard
Baltus, C.J. (1975)	Rosmalen
Banens, J.H.M. (1987)	Maastricht
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Meppel
Bartels, Mr J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bastiaansen, Drs J.C.A. (1977)	Maasbree
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Becker, Drs H.J.G. (1982)	Maastricht

Beckers, J.J. (1974)	Ubach over Worms
Beckers, P.B.H. (1982)	Heerlen
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bellefroid, J. (1988)	Borgloon (B)
Berden, Drs J.V.C.M. (1977)	St. Geertruid
Berebrouckx, H.A.R. (1979)	Ekeren (B)
Berger, Mr E.A. (1974)	Ottersum
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979)	Beek
Bergmans, N.H.M. (1974)	Haelen
Bertens, Drs J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré
Betteray, Mevr. J.J.H. van (1979)	Haarlem
Beugels, J.J.P. (1982)	Amsternrade
Beumer, Mej. W.G.M. (1988)	Amsterdam
Biggelaar, J.C. van den (1977)	Wintelre
Block, Ed.J. (1982)	Kerkrade
Bloemen, H.A.C. (1966)	Zeist
Bloemen, M. (1979)	Kaulille (B)
Blok, Prof. Dr A. (1974)	Soest
Boelens, F.P. (1966)	Groningen
Boersma, Drs H.J.L.M. (1976)	Banholt
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg aan de Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Buchten-Born
Bogman, B. (1974)	Hamme-Merchtem (B)
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr von (1974)	Willich-Anrath (D)
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boonstra, B.P.A. (1970)	Nuenen
Bos, N.J.P.M. (1989)	Geleen
Bos, Dr R.W.J.M. (1974)	Leersum
Bosman, Prof. Dr H.W.J. (1969)	Tilburg
Bosmans, Dr J.L.J. (1974)	Nijmegen
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg aan de Geul
Bots, Dr A.C.A.M. (1976)	Nijmegen
Bouwens, J.G.T. (1967)	Maastricht
Boven, J.H.H. van (1981)	Nuth
Bovens jr., Th. (1979)	Maastricht
Brans, Dr Med. H.O. (1988)	Stolberg (D)
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Brassée, J.H.J. (1958)	Oirsbeek
Broens, J.W. (1974)	Roermond
Brokamp R.A., Drs P.P. (1988)	Venlo
Brouwer, Ir J.F.H. (1979)	Heythuysen

Brouwers, E.H. (1974)	Klimmen
Brouwers, P.C.M. (1975)	Utrecht
Bruekers, A. W.J. (1988)	Weert
Bruggen, Mr H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Brylka, M.F.A. (1987)	Maastricht
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Bult, C. van de (1974)	Ransdaal
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busch, M.J. (1983)	Nijmegen
Can, Drs A.J.M.L. van (1959)	Roosendaal
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Chambille, Ing. H. (1974)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, Drs C.M.H. (1978)	Maastricht
Claessen, W.Q.J.G. (1981)	Steyl
Claessens, Ir J.M.M. (1979)	Maastricht
Claessens, Drs Th.J.A.H. (1960)	Dommelen
Claessens, V.Th.J. (1982)	Maastricht
Closset, Drs P.L.J.L. (1982)	Maastricht
Cluitmans, Drs J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, H.P.M. (1988)	Beek
Coenegracht, J.N.J.A. (1987)	Maastricht
Coenen, Dr H.L.M. (1973)	Tilburg
Coenen, J. (1988)	Heers (B)
Coenen, Ir J.M.J. (1986)	Eindhoven
Coenen, L.W. (1958)	Hoensbroek
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Colsen, J.H.M. (1959)	Venray
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Cornips, J.H.A. (1979)	Breda
Corten, Alb. J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, G.J.P.M. (1985)	Munstergeleen
Courtens, Dr N.G.M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs G.W.H. (1958)	Goirle
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creemers, Drs P.L.W.B. (1982)	Weert
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, Dr A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, Mr O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Wijlré
Crijns, Ir A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M. (1989)	Thorn
Daamen, J. (1979)	As (B)
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, Mr J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht

Debets, Drs R.M.C. (1974)	Haarlemmermeer
Defesche, H.F.H.G. (1981)	Weelde (B)
Defesche, Mr H.J.M. (1974)	Venray
Delissen, Th.M.J. (1958)	Simpelveld
Dewez, Dr J.Th.M. (1960)	Sittard
Diedereren, Drs J.A.M. (1958)	Monnickendam
Diederiks, Dr H.A. (1973)	Amsterdam
Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Übach over
	Worms
Dingjan, Drs F.C.M. (1982)	Knegsel
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dittrich, Drs M.J.A.R. (1958)	Broekhuizenvorst
Donker, Mr J.G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M.K.W. (1975)	Roermond
Dormans, E.H.M. (1979)	Munstergeleen
Douben, Prof. Dr N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, Mr J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs P.C.A. (1974)	Roermond
Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs Th.L.M. (1982)	Cuijck
Ensinck, J.H. (1958)	Maastricht
Erkens, W.Th. (1988)	Schinnen
Erp, A.F.C.M. van (1974)	Oss
Erps, J. (1979)	Zutphen
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eurlings, Mr P.A.H. (1988)	Voerendaal
Eussen, R. (1984)	Terneuzen
Faessen, J.H. (1977)	Arcen en Velden
Feller, Drs J.C. (1979)	Venlo
Franssen, Drs G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frantzen, J.W.H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr P.W.J.M. (1974)	Geleen
Frederix, Drs L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Gales, B. (1975)	Maastricht
Geelen, Ch.H. (1974)	Voerendaal
Geenen, Drs W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, Drs Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard

Gerrits, H.P.A.J. (1958)	Blerick
Geurts, A.J. (1977)	Veenendaal
Geurts, J.H.J. (1974)	Nijmegen
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghelen, J.D. (1979)	Neerharen (B)
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gilen, Dr T. (1988)	Sint-Truiden (B)
Gillessen R.A., J.H.M.J. (1979)	Weert
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Maastricht
Goes, Mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goossens, H.M.H. (1979)	Ubach over Worms
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Grimbergen, J.M. (1974)	Lelystad
Gulikers, J.H.J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijssen, Chr. (1958)	Maastricht
Gijssen, Mgr Dr J.M. (1969)	Roermond
Haanen, Drs E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Hamans, P. (1986)	Kerkrade
Hamburger, Dr M. (1984)	Schin op Geul
Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)	Bunde
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Heerlen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heggen-Schils, Mevr. M.B.M. (1960)	Neerharen (B)
Heiligers, G.J. (1988)	Gulpen
Hélin, Prof. Dr E. (1975)	Luik (B)
Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Hendriks, W.Th.M. (1958)	Venlo
Henrar, A.F. (1975)	Maastricht
Hermens, P. (1982)	Schinnen
Herp, Drs P.J. van (1964)	Treebeek
Herten, J.H.G.M. van (1987)	Roggel
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg aan de Geul
Heijboer, Drs H.J. (1959)	Heerlen
Heyden, R.P.W.J.M. van der (1974)	Heerlen
Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)	Kerkrade
Hillen, Drs A. (1979)	Neer
Hodiamont, Mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebers, P.C.M. (1974)	Horst
Hoën, J.G.H. (1975)	Maastricht
Hoën, J.H.M. (1988)	Beek
Hogesteeger, Drs G. (1974)	Rotterdam
Hombres, Mej. Mr A.H.M.H. (1958)	Maastricht

Hon, A.P. de (1988)	Sittard
Honings, M.J. (1985)	Venhorst
Horn, H.K.F. ten (1981)	Maastricht
Houben, Drs C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, Mr Drs P.N.J. (1988)	Maastricht
Hucht, C.A. van der (1986)	Mheer
Hummel, R.P. (1975)	Brunssum
Hupperts, Mr A.J.M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mr F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, Drs A.J. (1987)	Roermond
Huyben, Drs J.J.C. (1975)	Weert
Huijs, Drs T.P.M. (1978)	Venlo
Huijts, F.L. (1974)	Cadier en Keer
Jacobs, F.G.J. (1976)	Maastricht
Jacobs, G.S. (1984)	Tegelen
Jacobs, J.H.M. (1960)	Geleen
Jadoul, Drs F.L.J.F. (1986)	Ulestraten
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jager, R. de (1988)	Maastricht
Jamar, Drs J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jans, L. (1983)	Eben-Emael (B)
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Jansen, Drs J.W. (1987)	Eijsden
Jansen, Drs P.C. (1974)	Amsterdam
Janssen, Drs A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, Mr C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs H.A.J. (1966)	Nederweert
Janssen, Drs J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H. (1960)	Hoensbroek
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Sint-Oedenrode
Janssen, Drs J.P. (1982)	Obbicht
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Nijmegen
Janssen, Mr J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Eijsden
Jenniskens, Drs A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, Mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, Dr D.B. (1988)	Schin op Geul
Jong, Pater Dom. de (1968)	Borkel en Schaft
Jongen, H. (1979)	Zichen-Zussen-
	Bolder-Riemst (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Jonkergouw, A.E.L. (1979)	Sittard
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen

Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Jurriëns, Drs R. (1971)	Overijse (B)
Kasdorp, J.M.A. (1988)	Montfort
Kasdorp, M.M.J. (1988)	Maastricht
Kempeneers, L. (1988)	Oplinter-Tienen (B)
Kerckhoffs, Drs J.H.H. (1974)	Spaubeek
Kerkhofs, M. (1979)	Schimmert
Kersten, F.J. (1988)	Haelen
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Klaassen, Drs W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klaassens, D.H.P. (1979)	Venlo
Klep, Prof. Dr P.M.M. (1978)	Nijmegen
Kleuters, Mej. M.H. (1959)	Roermond
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klomp, J.A.H.M. (1974)	Kerkrade
Knapen, Drs J.G.J. (1975)	Bunde
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Kockelkoren, J.M.H. (1979)	Haelen
Koelman, Drs J.B.H. (1979)	Heerlen
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)
Kokkelmans, J.J.M.F. (1979)	Eys
Koldewey, Dr J. (1982)	Buren
Koops, Drs H.A.B. (1988)	Eijsden
Korsten, Drs H.S.M. (1974)	Venlo
Kreuwels, Ir W.G.J. (1984)	Geldrop
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kusters, J. (1984)	Eisden- Maasmechelen (B)
Kuypers, Drs H.M.M. (1974)	Heerlen
Lakmaker, Mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Lauwers, P. (1979)	Beringen (B)
Leclercq, R.M.F.M. (1981)	Stein
Leenders, Chr. (1973)	Maastricht
Lem, W.F.Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B.M.P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W.L.M. (1976)	's Gravenhage
Lendfers, J.M. (1972)	Maastricht
Leunissen, H.J. (1980)	Heerlen
Leurs, Ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linden, Prof. Dr A.S. van der (1981)	Maastricht
Linden, Drs P.R.H.M. van der (1971)	Nuth

Linschoten, P. van (1989)
 Linssen, Mr A.J.C. (1974)
 Linssen, Dr C.A.A. (1962)
 Linssen, Dr G.C.P. (1960)
 Linssen, H.H.J. (1974)
 Locht, Dr B.J. (1977)
 Loo, A.J.W. van (1982)
 Loo, T.F.J. van de (1979)
 Louer, R.P.M. (1987)
 Lucassen, Drs J.M.W.G. (1974)
 Lucassen, L.J. (1971)
 Lückner, B.P.L. (1974)
 Luthjens, Ir L.H. (1976)
 Luykx, P.M. (1975)
 Luyn, Drs P.B.N. van (1980)
 Maas, P. (1979)
 Machielsen, F. (1982)
 Maenen, Dr A.J.Fr. (1958)
 Maenen, Mr F.J.M.G. (1986)
 Maenen, J. (1979)
 Maes, J. (1979)
 Maesen, Dr Fr. (1981)
 Manders, W.G.A. (1974)
 Mantel, J.L. (1977)
 Marres, E.C.W.L. (1969)
 Martens, Ir A.H.W. (1960)
 Martens, M.E.R. (1981)
 Martens, M.J.M. (1979)
 Mast, Drs E.R.J. van der (1974)
 Mathijssen, Mr H.J.M.E. (1977)
 Matti, Mr J.L. (1979)
 Maussen, Drs M.J. (1972)
 Meerman, M. (1982)
 Meertens, Mgr L. (1974)
 Meessen, H.L. (1981)
 Meeuws, J.B.R.G. (1974)
 Melssen, J.Th.M. (1988)
 Mennens, P.G.H. (1974)
 Mertens, C.G.A. (1958)
 Mertens, Dr F.J.H. (1987)
 Mertens, Ir P.A.M. (1974)
 Mestrom, W.H. (1974)
 Meuwissen, J. (1984)
 Meijer, Ir J.B.M.A. (1961)
 Meijssing, Mej. J.C. (1978)

Michiels van Kessenich, Jhr Mr L.M. (1979)
 Mingels, A.P.Y.M. (1982)
 Minis, Drs S. (1981)

Geleen
 Oirsbeek-Schinnen
 Zuidhorn
 Roermond
 Weert
 Echt
 Klimmen
 Venlo
 Tilburg
 Gouda
 Meijel
 Landgraaf
 's Gravenhage
 Nijmegen
 Limbricht
 Hoensbroek
 Meerssen
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Lanaken (B)
 Maastricht
 Heerlen
 Tienraij
 Brunssum
 Helmond
 Simpelveld
 Maastricht
 Nijmegen
 Warmond
 Wanssum
 Weert
 Schaesberg
 Kerkrade
 Roermond
 Ulestraten
 Nijmegen
 Eindhoven
 Beek
 Blerick
 's Gravenhage
 Hoensbroek
 Pey-Echt
 Einighausen
 Lanaken (B)
 Valkenburg
 aan de Geul
 's Gravenhage
 Maastricht
 Maastricht

Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Molemans, Dr J. (1979)	Eksel (B)
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Monna, Drs A.D.A. (1972)	Utrecht
Mooren, L.W.H. (1981)	Linne
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moors, S. (1988)	Pellenberg (B)
Mosmuller, Drs J.M.H. (1972)	Voerendaal
Muisenbergh, Mr C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Mijland, H.J.M. (1976)	Oirschot
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Meijel
Naus, J.M.A.M. (1979)	Sittard
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Nies, F.F.N.J.W. (1981)	Melick
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H.F. (1974)	Delft
Niessen, Drs L.F.P. (1974)	Klimmen
Nieste, H.M. (1982)	Maastricht
Niستن, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nissen, Drs P.J.A. (1980)	Heerlen
Notenboom, Drs H.A.C.M. (1958)	Venlo
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Nusteling, Dr H.P.N. (1974)	Bemmel
Nijsten, Mevr. Dr M. (1988)	Maastricht
Oderkerk C.J., H.J.J.M. (1987)	Venlo
Offermans, Drs J.P.L.G. (1981)	Sittard
Okhuysen, H. (1988)	Achel-Hamont (B)
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Born
Olieslagers, Drs P.J.J.H. (1964)	Maastricht
Ommeren, Drs H.R. van (1973)	Maastricht
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Op den Kamp, H.J. (1979)	Munstergeleen
Op het Veld, A.J.G. (1975)	Helden-Panningen
Oppen, Mr M.A.W. van (1960)	Cadier en Keer
Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)	Maastricht
Ortjens, W. (1988)	Maastricht
Palmen, C.J.M. (1963)	Heerlen
Palmen, Ir H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Palmen, Mr P.M.M.C. (1958)	Heerlen

Panhuysen, J.F.M. (1982)
Parren, Drs H.P.C.M. (1974)
Patelski, A.S.M. (1982)

Peeters, Drs J.G.H. (1958)
Peeters, Mevr. M.E. (1986)
Pelzer, Dr L.H. (1958)
Penners, W.J.A.M. (1982)
Pernot, R.A.J.G. (1982)
Perry, Dr J. (1976)
Peters, H.W.J.R. (1976)
Philippe, A. (1979)
Pierey, Drs L.J.M. (1974)
Pieters, H. (1981)
Piets, J.P.M. (1983)
Pleumeekers, Drs J.B.V.N. (1987)
Pluijmen, L.J.H. (1979)

Poell, Drs W.A.G. (1974)
Prett, Ing. P.J. (1987)
Prevaes, P. (1980)
Purnot, J.H.M.G. (1982)
Puts, H.P. (1979)
Puijenbroek, Dr F.J.M. van (1974)
Pijls, V. (1970)
Pijpers, Drs J.H.F. (1982)
Quaedvlieg, Drs N.T.J. (1982)
Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs M.J.I. (1983)
Raedts, Ir C.J.B.M. (1984)
Ramaekers, J.M.G. (1988)
Renes, J. (1988)
Rensch, Mr T.J. van (1975)
Roberts, P. (1979)
Roebroeck O.S.A., Prof. Dr E.J.M.G. (1967)
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)
Roemen, Dr H.C.W. (1982)
Roll, J. (1978)
Ronckers, E.M.A. (1979)
Roosen, Ir M.H. (1959)
Roost, P.M. (1982)
Ros, Joh. (1979)
Rosenboom, E. (1979)
Royen, E.J.G. van (1979)
Ruyters, Mevr. M.H. (1981)
Rijcken, R.J.L.M. (1979)
Rypkema-Mertens, Mevr. H. (1988)
Rijsselt, E.F. van (1984)
Saes, Drs J.L. (1964)
Sampers, F.J.W.A. (1960)

Beek
Heerlen
Valkenburg
aan de Geul
Boxmeer
Schimmert
Maastricht
Holtum-Born
Sittard
Nijmegen
Beek
Hasselt (B)
Heerlen
Stein
Maastricht
Simpelveld
Valkenburg
aan de Geul
Ulestraten
Koedijk
Utrecht
Cadier en Keer
Rijswijk
Arnhem
Gouda
Maastricht
Kerkrade
Geulle
Brussel (B)
Ransdaal
Wageningen
Maastricht
Nijmegen
Utrecht
Maastricht
Maastricht
Gulpen
Banholt-Mheer
Lanaken (B)
Ittervoort
Reuver
Zoetermeer
Eijsden
Berg en Terblijt
Oirschot
Venlo
Maastricht
Cadier en Keer
Maastricht

Scaf, A. (1964)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, J.M.W.C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)	's Hertogenbosch
Schlösser, Ir J.C. (1959)	Heerlen
Schmitz, M.M.R.N. (1984)	Tilburg
Schreuder, P.F.J.M. (1975)	Maastricht
Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schroten, Ir H.M. (1987)	Maastricht
Schrijnemakers, L. (1979)	Geleen
Schrijnemakers, Prof. Dr M.J.H.A. (1974)	New York (U.S.A.)
Schuffelers, P. (1982)	Maastricht
Schümmer, P.C.H. (1976)	Valkenburg aan de Geul
Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)	Weert
Schutgens, N.H.J. (1966)	Maastricht
Schwanen, H.M.M. (1975)	Kerkrade
Schwartz, Drs G.A.H. de (1960)	Stein
Seelen, Drs Th.L.A.M. (1959)	Venlo
Seems, J.H.B. (1974)	Horn
Segers, L. (1983)	Maastricht
Semmeling, R.J.J. (1982)	Maastricht
Senden, F. (1988)	Maastricht
Severens, J.J. (1979)	Amstenrade
Sillekens, J.P.H. (1979)	Heerlen
Sillekens, Drs J.Th. (1972)	Nijmegen
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Sleijpen, G. (1988)	Berg en Terblijt
Sliepen, Ing. W.L.A.G. (1960)	Geleen
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets, Mr C.G. (1979)	Maastricht
Smeets, H.M.A.A. (1974)	's Hertogenbosch
Smeets, J.H. (1979)	Kerkrade
Smeets, Ir J.J.W.M. (1982)	Merkelbeek
Smeets, Drs M.K.J. (1967)	Maastricht
Smeets, N.H. (1972)	Maastricht
Smeets, P.J. (1974)	Bocholtz
Smeets, Mr S.H.F. (1971)	Weert
Smeets, V. (1979)	Hasselt (B)
Smeets, W. (1988)	Hasselt (B)
Smeijsters, Drs E.M.A. (1974)	Spaubeek
Smisdom, R. (1979)	Antwerpen (B)
Specker, C. (1968)	Waubach
Speth, L.J.H. (1979)	Maastricht
Spierts, P.J.G. (1968)	Landgraaf
Spiertz, L.J. (1974)	Kerkrade

Spiertz, Prof. Dr M.Ph.G. (1972)
 Spitz, E.J.C. (1958)
 Spreuwenberg, H. (1977)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Stappers, Mej. M. (1982)
 Starmans, Drs J.C.J.M. (1988)
 Stassen, Mr R.J. (1969)
 Steeghs, W.J.H. (1982)
 Steen, Mevr. Drs I.M. (1985)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stehmann, Chr.H. (1979)
 Stekelenburg, M. (1982)
 Steur, A.G. van der (1968)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, Drs A.G.M.J. (1982)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Stevens-Heinen, Mevr. A. (1975)
 Steijvers, J.L. (1974)
 Stille, Mr A.L.G.A. (1979)
 Stoel, Mej. J.G.M. (1979)
 Stouthart, Drs L.G.M. (1964)
 Straatman, R. (1986)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs J.C.M. van (1965)
 Straus, C.P.L. (1981)

Stroom, A.M.G.G. (1974)
 Stuffken, Dr Ir J. (1978)
 Stuurman, J.A.G.M. (1967)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Swelsen, J.J.P.M. (1979)
 Tagage, Pastoor S. (1982)
 Teeuwen, Drs P.J.M. (1980)
 Theelen, J.E. (1974)
 Theunissen, R.J. (1983)
 Thewissen, Drs E.J.C.G. (1982)
 Thewissen, R. (1988)

Thoelen, J. (1979)
 Thurlings, Prof. Dr Th.L.M. (1960)
 Thijs, Drs P. (1975)
 Thijssen, J.H.F. (1979)
 Tielrooij, Drs P.C. (1987)
 Tilliard, R. (1979)
 Timmermans, H.J. (1979)
 Timmers, Prof. Dr J.J.M. (1988)

Nijmegen
 Maastricht
 Amsterdam
 Weert
 Thorn
 Sevenum
 Meerssen
 Roermond
 Zoetermeer
 Tilburg
 Helden
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Haarlem
 Groningen
 Maastricht
 Maastricht
 Landgraaf
 Venray
 Eelde
 's Gravenhage
 Lomm
 Maastricht
 Amsterdam
 Geldern (D)
 Rosmalen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Nijmegen
 Maastricht
 Venlo
 Roermond
 Linne
 Wijlré
 Gellik-
 Lanaken (B)
 Hasselt (B)
 Wageningen
 Maastricht
 Born
 Sittard
 Hasselt (B)
 Stein
 Maastricht

Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Nederweert
Trier, Dr W.G.J.M. van (1974)	Venray
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Dr P.M.J.E. (1971)	Arnhem
Turlings, J. (1982)	's Gravenhage
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Valk, J.C. de (1967)	Roermond
Valk, J.P. de (1982)	Voorburg
Vanderbeeken, G. (1979)	Heerent- Winksele (B)
Vellenga, Dr S.Y.A. (1988)	Utrecht
Velzen O.F.M., Drs M.J. van (1974)	Kerkrade
Venner, Dr G.H.A. (1975)	Maastricht
Venner, J. (1982)	Grathem
Verbeet, Dr G.J.B. (1960)	Maastricht
Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)	Tegelen
Verhagen, Drs Th.J.P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	's Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E.W.M. (1982)	Sittard
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H. (1974)	Venlo
Verhofstadt, J.H. (1987)	Venlo
Vermeere, H.M.H. (1986)	Heerlen
Vermeulen, L.P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J.H.W. (1974)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Visch, Mr G.M. (1987)	Cadier en Keer
Visée, J. (1982)	Heerlen
Vissers, Drs F.A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, Drs J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vorbach, A.H.J. (1975)	Venlo-Blerick
Vossen, Mevr. H. (1988)	Nijmegen
Vrencken, Ir Drs J.H.A.M. (1979)	Leidschendam
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vroomen, R.J.P.M. (1971)	Echt
Yugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Waes, Ir D.J. van (1988)	Maastricht
Waltmans, Dr H.J.G. (1958)	Landsmeer
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, Mr J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert

Warrimont, A. de (1989)	St. Martens- Voeren (B)
Welten, R.G. (1985)	Maastricht
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de (1981)	Neerbeek
Wersch, F.M.H. van (1988)	Maastricht
Westerhuis, W.A.A. (1968)	Venlo
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijer, J.J. van de (1979)	Maastricht
Weijers, J.M. (1987)	Hoensbroek
Weijnen, J.P.H. (1986)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Widdershoven, Drs G.M.J. (1965)	Maastricht
Wieland, Drs J.H.M. (1984)	Maastricht
Wieërs, J.L.L.J. (1979)	Hasselt (B)
Wilbers, Drs J.H.M. (1972)	Valkenburg aan de Geul
Will, J. (1988)	Kinrooi- Ophoven (B)
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, J.H. (1979)	Beek
Winckers, J.A.A.G. (1964)	Maastricht
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)	Maastricht
Wöltgens, Drs Th. (1987)	Kerkrade
Worms, G. (1982)	Oirsbeek-Schinnen
Woude, Prof. Dr A.M. van der (1987)	Ede
Wouters, Dr Mr H.H.E. (1988)	Maastricht
Wijers, Drs J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijnands, H.J.G. (1982)	Eijsden
Wijnen, M.H.M. (1988)	Maastricht
Wijnen, Prof. Dr W. (1981)	Bunde
Wijngaard Jr, Th. (1974)	Maastricht
Wijngaarden-Briërs, Mevr. M. van (1982)	Heerlen
Xhonneux, Ir G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zanders, Dr H.L.G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D.P.M.H. (1975)	Maastricht
Zeijen, M.P.J. (1982)	Swalmen
Zijlstra, N. (1982)	Maastricht

